

Piotr KOCHANEK*

KLAUZURA PÓLNOCNO-WSCHODNIEJ AZJI NA MAPACH ŚREDNIOWIECZNYCH I WCZESNONOWOŻYTNICH

Mapy średniowieczne i wiele map wczesnonowożytnych posiada wyraźnie odseparowaną od reszty ekumeny strefę północno-wschodniej Azji. Ponieważ izolacja tego obszaru jest graficznie mocno wyakcentowana, stąd w niniejszym artykule przyjęto dla jej określenia termin klauzury. Jest ona stałym elementem wspomnianych wyżej map europejskich. Spotyka się ją również na niektórych mapach, które powstały znacznie później. Wynika stąd, że ów schemat kartograficzny uchodził za ważny element ówczesnej mapy i kolejne generacje kartografów uważały go za niemal kanoniczny motyw graficzny swych map. Należy też zaznaczyć, że schemat ten zajmuje zwykle znaczną część powierzchni danej mapy, a w jego wnętrzu widnieją kolejne schematy, które wzbogacają graficznie klauzurę północno-wschodniej Azji. W ten sposób można mówić o graficznym toposie, obecnym w kartografii wspomnianego wyżej okresu. Ów graficzny topos nie jest jednak wytworem wyobraźni kartografów, lecz ma swe źródło w toposie literackim, czy raczej w zespole ściśle z sobą powiązanych toposów literackich, sięgających swymi korzeniami zarówno Biblii, jak i początków historiograficznej tradycji literackiej Greków¹. Chodzi głównie o trzy toposy literackie: Goga i Magoga (Rdz 10, 2; Ez 38-39; Ap 20, 8)²,

---

* Dr hab. Piotr Kochanek, prof. KUL – kierownik Katedry Historii Starożytnej i Bizantyńskiej w Instytucie Historii na Wydziale Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; e-mail: lu2005harn@yahoo.de.

¹ Najlepszym jak dotąd polskim wprowadzeniem w zakres tej problematyki jest praca Edwarda Zwolskiego (9 II 1932 - 19 IX 1997): *Kasjodor i Jordanes. Historia gocka czyli scytyjska Europa*, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego 49, Lublin 1984, 10-88.

² Bibliografię na temat Goga i Magoga należy rozpatrywać na przynajmniej trzech poziomach. Pierwszym jest biblijny aspekt tego zagadnienia, który na ogromną literaturę przedmiotu. Jej wykazy można znaleźć w takich publikacjach jak: S. Bøe, *Gog and Magog: Ezekiel 38-39 as Pre-text for Revelation 19, 17-21 and 20, 7-10*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament II/135, Tübingen 2001 (bibliografia, s. 392-439); Ch. Rösel, *JHWHs Sieg über Gog aus Magog: Ez 38-39 im Masoretischen Text und in der Septuaginta*, Wissenschaftlichen Monographien zum Alten und Neuen Testament 132, Neukirchen-Vluyn 2012 (bibliografia, s. 413-427). Drugi poziom to miejsce biblijnego toposu Goga i Magoga w literaturze późnego antyku i średniowiecza, por. P. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus. Eine Auswertung der patristischen und mittelalterlichen Literatur*, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung

Wrót Kaspijskich (łac. *Portae Caspiae*)³ i tzw. ludów zamkniętych (łac. *inclusae nationes*)⁴. Jednak topos literacki, który przetransformowano na topos

für Abendländische Religionsgeschichte 205, Mainz 2004, 8-45. 250-324 i 400-443; W.J. Aerts, *Gog, Magog, Dogheads and Other Monsters in the Byzantine World*, w: *Embodiments of Evil: Gog and Magog. Interdisciplinary Studies of the „Other” in Literature and Internet Texts*, ed. by A.A. Seyed-Gohrab – F. Doufikar-Aerts – S. McGlinn, Iranian Studies Series, Leiden 2011, 23-36; W. Brandes, *Gog, Magog und die Hunnen: Anmerkungen zur eschatologischen „Ethnographie” der Völkerwanderungszeit*, w: *Visions of Community in the Post-Roman World. The West, Byzantium and the Islamic World, 300-1100*, ed. by W. Pohl – C. Gantner – R. Payne, Farnham 2012, 477-498. Wreszcie trzeci poziom to graficzne przedstawienie rzeczowego toposu na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych, por. A.-D. von den Brincken, *Gog und Magog*, w: *Die Mongolen*, hrsg. von W. Heissig – C.C. Müller, Bd. 2, Innsbruck 1989, 27-29; P. Barber, *The Evesham World Map: A Late Medieval English View of God and the World*, „*Imago Mundi*” 47 (1995) 23; A. Gov, *Gog and Magog on Map-paemundi and Early Printed Worlds Maps: Orientalizing Ethnography in the Apocalyptic Tradition*, „*Journal of Early Modern History*” 2 (1998) nr 1, 61-88; S.D. Westrem, *Against Gog and Magog*, w: *Text and Territory: Geographical Imagination in the European Middle Ages*, ed. by S. Tomasch – S. Gilles, The Middle Ages Series, Philadelphia 1998, 54-75; S. Sáenz-López Pérez, *La representación de Gog y Magog y la imagen del Anticristo en las cartas náuticas bajomedievales*, „*Archivo Español de Arte*” 78 (2005) nr 311, 263-276; W.P. Gerritsen, *Gog and Magog in Medieval and Early Modern Western Tradition*, w: *Embodiments of Evil: Gog and Magog*, s. 9-21.

³ Por. Ch.A. Walckenaer, *Mémoire sur les dénominations de portes Caspiennes, Caucasiennes, Sarmatiennes et Albanienues, appliquées aux défilés de la chaîne du Caucase, et sur le Mons Caspius des systèmes géographiques d’Eratosthène et d’Hipparque*, „*Mémoires de l’Institut de France. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*” (Ancienne Série) 7 (1824) 210-257 [non vidi]; A.F. von Stahl, *Notes on the March of Alexander the Great from Ecbatana to Hyrcania*, „*The Geographical Journal*” 64 (1924) nr 4, 312-329; H. Treidler, *Portae Caspiae*, RE XXII 1, Stuttgart 1953, 322, 42 - 333, 28; J.F. Standish, *The Caspian Gates*, „*Greece & Rome*” 17 (1970) nr 1, 17-24; G. Gropp, *Die Festung Derbent zwischen Hunnen und Sasaniden*, w: *Vorträge. XIX. Deutscher Orientalistentag: vom 28. September bis 4. October 1975 in Freiburg im Breisgau*, hrsg von W. Voigt, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Supplementa III /2, Wiesbaden 1977 Teil 2, 1619-1625; A.B. Bosworth, *Arrian at the Caspian Gates: A Study in Methodology*, „*Classical Quarterly*” (N.S.) 33 (1983) 265-276; P. Cuneo, *Le mura di Derbent*, „*Rivista degli Studi Orientali*” 59 (1985) 57-61; J. Kolendo, *Sur le nom de Caspiae Portae appliqué aux cols du Caucase*, „*Folia Orientalia*” 24 (1987) 141-148; J. Hansman, *Caspian Gates*, Encyclopaedia Iranica V, Londyn 1992, 61-62; E. Kettenhofen, *Darband*, Encyclopaedia Iranica VII, Londyn 1996, 13-19; P. Bernard – P. Briant – G. Rougemont, *Portes Persiques, Portes Caspiennes*, „*Les Dossiers d’Archéologie*” 227 (1997) 42-45; D. Braund, *The Caspian Gates in Roman-Persian Relations in Ancient Transcaucasia*, „*Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*” 32 (2000) 37-41; A. Plontke-Lüning, *Portae Caspiae*, Der Neue Pauly X, Stuttgart 2001, 184; G. Murtazali, *On the Construction Date of the Derbent Fortification Complex*, „*Iran and the Caucasus*” 12 (2008) nr 1, 1-15; M. Meserve, *Empire of Islam in Renaissance historical Thought*, Harvard Historical Studies 161, Cambridge (Massachusetts) 2008 249-256 (= Appendix: *The Caspian Gates*). Por. też P. Kochanek, *Iluzja schematów choro- i topograficznych jako baza mne-motechnicznej portolany w starożytności*, w: *Tworzenie iluzji społecznej – wiedza w sferze publicznej*, red. J. Szymczyk – M. Zemła – A. Jabłoński, Studia nad Wiedzą 5, Lublin 2012, 119-120 i nota 227.

⁴ Por. A.R. Anderson, *Alexander at the Caspian Gate*, „*Transactions of the American Philological Association*” 59 (1928) 130-168; tenże, *The Arabic History of Durcanain and the Ethiopian History of Alexander*, „*Speculum*” 6 (1931) 434-445; tenże, *Alexander’s Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, Monographs of the Medieval Academy of America 5, Cambridge (Massachusetts)

graficzny, nie musi trzymać się niewolniczo tego pierwszego, lecz może a nawet powinien żyć własnym życiem, o czym łatwo jest się przekonać, analizując graficzną ewolucję rzeczowego toposu na mapach⁵. Dla lepszego zobrazowania tego problemu podzielono analizowane mapy na sekcje i ułożono w porządku chronologicznym. W konsekwencji powstała obszerna publikacja, ukazująca zarówno w aspekcie diachronicznym jak i synchronicznym transformację inspirowanego literaturą antyczną toposu graficznego, występującego w kartograficznej spuściźnie średniowiecznej i nowożytnej, który można określić mianem klauzury północno-wschodniej Azji.

* * *

W skład pierwszej sekcji wliczonych zostało siedem map: tzw. mapa św. Hieronima do Starego Testamentu (ok. roku 400, kopia z XII w.)⁶ (ryc. 1), watykańska mapa Izydora (ok. 775)⁷ (ryc. 2), mapa z Albi (IX w.)⁸ (ryc. 3), tzw. *Cottoniana* (ok. 1030)⁹ (ryc. 4), mapa z Ripoll zwana też mapą Teodulfa z Or-

---

1932; K. Kleiber, *Alexander's Caspian Wall: Turning-Point in Parthian and Sasanian Military Architecture*, „Folia Orientalia” 42-43 (2006-2007) 173-195; A.B. Schmidt, *Die „Brüste des Nordens” und Alexanders Mauer gegen Gog und Magog*, w: *Endzeiten. Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen*, hrsg. von W. Brandes und F. Schmieder, Millennium-Studien, Berlin 2008, 89-100; E.J. van Donzel, A.B. Schmidt, *Gog and Magog in Early Christian and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*, with a contribution by C. Ott, Brill Inner Asia Library 22, Leiden 2010; F.C.W. Doufkar-Aerts, *Dogfaces, Snake-tongues, and the Wall against Gog and Magog*, w: *Embodiments of Evil: Gog and Magog*, s. 37-52.

⁵ Zagadnienie to zarysował autor niniejszego artykułu po raz pierwszy w referacie *Literarische Topoi und Schemata des Nordens in der mittelalterlichen Kartographie*, wygłoszonym na *Internationaler Kongress: Zwischen Fiktion und Realität – Der Norden in der Literatur von der Antike bis zur Renaissance* (Berlin, 9-11 kwietnia 2014). Pokłosiem tego wystąpienia będzie przygotowana już publikacja: P. Kochanek, *Graphische Schema des nordöstlichen Teils von Asien auf ausgewählten mittelalterlichen Weltkarten*, która ukaże się najprawdopodobniej w czasopiśmie „Orbis Terrarum” w roku 2016.

⁶ Źródło oryginału: Londyn, British Library, Ms. Add. 10049, fol. 64^r (wielkość oryginału: 356 x 230 mm; data powstania: ok. 400; kopia z XII w.). Tekst legend mapy: K Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft: *Die kleineren Weltkarten*, Stuttgart 1895, 5-13. Fragmenty tekstu legend mapy: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Text, Translation, and Commentary*, *Orbis Terrarum* 4, Turnhout 2006, 134-135.

⁷ Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. 6018, fol. 63^v-64^r (wielkość oryginału: 290 x 220 mm; data powstania: ok. 775). Por. M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500. Catalogue préparé par la Commission des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale*, *Monumenta Cartographica Vetustioris Aevi* 1, Amsterdam 1964, 30 (1, 7) i tab. XIX (U). Tekst legend mapy: *Mappa mundi e codice Vat. Lat. 6018*, ed. F. Glorie, w: *Itineraria et alia geographica*, CCL 175, Turnholti 1965, 455-466. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 128.

⁸ Źródło oryginału: Albi, Bibliothèque Municipale, Ms. 29, fol. 487 (wielkość oryginału: 290 x 230 mm; data powstania: IX w.). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 46 (22, 1). Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 58-59; *Mappa mundi e codice Albigeni* 29, ed. Glorie, w: *Itineraria et alia geographica*, s. 467-469; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 94.

⁹ Źródło oryginału: Londyn, British Library, Ms. Cott. Tib. B. V., fol. 58^v (wielkość oryginału:

leanu (ryc. 5)¹⁰ (ok. 1055), mapa Beatusa z Burgo de Osma (ryc. 6)¹¹ (1086) oraz mapa Beatusa z Oña (koniec XII w.)¹² (ryc. 7).

Ryc. 1

Ryc. 2

Ryc. 1: Mapa św. Hieronima do ST¹³; ryc. 2: Watykańska mapa Izydora¹⁴

210 x 170 mm; data powstania: ok. 1030). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 47 (24, 6). Tekst legend mapy: E. Cortambert, *Quelques-uns des plus anciens monuments géographiques du Moyen Âge conservés à la Bibliothèque Nationale*, „Bulletin de la Société de Géographie” 6 Ser., 14 (1877) 356-362; Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 31-35. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 131.

¹⁰ Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Reg. Lat. 123, fol. 143^v-144^r (wielkość oryginału: 338 mm; data powstania: ok. 1055). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 48 (24, 11) i tab. XVIII (T). Tekst legend mapy: A. Vidier, *La mappemonde de Théodulf et la mappemonde de Ripoll (IXe-XIe siècle)*, „Bulletin de Géographie Historique et Descriptive” 26 (1911) 295-304; P. Gautier Dalché, *Notes sur la „carte de Théodose II” et sur la „mappemonde de Théodulf d’Orléans”*, „Geographia Antiqua” 3 (1994-1995) 91-108. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 182.

¹¹ Źródło oryginału: Burgo de Osma, Archivo de la Catedral, Ms. 1, fol. 35^v-36^r (wielkość oryginału: 300 x 380 mm; data powstania: 1086). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 41 (17, 8). Tekst legend mapy: K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, I. Heft: *Die Weltkarte des Beatus (776 n. Chr.)*, Stuttgart 1895, 34-36.

¹² Źródło oryginału: Mediolan, Biblioteca Ambrosiana, Ms. F sup. 105, fol. 71^v-72^r (wielkość oryginału: 260 x 210 mm; data powstania: koniec XII w.). Tekst legend mapy: L. Vázquez de Parga, *Un mapa desconocido de la serie de los „Beatos”*, w: *Actas del Simposio para el estudio de los códices del „Comentario al Apocalipsis” del Beato de Liébana*, t. 1, Madrid 1978, 277-278. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 176.

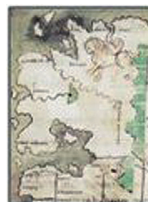
¹³ Źródło przerysu: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, tab. I. Por. A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*, Monumenta Germaniae Historica. Schriften 36, Hannover 1992, tab. 2; też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, hrsg. von Th. Szabó, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Göttingen 2008, tab. 1.

¹⁴ Źródło kopii: B. Englisch, *Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den Mappae mundi des frühen und hohen Mittelalters*, Orbis Mediaevalis 3, Berlin 2002, 130, ryc. 18; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 447, ryc. X.1. Por. faksimile: G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y asturianos en la cultura de la alta Edad Media en relación especial con la historia de los conocimientos geográficos*, „Boletín de la Real Academia de la Historia” 134 (1954) 188; J. Williams, *Isidore, Orosius and the Beatus Map*, „Imago Mundi” 49 (1997) 16, ryc. 6; Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 568, ryc. 2.1.1.

Ryc. 3

Ryc. 4

Ryc. 3: Mapa z Albi¹⁵; ryc. 4: Cottoniana¹⁶

Ryc. 5

Ryc. 6

Ryc. 7

Ryc. 5: Mapa z Ripoll¹⁷; ryc. 6: Mapa Beatusa z Burgo de Osma¹⁸;
ryc. 7: Mapa Beatusa z Oña¹⁹

*

Na mapach tych północno-wschodnia część ekumeny została wyraźnie oddzielona od reszty. Mapa św. Hieronima do Starego Testamentu (ryc. 1) przedstawia ten kraniec ekumeny jako swoisty półwysep, oddzielony od jej reszty przez *Mare Caspium* na zachodzie oraz przez rzekę zwaną *Octorogorra* na południu. Rzeka ta wypływa z gór oznaczonych nazwami *Caucasus mons*

¹⁵ Źródło kopii: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 394, ryc. VII.1.

¹⁶ Źródło kopii: Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, tab. 16.

¹⁷ Źródło kopii: Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 226, ryc. 35.

¹⁸ Źródło kopii: tamże, s. 345, ryc. 61.

¹⁹ Źródło kopii: www.atlantedellarteitaliana.com/artwork-4777.html [dostęp: 17.07.2014]. Por. J. Chocheyras, *Fin des terres et fin des temps d'Hésychius (Ve siècle) à Béatus (VIIIe siècle)*, w: *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, ed. by W. Verbeke – D. Verhelst – A. Welkenhuyesen, *Mediaevalia Lovaniensia I/15*, Leuven 1988, 80-81; Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 336, ryc. 59; s. 620, ryc. 2.14.1; s. 622, ryc. 2.14.3; I. Baumgärtner, *Die Welt im kartographischen Blick. Zur Veränderbarkeit mittelalterlicher Weltkarten am Beispiel der Beatustradition vom 10. bis 13. Jahrhundert*, w: *Der weite Blick des Historikers. Einsichten in Kultur-, Landes- und Stadtgeschichte: Peter Johaneck zum 65. Geburtstag*, hrsg. von W. Ehbrecht, Köln 2002, 544, ryc. 8; taż, *Visualisierte Weltenräume. Tradition und Innovation in den Weltkarten der Beatustradition des 10. bis 13. Jahrhunderts*, w: *Tradition, Innovation, Invention. Fortschrittsverweigerung und Fortschrittsbewusstsein im Mittelalter*, hrsg. von H.-J. Schmidt, *Scrinium Friburgense 18*, Berlin – New York 2005, 272, ryc. 13; P. Kochanek, *Rozesłanie Apostołów na mapie Beatusa z Burgo de Osma*, w: *Fructus Spiritus est caritas. Księga jubileuszowa ofiarowana ks. prof. F. Drączkowskiemu*, Lublin 2011, 741, ryc. 17.

i *Taurus mons*²⁰. Na tak wyznaczonym granicami wodnymi i górskimi barierami terytorium widnieją trzy etnonimy: *Gog gentes*, *Huni scite* i *Seres oppidum*. Natomiast sąsiadem tego terytorium są *Massagete*. Jednak w przypadku mapy św. Hieronima do Starego Testamentu warto podkreślić pewien niuans, który zwykle umyka uwadze obserwatora. Aby go zauważać należy wziąć pod uwagę szerszy kontekst graficzny mapy (ryc. 8A-C). W ten sposób łatwo zauważyć, jak duża odległość dzieli siedziby *Gog gentes* od *Caspie porte*, które zgodnie z tradycją odseparowywały tzw. ludy zamknięte od reszty mieszkańców ekumeny. W konsekwencji północno-wschodnia część zamieszkałej ziemi została przez autora mapy podzielona na dwie sekcje: terytorium Goga (ryc. 8A), które znajduje się na swego rodzaju półwyspie, i terytoria zamieszkałe przez tzw. ludy zamknięte (ryc. 8B-C).

Ryc. 8A

Ryc. 8B

Ryc. 8C

Ryc. 8A-C: Mapa Hieronima do Starego Testamentu
(A: *Gog gentes*; B: *inclusae nationes I*; C: *inclusae nationes II*)²¹

Autor (mniej prawdopodobne, że dokonał tego XII-wieczny kopista) podzielił graficznie obszar znajdujący się na północny-wschód od *Portae Caspiae* na dwie części: 1) na krańcach tego terytorium widnieją tylko dwie legendy: *Hic initium orientis istivi* i *Gog gentes* (ryc. 8A)²²; 2) resztę zaś wypełnia cały szereg nazw: *Huni Scite*, *Octorogorra fluvius et civitas*, *Caucasus mons*, *Taurus mons*, *Seres oppidum*, *Sinus Atacenus*, *Caspium mare*, *Bactrus fluvius*, *Oxus oppidum*, *Oxus fluvius*, *Massagete*, *Bactriani*, *Acheron fluvius infernalis*, *Hircania*, *Caspie porte*, *Adiapeni* (ryc. 8B)²³. Rozdział ten pokrywa się z klasycznym rozróżnieniem między biblijnego wroga z Północy, czyli Goga, a wrogie światu grecko-rzymskiemu ludy Północy. Autor mapy ma bardzo silną świadomość tej dystynkcji. Terytorium *Gog gentes*, wysunięte

²⁰ Na temat tego typu schematyzacji gór, por. J. Röger, *Die Bergzeichnung auf den ältesten Karten. Ihr Verhältnis zur darstellenden Kunst*, München 1910, 17-18.

²¹ Źródło przerysów 8A-C: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, tab. I.

²² Tekst legend za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 135 (2). Por. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 5.

²³ Tekst legend za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 135 (2-4). Por. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 5-6.

maksymalnie na północny-wschód, koresponduje dobrze z biblijną wizją Goga, który przybywa „z najdalszej północy” (Ez 38, 6.15; 39, 2).

Jednak mapa ta zawiera jeszcze jeden godny uwagi element (ryc. 8C). Są nim, rzecz by można, Pseudo-Wrota Kaspjskie, o których tekst legendy mapy mówi: *Caspie porte, ut quidem dicunt*.²⁴ Mapa ta przywołuje zatem jeszcze jedno zabezpieczenie Europy przed tzw. ludami zamkniętymi. W ten sposób powstaje pewna hierarchia barbarzyńskich ludów Północy. Najdalsi są *Gog gentes*, ludy odległe i tajemnicze. Bliżej przebywają *Huni Scite*, *Massagete*, *Bactriani* i *Adiapieni*. Natomiast sąsiadami dobrze znanych autorowi mapy narodów, objętych swego czasu granicami Cesarstwa Rzymskiego są: *Enochi Scite*, *Sauromate* i *Thalii Scite*.²⁵ Ta niezwykle ciekawa konstrukcja kartograficzna w połączeniu z etnograficzną hierarchią ludów Północy każe widzieć w tzw. mapie św. Hieronima do Starego Testamentu głęboko przemyślany schemat, który ma wiele cech geopolitycznego realizmu²⁶. Konstrukcja ta przypomina współczesną logikę tzw. efektu domina²⁷. *Gog gentes* są jej najbardziej nieprzewidywalnym, a przez to najgroźniejszym elementem. Są bowiem konglomeratem bezimiennych ludów z mroźnych i mrocznych kresów ekumeny, na których czele stoi Gog i do których niemal nie można dotrzeć, aby się z nimi ułożyć. W tym sensie są one poza ramami ludzkości. Koresponduje to dobrze z rozumieniem biblijnego Goga jako wroga eschatologicznego, czyli wroga czasów ostatecznych. Rozpoczęty tam „efekt domina” będzie końcem cywilizacji ekumeny. Jednak zwykle wróg z Północy to wróg, który przybiera postać Hunów lub Scytów. Jest to zatem wróg stojący znacznie niżej od *Gog gentes* w negatywnej hierarchii ludów barbarzyńskich, a co ważniejsze jest to wróg znany.

Warto również wspomnieć o trzech winietach miast, które znajdują się na analizowanym obszarze. Jest to jedyna mapa z tej grupy, która posiada winiety miast na północno-wschodnich kresach ekumeny. Są to: *Octorogorra civitas* (ryc. 9), *Seres oppidum* (ryc. 10) i *Oxus oppidum* (ryc. 11). Winiety te są

²⁴ Tekst legendy za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 135 (5). Por. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 6: „Es sind die *Portae Caspiae* Pl[inius, NH] 6, 30 und 40 gemeint, *magno errore multorum Caspiae dictae*; Ta[bula Peutingeriana] XI, 3, sonst *Pylae Caucasiae s. Sarmaticae*, von Iberien ins Sarmatenland führend; j. Pass von Dariel (Kasbek) im Kaukasus”.

²⁵ Teksty legend za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 135 (3). Por. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 5. Inne nazwy geograficzne tego fragment (ryc. 8C): *Scitia suprema*, *Hiberia*, *Armenia superior*, *Albania*, *Araxis fluvius*, *Armenie pile*, *Caspie porte, ut quidam dicunt*, *Armenia c[ivitas]*, *Armenia inferior* – Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 135 (3-5). Por. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 5-6.

²⁶ Ta koncepcja geopolityczna pojawiła się w literaturze późnego antyku wraz z naporem Hunów na Europę. Ich ponury wizerunek pojawia się m.in. na kartach dzieła Ammianusa Marcellinusa (ok. 333 - ok. 395) i w pismach św. Hieronima (347 - 420), i został przejęty przez innych autorów tego okresu. Ostateczną formę opisowi barbarzyństwa Hunów nadał Jordanes (zm. ok. 552), por. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus*, s. 278-293.

²⁷ Logika „efektu domina” jest uchwytana już w dziele Herodota (ok. 485 - ok. 425 prz. Chr.), por. Herodotus, *Historia* IV 13, ed. H.R. Dietsch, vol. 1, Lipsiae 1911, 325, 27 - 326, 9, tłum. S. Hammer: Herodot, *Dzieje*, Warszawa 2002, 233.

z jednej strony bardzo różne, z drugiej zaś niezwykle schematyczne. Podział na *civitas* i *oppidum* wskazuje na jego rzymską genezę.

Ryc. 9

Ryc. 10

Ryc. 11

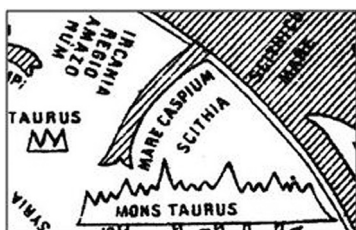

Ryc. 9: Octorogorra civitas²⁸; ryc. 10: Seres oppidum; ryc. 11: Oxus oppidum

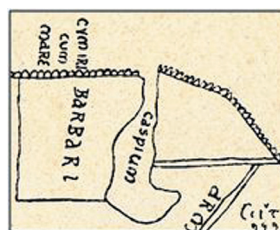
*

Tak dużej ilości informacji nie zawiera ani tzw watykańska mapa Izydora (ryc. 2), ani też mapa z Albi (ryc. 3). Pierwsza z nich wymienia bowiem tylko *Taurus*, *Ircania*, *Regio Amazonum*, *Mons Taurus*, *Scythia*, *Mare Caspium* i *Scithicum mare*²⁹, druga natomiast wiąże z tym terytorium tylko trzy nazwy: *Caspium*, *Barbari*, *Cymiricum mare*³⁰. Ponieważ jednak zamieszczone wyżej oryginalne reprodukcje klauzury północno-wschodniej Azji są słabo czytelne nawet w swej naturalnej wielkości, warto zatem odwołać się do ich faksimile (ryc. 12 i 13).

Ryc. 12

Ryc. 13

Ryc. 12: Przerys watykańska mapa Izydora³¹; ryc. 13: Przerys mapy z Albi³²

²⁸ Źródło przerysów 9. 10 i 11: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, tab. I.

²⁹ *Mappa mundi e codice Vat. Lat. 6018*, ed. Glorie, CCL 175, s. 457-459. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 126.

³⁰ *Mappa mundi e codice Albigensi 29*, ed. Glorie, CCL 175, s. [469]. Por. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 58-59; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 94.

³¹ Źródło przerysu: Williams, *Isidore, Orosius and the Beatus Map*, s. 16, ryc. 6. Por. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y asturianos*, s. 188.

³² Źródło przerysu: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 58, ryc. 12. Por. Williams, *Isidore, Orosius and the Beatus Map*, s. 27, ryc. 10.

Sytuacja przedstawiona na tych mapach różni się bardzo od tej z mapy św. Hieronima do Starego Testamentu. W przypadku watykańskiej mapy Izydora obszar północno-wschodniej Azji ma kształt trójkąta, którego ramiona tworzą *Mons Taurus*, *Mare Caspium* i *Scithicum mare*. Wewnątrz tej figury geometrycznej znajduje się *Scithia*. Natomiast między *Mons Taurus* a *Mare Caspium* jest widoczny rodzaj przejścia, który jednak nie został opatrzony legendą *Caspiae Portae*. Jednak ich obecność została tu graficznie zasugerowana. Z kolei w sąsiedztwie trójkąta znajduje się *Ircania* i *Regio Amazonum*. Ten schemat kartograficzny odwołuje się wyraźnie do grecko-rzymskiej wizji Północy, pomija zaś obraz biblijnego wroga ludzkości – Goga. Jeszcze bardziej uproszczony jest schemat północno-wschodniej Azji na mapie z Albi. Ma on także formę trójkąta, jednak bez legend (z wyjątkiem *Caspium*), które być może uległy zatarciu. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż trójkąt ten jest z geograficznego punktu widzenia półwyspem, który od strony lądu został całkowicie zamknięty podwójną linią, sugerującą raczej pasmo górskie niż mur. Pasma to jednak nie posiada żadnego przejścia. Jest to więc naturalna bariera, którą można też interpretować w duchu epoki jako barierę opatrnościową, podobnie jak w przypadku mapy Beatusa z Burgo de Osma (ryc. 16). Natomiast po zachodniej stronie Morza Kaspijskiego, na obszarze bardzo zbliżonym do kwadratu, widnieje napis *Barbari*, który każe, podobnie jak w przypadku watykańskiej mapy Izydora, myśleć o grecko-rzymskiej koncepcji Północy.

*

Czwarta z rozpatrywanych tutaj map to *Cottoniana*. Także i w tym przypadku warto wykorzystać przerys dla lepszego uchwycenia detali. Klauzura północno-wschodniej Azji na tej mapie ma *grosso modo* kształt kwadratu, w którym zawarto cały szereg legend (ryc. 14). Najwyższy fragment północno-wschodniej ekumeny zajmuje napis *Hic abundant leones* wraz z podobizną lwa. Niżej widoczne są następujące legendy: *Boreani* (lub *Gentes XLIII [ad] Boream*), *Gentes XLIII, flumen, Taurini montes, Mare Caspium, Montes Armenie, Arca Noe, Gog et Magog, Mons, Turchi, Albanorum regio, Armenia*³³. Warto zwrócić uwagę na fakt, że zarówno Konrad Miller (21 XI 1844 - 25 VII 1933), jak i Leonid S. Chekin (por. nota 25) wykazują wyraźne wahanie w przypadku terminów *Boreani* i *Gentes XLIII*³⁴. Źródłem tych wahań była zapewne bardzo sugestywna z filologicznego punktu widzenia wersja, jaką zaproponował w roku 1877 Eugène Cortambert (12 X 1805 - 5 III 1881): *Gentes XLIII (ad) Boream*³⁵. Jest to prawdopodobnie najlepsze rozwiązanie tego

³³ Tekst legend za: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 32. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 131. Ten ostatni różni się od Konrada Millera w jednym sformułowaniu, a mianowicie: *Gentes XLIII Boream (Boreani M)*. Do tej lekcji legendy Leonid S. Chekin dołączył też przypis (s. 131, nota 1): *According to Cortambert's reconstruction, Gentes XLIII [ad] Boream*. Por. nota 9.

³⁴ Por. nota 33.

³⁵ Cortambert, *Quelques-uns des plus anciens monuments géographiques du Moyen Âge*, s. 360.

paleograficznego i filologicznego problemu. Przyjmując tę lekcję otrzymuje się jednoznaczną lokalizację tzw. ludów zamkniętych, a także unika się problemu jaki stwarza lekcja *Boreani*.

Ryc. 14: Przerys Cottoniany³⁶

Przechodząc zaś do kwestii topograficznych, należy od razu odnotować pewien paradoks: *inclusae gentes*, czyli *gentes XLIII ad Boream* zostały na tej mapie umieszczone znacznie dalej na północnym-wschodzie ekumeny niż *Gog et Magog*. W porównaniu z tzw. mapą św. Hieronima do Starego Testamentu to one właśnie zajęły miejsce *Gog gentes*, podczas gdy te ostatnie, będąc po zachodniej stronie Morza Kaspijskiego weszły w rolę ludów z grecko-rzymskiej wizji Północy. Należy przy tym zauważyć, że terytorium *Gog et Magog* ma, podobnie jak obszar zamieszka przez *Barbari* na mapie z Albi (ryc. 13), kształt zbliżony do kwadratu (o ledwie zarysowanych cechach półwyspu), a w jego wnętrzu znajduje się pasmo górskie³⁷. Trudno jest również wskazać na tej mapie potencjalną lokalizację *Portas Caspias*. W grę wchodzi bowiem trzy możliwości: 1) bardzo wąski pasaż między *Taurini montes* a *Montes Armenie*; 2) przesmyk między *Mare Caspium* a winietą Arki Noego w miejsce, gdzie umieszczono napis *Arca Noe*; 3) przejście między *Montes Armenie*, na których stoi arka, i Morzem Czarnym, a zatem tam, gdzie na mapie widnieje termin *Armenia*. Być może brak tej legendy na *Cottonianie* wynika z wątpliwości jej autora, co do właściwej lokalizacji tego toponimu. Z kolei swoisty etnonim zbiorczy *gentes XLIII ad Boream* jest jedynym, jaki znajduje się w obrębie właściwej klauzury północno-wschodniej Azji. Owe *gentes* ulokowane nad samym brzegiem oceanu mają podobnie jak *Gog et Magog* swe siedziby na quasi-półwyspie, który jednak nie przypomina żadnej figury geometrycznej.

³⁶ Źródło przerysu: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 33.

³⁷ Por. Röger, *Die Bergzeichnung auf den ältesten Karten*, s. 31.

Generalnie schemat jaki prezentuje *Cottoniana* jest odwróceniem logiki tzw. mapy św. Hieronima do Starego Testamentu. W tym sensie mapa ta stwarza pewien precedens.

*

Ostatnie z tej serii map to mapa z Ripoll zwana też mapą Teodulfa z Orleanu (ryc. 5 i 15), mapa Beatusa z Burgo de Osma (ryc. 6 i 16) i mapa Beatusa z Oña (ryc. 7 i 17). Mapa z Ripoll posiada w części północno-wschodniej bardzo mało toponimów. Są to: *Scytha* (sic!) *superior*, *Hircania*, *Mons Caucasus* i *Mare Caspium*³⁸. Nieco więcej terminów geograficznych posiada mapa Beatusa z Burgo de Osma, prezentowana na poniższym przerysie: *F. Oxus*, *Hyrkania*, *Mons Taurus*, *Mare Caspium*, *Mons Caucasus*, *F. Cirus* (oraz, już poza analizowanym terytorium, *Aluania*, *Mons Aquilonis*, *Armenia*, *Frigia*, *Troia*)³⁹. Natomiast w przypadku Mapy Beatusa z Oña obszar północno-wschodniej Azji posiada następujące toponimy: *Bactriani*, *Mons Taurus*, *Mons Caucasus*, *Mare Caspium*, *Armenia*⁴⁰.

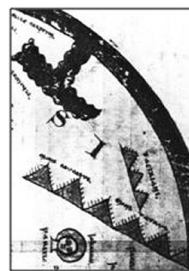
Ryc. 15

Ryc. 16

Ryc. 17

Ryc. 15: Mapa z Ripoll⁴¹; ryc. 16: Mapa Beatus z Burgo de Osma⁴²; ryc. 17: Mapa Beatus z Oña⁴³

Patrząc na trzy powyższe przerysy łatwo zauważyć, że analizowany tutaj obszar północno-wschodniej Azji ma kształt bardzo zbliżony do trójkąta, który zawiera bardzo małą liczbę toponimów. Tylko jedna z tych nazw, widniejąca na mapie Beatusa z Oña, jest etnonimem – *Bactriani*. W przypadku mapy Beatusa z Burgo de Osma trójkąt jest całkowicie zamknięty, podobnie jak ma to miejsce na mapie z Albi (ryc. 3 i 13). Autor tej mapy nie przewidział miejsca dla *Portas Caspias*. Szczelnego odseparowania od reszty ekumeny dokonano przy

³⁸ Tekst legend za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 182 (1).

³⁹ Tekst legend za: Miller, *Mappaemundi*, I. Heft, s. 35.

⁴⁰ Tekst legend za: Vázquez de Parga, *Un mapa desconocido de la serie de los „Beatos”*, s. 277.

⁴¹ Źródło przerysu: Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, tab. 15.

⁴² Źródło przerysu: Miller, *Mappaemundi*, I. Heft, s. 35.

⁴³ Źródło przerysu: Vázquez de Parga, *Un mapa desconocido de la serie de los „Beatos”*, [między s. 276 a 277]. Por. Chocheyras, *Fin des terres et fin des temps*, s. 80-81.

pomocy barier naturalnych: gór, rzek i morza. Bariery te stworzyła sama natura. Idąc dalej tym tropem można powiedzieć, że powstały one z woli Stwórcy natury, a zatem są dziełem Boga. Jest to więc opatrnościowe zabezpieczenie reszty ekumeny przed potencjalnymi najeźdźcami z północy. Co więcej, brak etnonimów wskazuje, że dla autora mapy wróg ten jest anonimowy. Czy ta anonimowość ma wyrażać zupełny brak wroga, czy ma podkreślać jego słabość, czy też sugeruje, że wobec woli Opatrzności Bożej nie może on uczynić nic złego wyznawcom Chrystusa? Ponieważ mapa Beatusa z Burgo de Osma jest, jak wiadomo, mapą przedstawiającą ideę tzw. rozesłania Apostołów⁴⁴, zatem ta ostatnia teza wydaje się bardzo prawdopodobna. Klauzura ta przypomina schemat analizowany już w przypadku mapy z Albi (ryc. 3 i 13), jednak tutaj schemat ten został wzbogacony o kilka detali topograficznych oraz legend. W pozostałych dwóch przypadkach trójkąt północno-wschodni jest otwarty. W przypadku mapy z Ripoll, zwanej też mapą Teodulfa z Orleanu, jest to wąskie przejście między *Mons Caucasus* a *Mare Caspium*. Można więc uznać, że *Portae Caspiae* zostały tu uwzględnione *implicite* przez rysownika mapy. Natomiast mapa Beatusa z Oña, która podobnie jak mapa Beatusa z Burgo de Osma eksponuje motyw rozesłania Apostołów⁴⁵, niemalże nie posiada zachodniego boku trójkąta, tak jakby jej autor zupełnie nie brał pod uwagę zarówno motywu tzw. ludów zamkniętych, jak i idei Wrót Kaspjskich. Jest to zatem całkowity wyjątek wśród analizowanych dotąd kartogramów.

*

Omówiona wyżej grupa siedmiu map, których oryginały powstały między IV a XII w., pokazuje przynajmniej trzy graficzne rozwiązania lokalizacji tzw. ludów zamkniętych oraz Goga. Najbogatszy w tym względzie jest kartogram zwana mapą św. Hieronima do Starego Testamentu. Rozdziela ona biblijnego Goga od grecko-rzymskich ludów zamkniętych i każe biblijnemu wrogowi z północy zamieszkiwać półwysep położony na północno-wschodnich krańcach ekumeny. Dopiero z znacznej od niego odległości, co graficznie jest jednoznacznie podkreślone, zostały ulokowane tzw. ludy zamknięte. Ludy te oddzielają od reszty zamieszkałej ziemi *Portae Caspiae*. Nie jest to jednak jedyne zabezpieczenie ekumeny przed wrogiem z północy, ponieważ po ewentualnym sforsowaniu Wrót Kaspjskich musi on jeszcze pokonać Pseudo-Wrota Kaspjskie, określone jako *Caspie porte, ut quidem dicunt* (ryc. 1 oraz 8A-C) Wszystkie te bariery zostały na rzeczonyj mapie przedstawione graficznie, a zatem *explicite*. Na pozostałych sześciu mapach pojęcie *Portae Caspiae* nie występuje. Jednak w przypadku watykańskiej mapy Izydora (ryc. 2 i 12), *Cottoniany* (ryc. 4 i 14) i mapy z Ripoll (ryc. 5 i 15) graficzna sugestia istnienia tego słynnego pasażu jest łatwa do odczytania. Wrót Kaspjskich nie uwzględnia natomiast mapa z Albi (ryc. 3 i 13) oraz mapa Beatusa z Burgo de Osma (ryc. 6 i 16), które dają obraz całkowitego zamknięcia tego obszaru

⁴⁴ Por. Kochanek, *Rozesłanie Apostołów na mapie Beatusa z Burgo de Osma*, s. 714-735.

⁴⁵ Por. tamże, s. 740-741.

ziemi. Z kolei mapa Beatusa z Oña ignoruje zupełnie ten element. Z drugiej strony warto zwrócić uwagę na kształt północno-wschodniej części ekumeny na analizowanych wyżej mapach. Aż na pięciu z nich jest to trójkąt, którego boki stanowią zasadniczo góry (Kaukaz i Taurus), *Mare Caspium* oraz ocean północny. Tylko w przypadku *Cottoniany* jest to kwadrat, lecz i jego boki tworzą te same naturalne elementy. Jedynie autor tzw. mapy św. Hieronima do Starego Testamentu nie nadał temu terytorium kształtu konkretnej figury geometrycznej. Zatem ta ostatnia mapa odbiega w dwóch zasadniczych punktach od pozostałych. Można z tego wnosić, że XII-wieczna kopia jest w wysokim stopniu wierna oryginałowi.

Analizowany wyżej zestaw zachowanych map średniowiecznych można uznać za swego rodzaju graficzne wprowadzenie w temat niniejszych rozważań. Powstały one, jak już wyżej wspomniano, na przestrzeni 700 lat, jednak *de facto* statystyka ta powinna wyglądać nieco inaczej: 1 mapa = IV w. (kopia = XII w.); 1 mapa = ok. 775; 1 mapa = IX w.; 3 mapy = XI w.; 1 mapa = XII w. Pomiędzy końcem VIII w. a wiekiem XII wróg z Północy nie nęka Europy. Jej głównym wrogiem jest wówczas islam. Być może stąd bierze się graficzny schemat trójkąta i kwadratu, podkreślające, że problem ten jest martwy i można go ująć w szkolną figurę geometryczną tak, jak szkolny stał się topos o wrogu z północy. Tylko na bardzo bliskiej oryginałowi XII-wiecznej kopii mapy św. Hieronima do Starego Testamentu chodzi nie o topos, lecz o żywe i realne zagrożenie jakie nieśli Hunowie, będący przyczyną wspomnianego już wyżej „efektu domina”.

* * *

Drugi zestaw map pochodzi z okresu dwóch stuleci, liczonych między przełomem XI i XII w. a końcem wieku XIII. Jest to zatem czas zarówno wypraw krzyżowych, jak i nawały mongolskiej. Obok tradycyjnego wroga z południa, czyli islamu, ożył wówczas dawny, będący już tylko częścią przebrzmiałej tradycji, wróg z północy. W tym historycznym kontekście zostanie niżej przeanalizowanych sześć map: tzw. wiktoryńska mapa ekumeny (XI/XII w.)⁴⁶ (ryc. 18), mapa Henryka z Moguncji zwana też Mapą z Sawley (ok. 1110 lub ok. 1180)⁴⁷ (ryc. 19), mapa z Psalterza Londyńskiego (ok. 1260)⁴⁸

⁴⁶ Źródło oryginału: Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, CLM 10058, fol. 154^v (średnica oryginału: 266 mm; data powstania: XI/XII w.). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 32 (4, 6). Tekst legend mapy: P. Gautier Dalché, *La „Descriptio mappe mundi” de Hugues de Saint-Victor*, texte inédit avec introduction et commentaire, Paris 1988, 83, ryc. 2 i s. 193-195. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 133.

⁴⁷ Źródło oryginału: Cambridge, Corpus Christi College, Ms. 66, fol. 2^v (wielkość oryginału: 295 x 205 mm; data powstania: ok. 1110 lub ok. 1180). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 48 (25, 3). Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 23-28; D. Lecoq, *La mappemonde d'Henri de Mayence ou l'image du monde au XIIe siècle*, w: *Iconographie médiévale. Image, texte, contexte*, sous la direction de Gaston Duchet-Suchaux, Paris 1990, 162. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 139.

⁴⁸ Źródło oryginału: Londyn, British Library, Ms. Add. 28681, fol. 9^v (średnica oryginału: 90

(ryc. 20), tzw. Rotulus z Vercelli (ok. 1270)⁴⁹ (ryc. 21), mapa z Ebstorf (ok. 1300)⁵⁰ (ryc. 22) i mapa z Hereford (1276/1305)⁵¹ (ryc. 23).

Ryc. 18

Ryc. 19

Ryc. 20

Ryc. 18: Wiktoryńska mapa ekumeny⁵²; ryc. 19: Mapa Henryka z Moguncji⁵³;
ryc. 20: Mapa z Psalterza Lond.⁵⁴

mm; data powstania: ok. 1260). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 168-170 (49, 8). Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 38-42. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 141.

⁴⁹ Źródło oryginału: Vercelli, Archivio Capitolare (wielkość oryginału: 840 x 720 mm; data powstania: ok. 1270). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 193-194 (52, 1) i tab. XXIII (AA). Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 144-145.

⁵⁰ Mapa z Ebstorf spłonęła w Hauptstaatsarchiv Hannover podczas bombardowania w nocy z 8 na 9 października 1943, por. J. Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte*, 1. Textband, Veröffentlichungen des Instituts für Historische Landesforschung der Universität Göttingen 39, Bielefeld 2001, 12. Dziś jest znana tylko na bazie reprodukcji. Wielkość oryginału: 3,58 x 3,56 m. Tekst legend mapy: K. Miller, *Die Ebstorferkarte, eine Weltkarte aus dem 13. Jahrhundert*, Stuttgart und Wien 1900³; *Die Ebstorfer Weltkarte: kommentierte Neuausgabe in zwei Bänden*. Bd. 1: Atlas, Bd. 2: *Untersuchungen und Kommentar*, hrsg. von H. Kugler, unter Mitarbeit von S. Glauch – A. Willing, digitale Bildbearbeitung Th. Zapf, Berlin 2007. Fragmenty tekstu legend mapy: I. Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident des XIIIe, XIVe et XVe siècles. Étude sur l'histoire de la géographie*, Göteborg 1906 (hasła w porządku alfabetycznym); Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 151-157. W kwestii datacji mapy ok. roku 1300, por Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte*, 1. Textband, s. 17-19 oraz s. 284-285.

⁵¹ Źródło oryginału: mapa ta znajduje się dziś w nowej Bibliotece Katedralnej w Hereford. Wielkość oryginału: 1,59 x 1,34 m; data powstania: 1276/1305. Tekst legend mapy: K. Miller, *Die Herefordkarte*, Stuttgart 1903²; S.D. Westrem, *The Hereford Map: A Transcription and Translation of the Legends with Commentary*, Terrarum Orbis 1, Turnhout 2001. Fragmenty tekstu legend mapy: Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident* (hasła w porządku alfabetycznym); Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163-166.

⁵² Źródło kopii: F. Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, Darmstadt 2013, 24, ryc. 10. Por. Brincken, *Fines Terrae*, ryc. 9; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 450, ryc. X.4; R. Galichian, *Countries south of the Caucasus in Medieval Maps. Armenia, Georgia and Azerbaijan*, London 2007, 55, ryc. 22a; Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, tab. 28.

⁵³ Źródło kopii: Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, s. 32, ryc. 2.

⁵⁴ Źródło kopii: tamże, s. 34, ryc. 4.

Ryc. 21

Ryc. 22

Ryc. 23

Ryc. 21: Rotulus z Vercelli⁵⁵; ryc. 22: Mapa z Ebstorf⁵⁶; ryc. 23: Mapa z Hereford⁵⁷

Tę grupę mapy można podzielić na dwie podgrupy, biorąc pod uwagę kształt północno-wschodniej klauzury ekumeny. Do pierwszej z nich należy zaliczyć wiktoryńską mapę ekumeny (ryc. 18), mapę z Psalterza Londyńskiego (ryc. 20), Rotulus z Vercelli (ryc. 21) oraz mapę z Ebstorf (ryc. 22). Na powyższych kartogramach północno-wschodnia część ekumeny jest odgradzona od reszty potężnym pasmem górskim, mających kształt łuku. Łuk ten posiada po stronie południowo-zachodniej wyraźnie zaznaczone Wrota Kaspijskie. W przypadku wiktoryńskiej mapy ekumeny (ryc. 24A), mapy z Psalterza Londyńskiego (ryc. 24B) oraz Rotulusa z Vercelli (ryc. 24C) *Portae Caspiae* to masywna, zamknięta brama. Przy czym na Rotulusie z Vercelli bramie tej towarzyszy następująca legenda (umieszczona poza zamkniętym obszarem północno-wschodniej Azji, na południe od Wrót): *Hic sunt portae quas fecit Dominus precibus Alexandri ne Iudei intrhari [sic!] possint ... ad depredandam orbem*⁵⁸. Tutaj po raz pierwszy wśród zachowanych map pojawia się idea utożsamiająca *inclusas nationes z Iudei*. Żydzi są przedstawieni jako groźba dla świata, ponieważ są skłonni działać *ad depredandam orbem*. Gdyby zatem przełamali owe wrota świat zostałby wydany na ich łup (łac. *praeda*). Tym sposobem mapa ta wprowadzana pewien jednoznaczny motyw ideologiczny, odchodzą od kolorytu historyczno-biblijnego łatwo uchwytnego na innych zachowanych mapach z tego okresu. Z kolei na mapie z Ebstorf *Portae Caspiae* mają formę naturalnego pasażu, rozdzielającego dwa wielkie pasma górskie (ryc. 24D). Na tej podstawie można mówić, że w trzech pierwszych przypadkach chodzi o blokadę wzniesioną ręką ludzką, natomiast w przypadku mapy z Ebstorf jest

⁵⁵ Źródło kopii: Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, tab. 49. Por. Destombe, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, tab. XXIII (AA); Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 457, ryc. X.10 oraz s. 458, ryc. X.10; Galichian, *Countries south of the Caucasus in Medieval Maps*, s. 159, ryc. 69a.

⁵⁶ Źródło kopii: www.uni-lueneburg.de/hyperimage/EbsKart/start.html [dostęp: 20.08.2014].

⁵⁷ Źródło kopii: C.J. Schüler, *Die Geschichte der Kartographie*, Paris 2010, 18.

⁵⁸ Tekst legendy za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 144 (12). Por. nota 93 i 101.

to blokada stworzona przez samą naturę. Mapy pierwszej podgrupy przedstawiają zatem dwie graficzne formy zamknięcia północno-wschodniej części ekumeny. Czy można na tej podstawie sugerować dwie różne tradycje graficznego przedstawiania Wrót Kaspijskich? Idąc tym tropem należało by łączyć *explicite* wyobrażenie tego pasażu na mapie z Ebstorf z tzw. mapą św. Hieronima do Starego Testamentu (ryc. 1 i 8B), ponieważ obie mapy nie tylko sugerują naturalność tego pasażu, lecz także umieszczają przy nim jednoznaczna łacińską legendę: *Portae Caspiae*. *Implicite* zaś ten graficzny element mapy z Ebstorf zdradza pokrewieństwo z watykańską mapą Izydora (ryc. 2 i 12), z *Cottonianą* (ryc. 4 i 14) oraz z mapą z Ripoll (ryc. 5 i 15), które uwzględniają graficznie owo słynne przejście, lecz nie opatrują go legendą. Natomiast w przypadku trzech pozostałych map (ryc. 24A-C) można by doszukiwać się genezy szczelnego zamknięcia przejścia w przedstawieniu graficznym widniejącym na mapie z Albi (ryc. 3 i 13) i na mapie Beatusa z Burgo de Osma (ryc. 6 i 16), z tą jednak istotną różnicą, że ani mapa z Albi, ani też mapa Beatusa z Burgo de Osma nie przewidują możliwości jakiegokolwiek, nawet potencjalnego otwarcie północno-wschodniej części zamieszkałej ziemi, ponieważ odgradzają definitywnie ten obszar mocnymi przeszkodami naturalnymi. W tym sensie Wrota Kaspijskie na poniższych mapach (ryc. 24A-C), choć szczelnie zamknięte, stanowią swego rodzaju odejście od logiki bezwzględnej klauzury. Otwartym pozostaje pytanie o powód tej modyfikacji. Czy należy jej szukać w klimacie epok, w których poszczególne mapy powstawały? Warto też raz jeszcze wrócić do łukowatego kształtu pasma górskiego, który stanowi wspólny mianownik dla tych czterech map. Kształt ten przypomina schemat jaki w dziele Strabona (ok. 64 prz. Chr. - ok. 24 po Chr.) mają Alpy. Geograf ten twierdził ponadto, że ów łukowaty kształt sprawia, iż ich podgórze jest koliste, przywodząc na myśl zatokę⁵⁹. Z kolei dla Pliniusza Starszego (23-79 prz. Chr.) Alpy miały kształt półksiężyca (łac. *lunata iuga*)⁶⁰. Później kształt Alp był określany różnymi schematami. Jedni widzieli w nich groble lub wały (łac. *obices*)⁶¹, inni wręcz mury obronne (gr. *τειχος*)⁶². Natomiast schemat półksiężyca, który Pliniusz Starszy odnosił do Alp, Strabon wiązał z górami Medii i Armenii⁶³. Łukowaty schemat wysokich gór był zatem znany i stosowany

⁵⁹ Strabo, *Geographica* V 1, 3. C. 210, rec. A. Meineke, vol. 1, Lipsiae 1895, 288, 20-21. Por. P. Kochanek, *Iluzja schematów choro- i topograficznych jako baza mnemotechnicznej „portolany” w starożytności*, w: *Tworzenie iluzji społecznej. Wiedza w sferze publicznej*, red. J. Szymczyk – M. Zemło – A. Jabłoński, Studia nad Wiedzą 5, Lublin 2012, 104.

⁶⁰ Plinius Maior, *Naturalis historia* III 5, 38, ed. C. Mayhoff, vol. 1: *Libri I - VI*, Lipsiae 1906, 247, 14. Por. Dicuilus, *Liber de mensura orbis terrae* 1, 9, rec. G. Parthey, Berlin 1870 [reprint: Graz 1969], 8, 13.

⁶¹ Por. *Cosmographia (olim Aethici dicta)* II 28, w: *Geographi Latini Minores*, collegit, recensuit, prolegomenis instruxit A. Riese, Heilbronn 1878 [reprint: Heildesheim 1964], 97, 3.

⁶² Por. *Chrestomathia Straboniana* VI 43, w: *Geographi Graeci Minores*, e codicibus recognovit C. Müllerus, vol. 2, Parisiis 1882, 566.

⁶³ Strabo, *Geographica* XI 7, 1. C. 508, rec. Meineke, vol. 2, Lipsiae 1899, 713, 28.

przez autorów antycznych. Łuk Alp pozostał także *grosso modo* schematem tych gór na analizowanych tutaj mapach średniowiecznych. Zastosowanie zaś tego schematu do przedstawienia granic północno-wschodniej, owianej złą sławą części ekumeny, może wynikać chociażby z chęci podkreślenia wysokości zamykających ją gór. W ten sposób znane autorom map choćby ze słyszenia niebotyczne szczyty Alp, zostały niejako przeniesione i wyolbrzymione jako naturalna klauzura północno-wschodniej Azji. Przy okazji dawny kształt trójkąta przeszedł w formę migdałowatą, stając się swego rodzaju opatrnościową mandorlą, symbolizującą prośbę o boskie wsparcie, czyli o niedopuszczenie do sytuacji, w której Wrota Kaspjskie otworzą swe podwoje.

Ryc. 24A

Ryc. 24B

Ryc. 24C

Ryc. 24D

Ryc. 24A-D: *Portae Caspiae* (A: Wiktoryńska mapa ekumeny; B: Mapa z Psalterza Londyńskiego; C: Rotulus z Vercelli; D: Mapa z Ebstorf)⁶⁴

Do drugiej podgrupy należą: mapa Henryka z Moguncji zwana też mapą z Sawley (ryc. 19) oraz mapa z Hereford (ryc. 23). Tutaj obszar północno-wschodniej Azji przybiera znowu kształt trójkąta, którego boki tworzą pasma górskie i ocean północny, natomiast *Portae Caspiae* narysowane i opatrzone legendą stanowią pozycję ryglową tej figury. Jest to zatem powrót do schematu znanego ze wcześniejszych map: tzw. watykańskiej mapy Izydora (ryc. 2 i 12) i mapy z Ripoll (ryc. 5 i 15), z tą różnicą, że te ostatnie nie posiadają w tym miejscu legend. Szczególnie ciekawy jest schemat Wrót Kaspjskich na mapie z Hereford, gdzie rysownik kartogramu połączył dwa schematy w jedno: schemat bramy ze schematem naturalnego pasażu ulokowanego między dwoma pasmami górkami. Uzyskał tym samym bardzo sugestywny obraz siły Wrót Kaspjskich. Ponadto dodał bardzo obszerną legendę: *Portee Caspie aperiuntur itinere manufacto longo octo miliariis; nam latitudo vix plauastro est permeabilis*⁶⁵. Jest to zatem ośmiomilowe wykute w skałach ludzką ręką przejście (łac. *iter manufactum*), które jest tak wąskie, że może nim przejechać zaledwie

⁶⁴ Źródło kopii, por. nota 52 i 54-56.

⁶⁵ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 103 (nr 218: tekst) = Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (11). Por. P. Gautier Dalché, *Décrire le monde et situer les lieux au XIIe siècle: L'Expositio mappe mundi et la généalogie de la mappemonde de Hereford*, „Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité-Moyen Âge” 113 (2001) nr 1, 380 (I 15); Miller, *Die Herefordkarte*, s. 50, nota (2). Por. też Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* 47, 1, rec. Th. Mommsen, Berolini 1864, 197, 12-14: *Portae Caspiae panduntur itinere manu facto longo octo*

jeden ciężki wóz. Z obrazem pasażu korespondują zamykające go Wrota Kaspijskie, które są przedstawione jako znacznie węższe niż sam ośmiomilowy ciasny dojazd. Cały schemat jest zorientowany wzdłuż osi północ-południe. Uderza dokładność graficzna tego elementu. Autorowi mapy wyraźnie zależało na podkreśleniu tych detali, których nie zawiera żadna inna z zachowanych map średniowiecznych. Tylko mapa Henryka z Moguncji i mapa z Ebstorf posiadają graficzne sugestie podobnej interpretacji, jednak tylko *implicite*, ponieważ brak na nich odpowiedniego tekstu objaśniającego. Z drugiej strony obie te mapy lokalizują owo przejście tak jak mapa z Hereford na osi północ-południe. Tymczasem mapa z Psalterza Londenckiego lokalizuje graficzny schemat Wrót Kaspijskich *grosso modo* po stronie południowo-zachodniej analizowanej klauzury, gdy tymczasem tzw. mapa św. Hieronima do Starego Testamentu *explicit*, a watykańska mapa Izydora i mapa z Ripoll *implicite* umieszczały je po stronie zachodniej. Podobnie orientuje ten pasaż tzw. wiktoryńska mapa ekumeny i Rotulus z Vercelli. Tylko *Cottoniana* pozostawia w tym względzie sporo niejasności. Orientacja Wrót Kaspijskich może nie być przypadkowa. Tzw. mapa św. Hieronima do Starego Testamentu, watykańska mapa Izydora, mapa z Ripoll i tzw. wiktoryńska mapa ekumeny mogą być w tym względzie dalekim echem świadomości najazdów Hunów i innych ludów barbarzyńskich na Cesarstwo Rzymskie, kiedy to uderzenie szło ze wschodu na zachód. Z kolei autor Rotulusa z Vercelli pragnie najprawdopodobniej podkreślić żydowskie zagrożenie Europy, choć tekst cytowanej legendy mówi więcej, ponieważ eksponuje ich zagrożenie dla świata jako takiego⁶⁶. Tymczasem mapa z Psalterza Londenckiego, która powstała po roku 1260 i której Wrota Kaspijskie są zorientowane na południowo-zachód i wyraźnie „wycelowane” w Jerozolimę, może być w tym względzie echem ataku Mongołów na Ziemię Świętą⁶⁷. Podobnie umiejscowienie Wrót Kaspijskich na osi północ-południe zdaje się sugerować, że zagrożenie Europy ze strony ludów zamkniętych w obrębie klauzury północno-wschodniej Azji przestało istnieć i że wróg z północy obrał teraz jako kierunek swego natarcia południowe obszary ekumeny. Oczywiście wnioskowanie takie na podstawie tych kilku zachowanych map jest bardzo ryzykowne, jednak orientacja *Portas Caspiae* na tychże mapach wydaje się nie być przypadkowa. Należy również zwrócić uwagę na fakt, iż *Portae Caspiae*, które posiadają wieże (tzw. wiktoryńska mapa ekumeny, mapa z Psalterza Londenckiego, Rotulus z Vercelli i mapa z Hereford) nie są graficznie identyczne. Na wiktoryńskiej mapie ekumeny jest to jedynie dwuskrzydłowa zamknięta brama „wmontowana” w pasmo górskie. Mapa z Psalterza Londenckiego postrzega Wrota Kaspijskie jako dwuskrzydłową bramę zamykającą wejście do swego rodzaju jaskini (lwa). Natomiast Rotulus z Vercelli i mapa z Hereford przedstawiają je jako

milibus passuum: nam latitudo vix est plaastro permeabilis – Westrem, *The Hereford Map*, s. 102 (nr 218: komentarz).

⁶⁶ Por. nota 58.

⁶⁷ Hulagu (1217-1265) rozpoczął walkę z kalifatem Abbasydów w roku 1257.

element silnie ufortyfikowanej budowli bramnej, jednak dwuskrzydłowe wrota są tu otwarte na oścież. Na mapie z Hereford za otwartymi skrzydłami wrót jest widoczne czerwone wnętrze. Ten graficzny schemat sugeruje, że wojska północy opuściły swe dotychczasowe siedziby i wyruszyły bądź na południowo-zachód, bądź na południe. Jest to informacja autora mapy skierowana do widza, która zdaje się sugerować określony kontekst historyczny.

Ryc 25A

Ryc. 25B

Ryc. 25A-B: *Portae Caspiae* (A: Mapa Henryka z Moguncji; B: Mapa z Hereford)⁶⁸

Jednak *Portae Caspiae* nie funkcjonują na powyższych sześciu fragmentach map (ryc. 18-23) w graficznej próżni, stąd należy się przyjrzeć bliżej temu, co rysownicy tych kartogramów umieścili w obrębie omawianej tutaj klauzury północno-wschodniej Azji. Powyższe fragmenty map zostaną zatem przeanalizowane zarówno pod kątem znajdujących się tam winiet, jak i czytelnych legend.

*

Zgodnie z przyjętym porządkiem chronologicznym jako pierwsza została poddana tej procedurze tzw. wiktoryńska mapa ekumeny (ryc. 18). Jak już wspomniano wyżej *Portae Caspiae* są tutaj integralną częścią ogromnego, najdłuższego na tej mapie, pasma górskiego, którego opis składa się z kilku terminów: *Mons Caucasus*, *Porte Caspie*, *Acrocerauni*, *Ariobarzanes*, *Marmoli*, *Oscobares*, *Timavus*⁶⁹. Z kolei na otaczających ten obszar akwenach wodnych widnieją następujące nazwy: *Tilos insula*, *Sericus oceanus*, *Sciticus oceanus*, *Mare Caspium*, *Gog-Magog*⁷⁰. Natomiast wewnątrz tych naturalnych, górsko-morskich ram umieszczono kilka terminów chorograficznych oraz winiet zaopatrzonych w większości w toponimy. Choronomów jest sześć: *Hircania superior*, *Armenia superior*, *Hiberia*, *Hircania*, *Silva*, *Hircania inferior*⁷¹. Do tego należy dodać siedem winiet miast, z których sześć posiada toponimy. Oto rzeczony winiety wraz z toponimami:

⁶⁸ Źródło kopii, por. nota 53 i 57.

⁶⁹ Tekst legend za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 133 (1). Por. Gautier Dalché, *La „Descriptio mappae mundi” de Hugues de Saint-Victor*, s. 194.

⁷⁰ Tekst legend za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 133 (2). Por. Gautier Dalché, *La „Descriptio mappae mundi” de Hugues de Saint-Victor*, s. 193.

⁷¹ Tekst legend za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 133 (3). Por. Gautier Dalché, *La „Descriptio mappae mundi” de Hugues de Saint-Victor*, s. 194. Legenda *Hircania silva* podana przez P. Gautier Dalché wydaje się być trafniejsza niż rozdzielenie tych nazwa, jakie zaproponował Leonid S. Chekin.

Ryc. 26A

Ryc. 26B

Ryc. 26C

Ryc. 26D

Ryc. 26E

Ryc. 26F

Ryc. 26G

Ryc. 26A-G: Miasta północno-wschodniej Azji na *Wiktoryńskiej mapie ekumeny* (A: C[ivitas] Seres; B: C[ivitas] Octorogorra; C: Vicus Safris; D: brak toponimu; E: C[ivitas] Catippi; F: C[ivitas] Sarmathana; G: C[ivitas] Alexandria)⁷²

Z siedmiu winięć miast największa i najbardziej rozbudowana jest winięć Aleksandrii, co wiąże się niewątpliwie z popularnością romansowej historii Aleksandra Wielkiego w średniowieczu. Winięć te, choć schematyczne, mają bardzo indywidualny charakter. Większość z nich (26A. B. E i G) sugeruje, że reprezentowane przez nie miasta są ufortyfikowane, co na tej mapie nie jest zjawiskiem powszechnym: na 72 winięć „urbanistyczne” mapy tylko około 13 (18, 055%) ma *grosso modo* charakter obiektów obronnych, podczas gdy cztery wymienione wyżej miasta położone za Wrotami Kaspijskimi mają wręcz charakter twierdz, z których najsilniejszą jest C[ivitas] Alexandria. Jest to zatem obszar swoistej koncentracji warowni (4 na 13 = 30, 769%). Dodać należy, że o owa C[ivitas] Alexandria stanowi graficznie bezpośrednie oparcie dla prawego skrzydła Wrót Kaspijskich (ryc. 26G). Innymi słowy ta potężna twierdza stoi na ich straży i dlatego jest najsilniejszą warownią ekumeny na tzw. wiktoryńskiej mapie ekumeny. Rysownik podkreślił w ten sposób kluczową dla bezpieczeństwa całej ekumeny rolę tego zespołu budowli obronnych i wyróżnił go graficznie, tworząc z niego największą winięć mapy. Wskazał również, że wiąże ją z osobą Aleksandra Macedońskiego (20 VII 356 - 10 VI 323 prz. Chr.). Autor mapy oddzielił tym samym wątek biblijnego wroga z północy od grecko-rzymskiej tradycji związanej z północnymi barbarzyńcami. Dodatkowo, aby podkreślić radykalizm tego rozgraniczenia, umieścił terytorium Goga i Magoga (łac. *Gog-Magog*) (ryc. 27) na jednej z wysp oceanu

⁷² Tekst legendy za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 133 (3). Por. Gautier Dalché, *La „Descriptio mappe mundi” de Hugues de Saint-Victor*, s. 194. Z tym że P. Gautier Dalché podaje lekcję *uicus Safrim*.

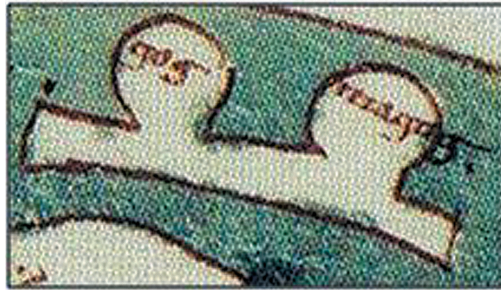
scytyjskiego (łac. *Sciticus oceanus*), która dla jeszcze większego podkreślenia momentu separacji znajduje się nie naprzeciw klauzury północno-wschodniej Azji, lecz dalej na północ, co graficznie lokalizuje tę wyspę pod obszarem, który zamykają *Portae Caspiae*. W ten sposób Gog i Magog tworzą symboliczny *alter orbis*, zamieszkując odległą od ekumeny wyspę oceanu. Z jednej strony można dopatrywać się w tym próby wyakcentowania eschatologicznego charakteru zagrożenia, jakie niesie biblijny wróg z północy, z drugiej zaś brak realnego wpływu tego wroga na zagrożenie ekumeny jako takie. Zagrożenie to wiąże się bowiem ściśle z konkretnymi, realnie istniejącymi ludami. Nie jest zatem możliwy eschatologiczny „efekt domina”, który sugeruje tzw. mapa św. Hieronima do Starego Testamentu. Mówiąc zaś o Gogu i Magogu warto zwrócić uwagę na dwie rzeczy: 1) kształt wyspy, na której zostali ulokowani; 2) użycie terminów Gog i Magog. W pierwszym przypadku, zdaniem Leonida S. Chekina, nazwy te umieszczono *on the two islands connected by a wall*⁷³. Jednak sugestia, że chodzi o dwie wyspy jest dyskusyjna. Rysownik bowiem wyraźnie położył akcent na geometryczny kształt tego terytorium. Geometryzacja zaś może wskazywać na interpretację symboliczną, ponieważ żadna wyspa na tej mapie nie została przedstawiona w tak dziwny sposób. Jeśli odnieść terminy *Gog* i *Magog* do tekstu łacińskiego Biblii, którym posługiwano się na Zachodzie, to pojawiają się one w następujących kontekstach. W Księdze Rodzaju *Magog* jest synem Jafeta (Rdz 10, 2). W wizji Ezechiela jest to *terra Magog*, z której wywodzi się *Gog*, eschatologiczny wróg Izraela na czele wielkiej armii (Ez 38, 2). Jest tam również mowa o tym, że ostatecznie Bóg zaśle ogień na ziemię *Magog* i na pewnych swego bezpieczeństwa mieszkańców wysp (*et emittam ignem in Magog et in his qui habitant in insulis confidenter*: Ez 39, 6). Tylko w *Apokalipsie* terminy *Gog* i *Magog* są zestawione i ukazane jako *gentes quae sunt super quattuor angulos terrae Gog et Magog* (Ap 20, 7)⁷⁴, eschatologiczni wrogowie Kościoła. Na tej podstawie można graficzne przedstawienia widoczne na wiktoryńskiej mapie ekumeny (ryc. 27) uznać za graficzną zbitkę pojęciową powstałą na bazie łacińskiego tekstu Ez 39, 6 i Ap 20, 7. Zbitka ta wynika zapewne stąd, że autor mapy nie miał przed oczyma łacińskiej lekcji wersu Ez 39, 6 zawierającej dwa spójniki „et”, które *de facto* separują *Magoga* od tych *qui habitant in insulis*. Kodeksy przekazały bowiem również lekcję tego wersu, która brzmi: *ecce mittam ignem in Magog et in his qui habitant in insulis confidenter*⁷⁵. Lekcja ta łagodzi nacisk na separację *Magoga* od mieszkańców wysp. Ponadto już sama Księga Rodzaju wskazuje na fakt, że potomkowie Jafeta, choć odnosi się to konkretnie do linii *Jawana*, są tymi od których *divisae sunt insulae gentium* (Rdz 10, 5). W ten

⁷³ Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 133 (2).

⁷⁴ Tekst Wulgaty za: *Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem*, praeparavit R. Gryson, vierte, verbesserte Auflage, Stuttgart 1994. W tekście greckim Nowego Testamentu oraz w przekładach jest to Ap 20, 8. Wszystkie pozostałe cytaty Wulgaty będą się również opierać na tym wydaniu.

⁷⁵ Por. *Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem*, s. 1323, apparatus criticus 39, 6.

sposób „insularyzm” Goga i Magoga znajduje swe biblijne uzasadnienie. Nie wyjaśnia to jednak zagadkowego kształtu ich wyspy, przypominającej dwa złączone z sobą popiersia bez twarzy, skazane tym samym niejako siłą rzeczy na *damnatio memoriae*. Byłaby to swoista antyteza popiersi Apostołów z tzw. map Beatusa (mapa Beatusa z Burgo de Osmá, mapa Beatusa z San Pedro de Rocas, mapa Beatusa z Lorvão i mapa Beatusa z Oña)⁷⁶.

Ryc. 27: Wiktoryńska mapa ekumeny (siedziby Goga i Magoga)

*

Drugą w porządku chronologicznym jest mapa Henryka z Moguncji zwana też mapą z Sawley (ryc. 19). Mapa ta na obszarze zamkniętym przez Wrota Kaspjskie nie posiada żadnych winiet miast. Z kolei pasma górskie, oddzielające ten obszar od reszty ekumeny nie posiadają nazw. Również ocean północny nie został opatrzony żadnym terminem technicznych. *Explicite* wymieniono tylko *Mare Caspium* oraz dwie wyspy *Abaltia insula* i *Rapharica insula*. Natomiast wewnątrz analizowanego terytorium widnieją cztery nazwy rzek (*Fl[uvius] Crisoroas*, *Fl[uvius] Octorogorra*, *Fl[uvius] Acheron*, *Fl[uvius] Oxus*) oraz trzy nazwy krain geograficznych (*Hircania*, *Armenia*, *Amazonia*).⁷⁷ Jednak najważniejszym elementem topografii obszaru północno-wschodniej Azji są dwa półwyspy. Pierwszy z nich (ryc. 28A-B), mający niemal kształt kwadratu zorientowanego zgodnie z czterema stronami świata, zawiera następującą legendę: *Gog et Magog, gens imunda*⁷⁸. Drugi zaś (ryc. 29 A-B), zbliżony kształtem do okręgu, posiada bardziej rozbudowaną legendę, która brzmi: *Gens Yperborea beatissima sine morbo et discordia*⁷⁹. Szczególnie interesująca z punktu widzenia niniejszych rozważań jest siedziba Goga

⁷⁶ Por. Kochanek, *Rozesłanie Apostołów na mapie Beatusa z Burgo de Osmá*, passim.

⁷⁷ Tekst legend za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 139. Por. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 24-25 i 27; Lecoq, *La mappemonde d'Henri de Mayence*, s. 162. Ta ostatnia autor podaje lekcję *Albatia insula*.

⁷⁸ Tekst legend za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 139. Por. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 25, Lecoq, *La mappemonde d'Henri de Mayence*, s. 162.

⁷⁹ Tekst legend za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 139. Por. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 25; Lecoq, *La mappemonde d'Henri de Mayence*, s. 162. Por. nota 203-204. 250 i 261.

i Magoga. Jest nią półwysep zamknięty od strony lądu, czyli od południa, wzniesionym ludzką ręką solidnym murem, zaś od strony morza okalają go z trzech stron pasma górskie. W ten sposób rysownik ukazał stan całkowitej separacji tych dwóch apokaliptycznych przeciwników Kościoła. Warto w tym miejscu przypomnieć, że idea półwyspu, jako miejsca odosobnienia *Gog gentes*, jest uchwytana już na kopii tzw. mapy św. Hieronima do Starego Testamentu (ryc. 1 i 8A). Następnie w formie pustego trójkąta na północno-wschodnich kresach ekumeny pojawia się na mapie z Albi (ryc. 3 i 13) oraz wraz z legendą na *Cottonianie* (ryc. 4 i 14). Zastosowanie graficznego wyobrażenia półwyspu do separacji biblijnego wroga z północy nie jest więc nowe. Niemniej jednak na mapie z Sawley zostało ono po raz pierwszy przedstawione w tak jednoznaczny sposób. Ważnym elementem tego rozwiązania jest wzniesiony ludzką ręką mur (stanowi on południowy bok kwadratu), który nie tyle oddziela ludy Goga od reszty ekumeny, co separuje go od tzw. ludów zamkniętych. Blanki tego muru są zwrócone do zewnątrz, co wskazuje, że mur ten zagradza drogę ludom Goga, a nie ich broni. Wzniosły go więc *inclusae nationes*. Pojawia się zatem idea podwójnego zamknięcia na obszarze klauzury północno-wschodniej Azji: pierwsze stanowią *Portae Caspiae*, drugie zaś mur półwyspu Goga. Sugeruje to, że tzw. ludy zamknięte, które zagrażają ekumenie, same są również zagrożone i muszą stale pilnować fortyfikacji półwyspu Goga. W tym sensie Gog został potraktowany jako swoisty „bicz Boży”⁸⁰ przeciw ludom zamkniętym. *Inclusae nationes* zagrażają ekumenie, lecz same nie mogą nigdy czuć się bezpiecznie. Ten graficzny schemat podwójnej klauzury w zestawieniu z literackim toposem ludów północy pozwalał prawdopodobnie racjonalnie tłumaczyć np. koczowniczy, a zatem mający wiele cech niepewności jutra sposób życia tych ludów, co mieszkańcy Europy mieli okazję obserwować przynajmniej od czasów spotkania z Hunami. To ów stan wiecznego zagrożenia, zmuszający do niemal zwierzęcej czujności, i strach, wyzwalający w koczownikach najniższe instynkty ze skrajnym okrucieństwem włącznie, tłumaczy istotę zachowań nomadów. Zatem graficzny obraz północno-wschodniej części ekumeny na mapie Henryka z Moguncji można traktować jako wizualizację pewnych idei etnograficznych oraz geo-politycznych: wróg z północy sieje strach, ale i sam mu podlega za sprawą opatrnościowej struktury geograficznej stworzonego przez Boga świata. W ten sposób autor mapy ukazuje z jednej strony głębię zamysłu Stwórcy, z drugiej zaś objaśnia idącą za tym geopolityczną logikę współczesnego mu świata.

⁸⁰ Termin *flagellum Dei* pojawia się u Augustyna (13 XI 354 - 28 VIII 430) w kontekście spustoszeń dokonanych przez Wizygotów: Augustinus, *De civitate Dei*, ed. E. Hoffmann, CSEL 40/1, Vindobonae 1899, 13, 18-19 (= CCL 47, s. 7, 10-11; PL 41, 20). Natomiast Izydor z Sewilli (ok. 560 - 4 IV 636) określił Hunów mianem *virga [...] furoris dei*: Isidorus, *Historia Gothorum Wandalorum Sueborum ad a. DCXXIV*, ed. Th. Mommsen, MGH AA XI, Berolini 1894, 279, 4 (versio maior) (= PL 83, 1065D). Por. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus*, s. 264 i nota 370 oraz s. 289-290 i nota 472.

Ryc. 28A

Ryc. 28B

Ryc. 28A-B: Gog i Magog na mapie Henryka z Moguncji (A: kopia; B: przerys)⁸¹

Mapa z Sawley posiada także pewną graficzną zagadkę. Jest nią umieszczenie dokładnie naprzeciw Wrót Kaspjskich drugiego półwyspu, który zamieszkuje Hyperborejczycy (ryc. 29A-B). W przeciwieństwie do półwyspu Goga i Magoga ma on kształt zbliżony do okręgu, który od strony oceanu szczelnie otaczają góry, natomiast od reszty ekumeny oddziela szeroka rzeka. Warto także zwrócić uwagę na ukierunkowanie górskich szczytów. W przypadku kwadratowego półwyspu Goga i Magoga szczyty te są zwrócone do wewnątrz. Ich surowy majestat jest zatem swego rodzaju milczącą, zastygłą w skale groźbą natury. Tymczasem góry okalające półwysp Hyperborejczyków mają swe groźne wierzchołki zwrócone w stronę oceanu, prezentując mieszkańcom zamkniętego przez siebie regionu przyjazny okrąg swego podnóża. Autor mapy nawiązuje tym samym zupełnie nieświadomie do porównania jakiegoś w stosunku do łuku Alp użył Strabon, widząc w nim rodzaj zatoki⁸², a zatem przyjaznego żeglarzom łona ziemi. To w tym tak bezpiecznym łonie matki-ziemi, co dodatkowo podkreśla kolista forma, ulokował autor mapy Hyperborejczyków. To *gens beatissima* w pełnym tego słowa znaczeniu, ponieważ już w akcie stworzenia przeznaczono im na siedziby łono, najbezpieczniejsze miejsce najbardziej niewinnej fazy ludzkiego życia. Od pozostałych zaś terytoriów północno-wschodniej klauzury Azji oddziela ich anonimowa rzeka – dzieło natury, a nie wzniesiony ludzką ręką mur. Półwysp Hyperborejczyków jest więc antytezą półwyspu Goga i Magoga. Północ posiada zatem dwa oblicza: z jednej strony jest *immunda*, z drugiej *beatissima*. Przywodzi to na myśl Ps 48, 3 (Wlg 47, 3): [...] *montes Sion, latera aquilonis, civitas regis magni*, a także fragment wersu Izajasza (Iz 14, 13b) o zasiadaniu *in monte testamenti in lateribus aquilonis*. W ten sposób rysownik mapy czyni być może aluzję do biblijnej wizji świętej Północy⁸³. Jeśli więc przyjąć, że jest to aluzja do tej dobrze znanej koncepcji, wówczas zestawienie Goga i Mago-

⁸¹ Źródło kopii (ryc. 28A): Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, s. 32, ryc. 2. Źródło przerysu (ryc. 28B): Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, tab. II.

⁸² Por. nota 59.

⁸³ Por. A. Lauha, *Zaphon. Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament*, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae B XLIX 2*, Helsinki 1943, 36-52; Zwolski, *Kasjodor i Jordanes*, s. 38-39; Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus*, s. 24-33.

ga z Hyperborejczykami jest tylko przypomnieniem, że biblijna Północ jest zarówno zła, jak i święta, zaś Hyperborejczyków jako synonim tej ostatniej należy traktować jako erudycyjny „upiększalnik” mapy. Owo przypomnienie świętej Północy neutralizuje do pewnego stopnia wizję Północy złowrogiej, dając każdorazowemu użytkownikowi tej mapy nadzieję, i być może taką właśnie rolę miała odegrać ta graficzna aluzja hyperborejska.

Ryc. 29A

Ryc. 29B

Ryc. 29A-B: Hyperborejczyki na mapie Henryka z Moguncji (A: kopia; B: przerys)⁸⁴

*

Chronologicznie trzecią mapą tej grupy jest mapa z Psalterza Londyńskiego (ryc. 20), która, jak się powszechnie przyjmuje, powstała około roku 1260. Kartogram ten ze względu na swoje małe wymiary (90 mm) zawiera w obrębie klauzury północno-wschodniej Azji bardzo schematyczne winiety pięciu miast wraz z legendami: C[ivitas] Licia (ryc. 30A), Octogora (ryc. 30B), C[ivitas] Saphiri (ryc. 30C), C[ivitas] Ciropolis (ryc. 30D), C[ivitas] Carras (ryc. 30E), Pro[vincia] Hircania⁸⁵. Jak widać z poniższego zestawienia dopiero przerys umieszczony obok kopii winiety może dać pewne wyobrażenie o kształtach tych miniatur. Nazwy te zdradzają podobieństwo do tych, które widnieją na tzw. wiktoryńskiej mapie ekumeny (ryc. 26A-G). Jednak nie posiadają one żadnych cech indywidualizujących. Natomiast warto zauważyć, że powierzchnia mapy oddana przez kartografa tzw. ludom zamkniętym jest znaczna w stosunku do wielkości całego kartogramu, a jej strona graficzna przyciąga wzrok widza.

Ryc. 30A

Ryc. 30B

Ryc. 30C

⁸⁴ Źródło kopii (ryc. 28A): Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, s. 32, ryc. 2. Źródło przerysu (ryc. 28B): Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, tab. II.

⁸⁵ Tekst legend za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 141. Por. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 39-40.

Ryc 30D

Ryc. 30E

Ryc. 30A-E: Miasta północno-wschodniej Azji na mapie z Psalterza Londenckiego (obok siebie umieszczono kopię i znacznie wyraźniejszy przerys)⁸⁶

*

Z kolei Rotulus z Vercelli (ryc. 21), wykonany prawdopodobnie koło roku 1270, choć podobny do wiktoryńskiej mapy ekumeny i do mapy z Psalterza Londenckiego, posiada dzięki swym rozmiarom bardzo rozbudowane legendy, które jednak nigdy dotąd nie zostały wydane w całości⁸⁷. Ich edycję utrudnia zaś zły stan mapy, na której wiele legend bądź ich fragmentów uległo zatarciu. W obrębie klauzury północno-wschodniej Azji jest czytelnych kilka legend, które przywołują ideę okrucieństwa: 1) *Hic sunt Andropofagi carnes* [...] ⁸⁸; 2) *Gens ista Arimaspi vero* [...] *cum griponibus* [...] ⁸⁹; 3) *In civitate ista* [ryc. 31C] *inclusit Alexander duas gentes immundas Goz et Magoz* [...] *antich[ist]e et* [...] *eos comites* [...] *in fine mundi*⁹⁰; 4) *In ista civitas* [ryc. 31F] *potatus fuit Crassus*⁹¹ *a parthis auro cocto quando dixerunt: aurum sitis et aurum bibe*⁹². Jeśli do tego zespołu legend dodać tę cytowaną wyżej: *Hic sunt portae quas fecit Dominus precibus Alexandri ne Iudei intrhari* [sic!] *possint ... ad depredandam orbem*⁹³, wówczas można odtworzyć najważniejszą ideę zawartą w analizowanym fragmencie mapy. Jest nią zaś schemat podwójnej klauzury, uchwytny już na mapie Henryka z Moguncji. Rotulus z Vercelli nie ma jednak zamkniętego półwyspu Goga i Magoga, lecz umieszcza ich w otoczonym murami mieście i czyn ten przypisuje Aleksandrowi Macedońskiemu. Winieta tego miasta przylega do pasma górskiego zamykającego terytorium

⁸⁶ Źródło kopii: Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, s. 34, ryc. 4. Źródło przerysów: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, tab. III.

⁸⁷ Por. nota 49.

⁸⁸ Tekst legendy za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 144 (4).

⁸⁹ Tekst legendy za: tamże, s. 144 (7).

⁹⁰ Tekst legendy za: tamże.

⁹¹ Warto zauważyć, że tekst tej legendy zdradza pewne podobieństwo do przywoływanego wielokrotnie w literaturze antycznej i średniowiecznej opisu śmierci Cyrusa Wielkiego (król Persów w latach 559-529 prz. Chr.) z ręki Tomyris, królowej Massagetów. Jeśli chodzi o źródła wspominające to wydarzenie, por. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus*, s. 269, nota 389. W kwestii geneza tego toposu literackiego, por. P. Payen, *Franchir, transgresser, résister autor de Tomyris et Cyrus chez Hérodote*, „Mètis” 6 (1991) nr 1, 253-281. Por. też A. Tourraix, *La femme et le pouvoir chez Hérodote*, „Dialogues d’Histoire Ancienne” 2 (1976) nr 1, 377.

⁹² Tekst legendy za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 144 (9).

⁹³ Por. nota 58 i 101.

klauzury północno-wschodniej Azji (ryc. 31C). Natomiast *inclusae nationes* zostały, jak już wyżej wspomniano, utożsamione z *Iudei*, których zamknięcie z pomocą Wrót Kaspjskich na tym obszarze ma być również dziełem Aleksandra. W konsekwencji Gog i Magog stają się dla nich swoistym *flagellum Dei*⁹⁴, a narzędziem Boga służącym do zbudowania tej podwójnej klauzury jest Macedończyk. Czy rzeczywiście Rotulus z Vercelli mówi *explicite* to, co *implicite* widnieje na mapie Henryka z Moguncji pozostaje kwestią otwartą, choćby ze względu na stan zachowania legend. Warto też zwrócić uwagę na fakt, iż Gog i Magog są zamknięci w mieście sąsiadującym z łańcuchem górskim. Faktycznie miasto można zamknąć tylko pierścieniem oblężenia, czyli rodzajem trwałej blokady. Sugeruje to, że *Iudei* jako jedyni, którzy mogą zablokować to miasto, zostali w ten sposób postawieni w stan permanentnej gotowości bojowej lub też, jak kto woli, wiecznej czujności. Miasto Goga i Magoga pełni zatem funkcję konia trojańskiego, a wszystko to dzieje się z Bożej woli.

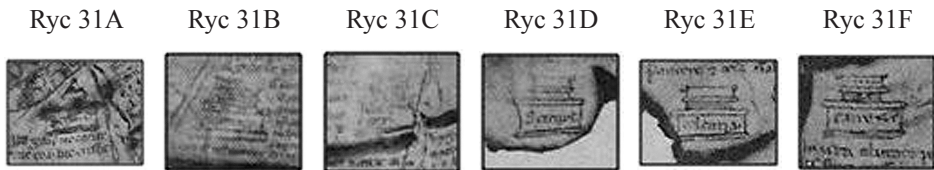
Na mapie z Vercelli północno-wschodni zamknięty Wrotami Kaspjskimi region Azji zawiera sześć winiet miast (ryc. 31A-F). Dla A.-D von den Brincken, *at first sight all settlements are of the type of the Castel Sant'Angelo: There is a wall, and higher buildings inside surpass it like a towers; on the wall, the name of the place is written. The whole seems to be a collection of fortresses*⁹⁵. Miasta te mają zwykle dwa poziomy⁹⁶, przez co przypominają donżony otoczone dodatkowo silnym murem obronnym. Winiet tego typu jest na mapie z Vercelli bardzo dużo. Skutkiem tego mapa ta ukazuje ekumenę, jako obszar przygotowany na obrony lub też jako terytorium, na którym panuje stałe zagrożenie. Stąd jego mieszkańcy wzniesli ogromną liczbę twierdz. Szczególnie ufortyfikowanym obszarem jest Europa. Jest tu bowiem ponad 260 takich winiet, co wraz z winietami fortec na wyspach Morza Śródziemnego daje w przybliżeniu liczbę 285 twierdz. Afryka posiada zaledwie około

⁹⁴ Por. nota 80.

⁹⁵ A.-D. von den Brincken, *Monumental Legends on Medieval Manuscript Maps. Notes on designed capital letters on maps of large size (demonstrated from the problem of dating the Vercelli Map, thirteenth century)* „Imago Mundi” 42 (1990) nr 1, 17 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 387).

⁹⁶ Por. też, *Thesaurus Coloniensis in der Vorstellung mittelalterlicher Kartographen*, w: *Thesaurus Coloniensis. Beiträge zur mittelalterlichen Kunstgeschichte Kölns, Festschrift für A. von Euw*, hrsg. von U. Krings, W. Schmitz, H. Westermann-Angerhausen, Veröffentlichungen des Kölnischen Geschichtsvereins 41, Köln 1999, 210 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 557). Por. też, *Thesaurus Coloniensis*, s. 215 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 563); też, *Roma nella cartografia medievale (secoli IX-XIII)*, w: *Roma antica nel Medioevo. Mito, rappresentazioni, sopravvivenza nella „Respublica Christiana” dei secoli IX-XIII*, Atti della Quattordicesima Settimana Internazionale di Studio, Mendola, 24-28 agosto 1998, Milano 2001, 222 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 604). Por. też P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych*, *VoxP* 34 (2014) t. 62, 251-252.

50 fortec. Natomiast wokół Jerozolimy, a zatem w Palestynie, jest ich mniej więcej 40, podczas gdy reszta terytorium Azji (nie licząc sześciu miast na północnym-wschodzie) posiada ich około 80.⁹⁷ Już z tej przybliżonej statystyki widać, że autor mapy „umocnił” w szczególny sposób Europę i Palestynę. Wskazał też tym samym na nadzwyczajne niebezpieczeństwo, jako w jego opinii zagrażało właśnie tym terytoriom ekumeny. Z drugiej strony dzięki tym ufortyfikowanym miastom Europa i Palestyna jawią się na Rotulusie z Vercelli jako najbardziej zurbanizowane enklawy zamieszkałej ziemi. Podkreśla to również ich potencjał demograficzny. W przeciwieństwie do nich za Wrotami Kaspijskimi jest tylko sześć miast, a zatem obszary te mają raczej niewielką gęstość zaludnienia (właściwą terenom zasiedlonym przez ludy koczownicze, którymi tutaj są *Iudei* – czy jest to aluzja do ich alienacji społecznej?). W ten sposób została graficznie przedstawiona sytuacja, w której nieliczni są postrzegani jako ogromne zagrożenie dla bardzo licznych. Jest to więc swego rodzaju graficzny krypto-traktat *contra Iudeos*. Jednak taka lektura mapy ujawnia się dopiero w momencie zwrócenia uwagi na grafikę jej lewego górnego narożnika, czyli na obszar północno-wschodniej Azji. Stamtąd też należy rozpocząć analizę legend, ponieważ one właśnie stanowią klucz do zrozumienia istoty tego kartogramu.

Ryc. 31A-F: Miasta północno-wschodniej Azji na Rotulusie z Vercelli⁹⁸
 (A: *Seres c[ivitas]*; B: *Sarmaca* lub *Sarmata*; C: *Ottorogorra(?)*; D: *Scitipolis*;
 E: *Colentia*; F: *Carres*)⁹⁹

Rotulus z Vercelli warto jednak odczytać w jeszcze szerszym kontekście, wychodząc od dwóch cytowanych już wyżej tekstów legend: 1) *In civitate ista [ryc. 31C] inclusit Alexander duas gentes immundas Goz et Magoz [...] antich[ist]e et [...] eos comites [...] in fine mundi*¹⁰⁰; 2) *Hic sunt portae quas fecit Dominus precibus Alexandri ne Iudei intrhari [sic!] possint ... ad depredandam orbem*¹⁰¹. Miasto ludów Goga przylega bezpośrednio do pasma górskiego, które tworzy klauzurę północno-wschodniej Azji, natomiast wrota zamykające *Iudeos* to *Portae Caspiae*. Takie postawienie sprawy na mapie, która według

⁹⁷ Dane te nie są dokładne ze względu na słabą jakość dostępnej autorowi kopii.

⁹⁸ Źródło kopii, por. nota 55.

⁹⁹ Tekst legendy za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 144 (2. 7. 8. 9)

¹⁰⁰ Por. nota 90.

¹⁰¹ Por. nota 58 i 93.

aktualnych ustaleń miała powstać około roku 1270, sugeruje istnienie pewnego kulturowego lub kartograficznego archetypu, który odbiegał znacznie od logiki innych map zakwalifikowanych tutaj do drugiej grupy kartogramów.

Jeśli chodzi o archetyp kulturowy to należy szukać go przede wszystkim w Biblii. Andrew R. Anderson (1876 - 8 VII 1936) omawiając to zagadnienie wyszedł od dziesięciu plemion deportowanych z Samarii¹⁰². Geneza tej koncepcji wiąże się oczywiście z podziałem Królestwa Salomona na północne (10 pokoleń) ze stolicą w Samarii i południowe (Juda i Benjamin) ze stolicą w Jerozolimie (1Krl 12, 1-20). Ponieważ zaś Królestwo Północne sprzeniewierzyło się Jahwe, zostało obłożone klątwą (1Krl 13, 1-6. 33-34), którą niejako wzmocniły proroctwa Izajasza (Iz 28, 1-4) i Amosa (Am 6, 1-14) przeciw Samarii. Wypełnili je zaś królowie asyryjscy Tiglat-Pileser III (745 - 727 prz. Chr.), Salmanasar V (726 - 722 prz. Chr.) i Sargon II (722 - 705 prz. Chr.), niszcząc Samarię i deportując jej mieszkańców na północ do Asyrii (2Krl 15, 29; 1Krn 5, 6. 26) i Medii (2Krl 17, 6; 18, 11). Andrew R. Anderson pokazując dalszy rozwój tej idei przytacza opinie kilkunastu autorów starożytnych i średniowiecznych¹⁰³. Z punktu widzenia niniejszych rozważań szczególnie ważna jest teza Orozjusza (ok. 385 - ok. 420). Autor ten zestawiał bowiem z sobą dwa wydarzenia: *Quibus diebus etiam Alexander Magnus, vere ille gurges miseriarum atque atrocissimus turbo totius orientis, est natus. Tunc etiam Ochus, qui et Artaxerxes, post transactum in Aegypto maximum diuturnumque bellum plurimos Iudaeorum in transmigrationem egit atque in Hyrcania ad Caspium mare habitare praecepit, quos usque in hodiernum diem amplissimis generis sui incrementis consistere atque exim quandoque erupturos opinio est*¹⁰⁴. Fragment ten sugeruje, że Aleksander Macedoński (20 VII 356 - 10 VI 323), choć zmienił oblicze wschodnich połączeń ekumeny, nie cofnął jednak nakazu Artakserksesa III Ochosa (ok. 425 - ok. 338 prz. Chr., król od 358), aby *Iudaei* zostali deportowani *in Hyrcania ad Caspium mare*. Motyw ten dzięki popularności dzieła Orozjusza wszedł do kanonu toposów literackich. Dla prezentowanych tutaj rozważań ważna jest jego zmodyfikowana i rzecz by można rozwinięta wersja, jaka powraca na kartach *Historia Scholastica* zredagowanej między rokiem 1169 a 1173 przez Piotra Komestora (ok. 1100 - ok. 1178), który z jednej strony przywołuje sumarycznie powyższe teksty biblijne mówiące o przyczynach niewoli dziesięciu plemion Królestwa Północnego¹⁰⁵, z drugiej zaś strony na bazie tych wersów Biblii dodaje swoisty komentarz do sugestii zawartej w dziele Orozjusza pisząc: *Itaque*

¹⁰² Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 58-60.

¹⁰³ Całość wywodów na ten temat znajduje się: tamże, s. 58-86. Por. A. Graf, *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del medio evo*, vol. 2, Torino 1883, 548-557.

¹⁰⁴ Orosius, *Historiae adversus paganos* III 7, 5-7, ed. K. Zangemeister, CSEL 5, Vindobonae 1882, 151, 10 - 152, 2 (= PL 31, 810B-811A). Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 63. Por. też nota 112. 349. 376 i 392.

¹⁰⁵ Por. Petrus Comestor, *Historia scholastica*, PL 198, 1407A-B. Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 64.

*cum venisset Alexander ad montes Caspios, miserunt ad eum filii captivitatis decem tribuum. Ex edicto enim tenebantur egredi non licere, postulantes ab eo egrediendi copiam. Cumque quaesisset causam captivitatis, accepit eos recessisse aperte a Deo Israel, vitulis aureis immolando, et per prophetas Dei praedictum esse eos a captivitate non redituros. Tunc respondit, quod arctius eos includerent. Cumque angustia viarum obstrueret molibus bituminatis, videns laborem humanum non sufficere, oravit Deum Israel, ut opus illud compleret. Et accesserunt ad se invicem praerupta montium, et factus est locus immeabilis. Ex quo liquido apparet non esse Dei voluntatem ut exeant. Egredientur tamen circa finem mundi, magnam hominum stragem facturi¹⁰⁶. Godna uwagi jest tutaj nie tylko teza o dziesięciu pokoleniach, które sprzeniewierzyły się Jahwe, lecz także opinia w myśl której miejsce ich odosobnienia jest nie tylko dziełem Aleksandra, a zatem dziełem rąk ludzkich, lecz także góry z Bożego nakazu stworzyły naturalne zamknięcie tej enklawy. Bardzo podobną do Piotra Komestora wersją podał w swym dziele *Pantheon* (1187-1190) Godfryd z Viterbo (ok. 1120 - ok. 1195)¹⁰⁷. Z kolei benedyktyn Mateusz z Paryża (ok. 1200 - 1259), modyfikując nieco tekst Piotra Komestora, pisze w *Chronica maiora* zredagowanych w latach 1240-1255: *Creduntur isti Tartari, quorum memoria est detestabilis, fuisse de decem tribubus, qui abierunt, relicta lege Mosaica, post vitulos aureos; quos etiam Alexander Macedo primo conatus est includere in praeruptis montibus Caspiorum molaribus bituminatis. Quod opus cum videret humanos labores excedere, invocavit auxilium Dei Israel; et coierunt cacumina montium adinvicem, et factus est locus inaccessibilis et immeabilis. [...]. Unde liquet Deum nolle ut exeant. Veruntamen, sicut scribitur in scholastica historia, exibunt circa finem mundi, magnam stragem hominum facturi. Emergit autem dubietas, si isti sint nunc exeuntes Tartari, cum non utantur lingua Hebraica, nec legem sciant Mosaicam, nec utantur vel regantur legalibus institutis. Ad quod respondetur quod nihilominus credibile est, quod isti sunt de inclusis de quibus mentio praelibatur¹⁰⁸. Tekst ten jest jednym z pierwszych, które wymieniają *Tartaros* w kontekście dziesięciu pokoleń Królestwa Północnego¹⁰⁹. Natomiast w kilka lat później cytowany wyżej fragment dzieła Piotra**

¹⁰⁶ Petrus Comestor, *Historia scholastica*, PL 198, 1498A-B. Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 65-66; Gerritsen, *Gog and Magog in Medieval and Early Modern Western Tradition*, s. 14-15.

¹⁰⁷ Gotfridus Viterbiensis, *Pantheon*, ed. J. Pistorius Nidanus, *Rerum Germanicarum Scriptores* II, Ratisponae 1731, 163. 165-166 (Pars XI). Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 69-70.

¹⁰⁸ Matthaeus Parisiensis, *Chronica maiora*, vol. 4: *A.D. 1240 to A.D. 1247*, ed. by H.R. Luard, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores* 57/4, London 1877, 77-78. Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 70-71.

¹⁰⁹ Andrew R. Anderson (*Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 76-78) cytuje w tym kontekście fragment eposu o Aleksandrze pióra Quilichinusa ze Spoleto (floruit: 1230-1240) napisanego między rokiem 1236 a 1238. Por. F. Pfister, *Die Historia de preliis und das Alexanderepos des Quilichinus*, „Münchener Museum für Philologie des Mittelalters und der Re-

Komestora przytacza dosłownie dominikanin Wincenty z Beauvais (ok. 1194 - ok. 1264) w swym ukończonym około roku 1263 *Speculum historiale*¹¹⁰. Jednak tenże autor w dalszej części swego traktatu wyraża głęboką wątpliwość co do słuszności opinii Piotra Komestora: *Quia vero de montibus Caspiis hic facta est mentio, hic vnum quod in dubium mihi venit inserere volo. Cum enim dicant historiae nostrae scholasticae, quod Alexander magnus Rex Macedonum oratione impetrauit a Domino reclusionem Iudaeorum inter montes Caspios, ipsoque circa finem mundi praedicent exituros, Fratres nostri scilicet ordinis Praedicatorum in Georgia ciuitate Tripheli, quae prope montes Caspios est, per 7. annos commorati sunt, diligenter a Georgianis & a Persis, & etiam a Iudaeis de inclusione illa inquisierunt, & dicunt omnes etiam Iudaei, quod nihil penitus inde sciunt, nec vnquam istud in suis historiis inuenerunt. Hoc autem scriptum habent tantummodo, quod Alexander ille quosdam homines immundos & horribiles prope montes Caspios habitantes, qui alios homines & etiam se inuicem comedebant, intra illos montes habitare coegit, & etiam ibi portas extrui fecit, quae videlicet adhuc portae Alexandri dictae sunt. Vnamque illarum Tartari confregerunt. Caeterum de reclusionem hominum in montibus illis nihil aliud reperitur in locis illis*¹¹¹. Wzmianka o Tartari jest już dowodem wykorzystania przez autora nowej wiedzy na temat tej części świata, dostarczonej przez jego zakonnych współbraci, które to zagadnienie zostanie potraktowane szerzej w dalszej części wywodu. Do Orozjusza z kolei nawiązał wprost franciszkanin Roger Bacon (ok. 1214 - ok. 1292) w swym *Opus maius* pochodzącym z roku 1267: *Gog Scythica gens trans Caucasum et Maeotim et Caspium mare ad Indiam usque tenduntur; et a principe Gog omnes qui subditi sunt Magog appellantur et Iudaei similiter, quos Orosius et alii sancti referunt exituros*¹¹². Zestawienie powyższe ma zwrócić uwagę na fakt, iż w ważnych średniowiecznych traktatach pojawia się najpierw zestawienie *inclusae nationes - Iudaei*, a następnie *inclusae nationes - Iudaei - Tartari*. Tłem zaś i niejako pojęciem nadrzędnych tych konfiguracji jest termin *Gog et Magog*.

W kontekście Rotulusa z Vercelli warto więcej uwagi poświęcić Mateuszowi z Paryża. Jest on bowiem nie tylko autorem poczytnej kroniki, lecz również kartografem. Wśród map jakie sporządził najważniejsza dla prezentowanych tutaj analiz jest tzw. mapa Palestyny, znajdująca się w trzech rękopisach,

naissance” 1 (1912) 294-295. Por. też Quilichinus de Spoleto, *Historia Alexandri Magni nebst dem Text der Zwickauer Handschrift der Historia de preliis Alexandri Magni, Rezension I 3*, hrsg. von W. Kirsch, Živa Antika. Posebni Izdanija 4, Skopje 1971.

¹¹⁰ Vincentius Bellovacensis, *Speculum historiale*, Duaci 1624 [reprint: Graz 1965], 128 (IV 43). Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 71; Gerritsen, *Gog and Magog in Medieval and Early Modern Western Tradition*, s. 15.

¹¹¹ Vincentius Bellovacensis, *Speculum historiale*, s. 1215-1216 (XXIX 89). Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 71.

¹¹² Roger Bacon, *The Opus maius*, ed. by J.H. Bridges, vol. 1, Oxford 1897, 365 (pars IV). Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 64. Por. też nota 104. 349. 376 i 392.

a datowana na okres między rokiem 1250 a 1259¹¹³. W lewym górnym rogu tych map przedstawiono obszar odseparowany od reszty kartogramu łukowato wygiętym, potężnym pasmem górskim. Wewnątrz tej klauzury umieszczono dość obszerną legendę. Jednak legenda ta ma dwie różne wersje. W lewym górnym rogu wersji mapy uchodzącej za najstarszą (Cambridge, Corpus Christi College, Ms 26, fol. III^v) legenda ta brzmi: *L'enclos des muntz d[e] Caspie. Ci meinne[n]t les gius ke Deus enclost par la prière le roi Alisandre, ki isterunt devant le iur de iuise e frunt grant occise de tutes manères de gentz. Il sunt enclos es muntaines hautz & grant, ne poent issir*¹¹⁴. W tym samym miejscu druga wersja mapy (Cambridge, Corpus Christi College, Ms 16, fol. II^v) posiada niemal identyczny tekst: *Ci enclot Deus le gius par la prière le roi Alisandre, ki isterunt devant le iur de iuise e frunt grant occise de gent, tant il plest à Dieu. Les mu[n]tz sunt hauz e durs*. Do niego dołączono łaciński opis zamykającego tę enklawę pasma górskiego: *Montes Caspiorum inaccessibiles et intransmo[nt]abiles*¹¹⁵. Natomiast lewy górny narożnik mapy uchodzącej

¹¹³ Cambridge, Corpus Christi College, Ms 26, fol. III^v-IV^r (wielkość folium pergaminu: 260 x 195 mm; data powstania: ok. 1253); Cambridge, Corpus Christi College, Ms 16, fol. II^r i V^r (wielkość folium pergaminu: 360 x 245 mm; data powstania: ok. 1255); Londyn, British Library, Royal Ms 14 C VII, fol. 4^v-5^r (wielkość folium pergaminu: 360 x 245 mm; data powstania: 1250-1259). Tekst legend mapy: *Itinéraires de Jérusalem et descriptions de la Terre Sainte, rédigés en français aux Xe, XIIe et XIIIe siècles*, publiés par H. Michelant et G. Raynaud, Genève 1882, 125-139; Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 91-93; S. Lewis, *The Art of Matthew Paris in the Chronica Majora*, California Studies in the History of Art 21, Berkeley 1987, 349-362 (angielski przekład legend mapy z Ms 26) i przypisy na s. 507-508 (tekst oryginalny legend z Ms 26). Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 198-200 (XIV.2.1-3). Por. też D. Lecoq, *Mathieu Paris: de l'itinéraire à la représentation du monde*, w: *L'oeil du cartographe et la représentation géographique du Moyen Âge à nos jours*, sous la dir. de C. Bousquet-Bressolier, Mémoires de la Section de Géographie Physique et Humaine 18, Paris 1995, 19-38; P.D.A. Harvey, *Matthew Paris's Maps of Palestine*, w: *Thirteenth-Century England VIII. Proceedings from the Durham Conference 1999*, ed. by M. Prestwich, R. Britnell, R. Frame, Woodbridge 2001, 165-177; D.L. Connolly, *The Maps of Matthew Paris. Medieval Journey through Space, Time and Liturgy*, Woodbridge 2009; P.D.A. Harvey, *Medieval Maps of the Holy Land*, London 2012, 74-93. Por. również J. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów uczoności geograficznej w średniowieczu*, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki 66, Wrocław 1970, 197-198.

¹¹⁴ Tekst legendy za: *Itinéraires de Jérusalem et descriptions de la Terre Sainte*, s. 125-126. Tekst ten został skopiowany w: Lewis, *The Art of Matthew Paris*, s. 507, nota 63; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 198 (XIV.2.1.) (1). Przekład angielski, por. Lewis, *The Art of Matthew Paris*, s. 349: *The enclosure of the Caspian Mountains. Here dwell the Jews whom God locked up at the request of King Alexander [and] who will go forth on the eve of the Day of Judgement and will massacre all manner of peoples. They are enclosed by high and great mountains and cannot get out*. Ten sam przekład znajduje się w: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 199 (XIV.2.1.) (1).

¹¹⁵ Tekst legendy za: *Itinéraires de Jérusalem et descriptions de la Terre Sainte*, s. 125. Tekst ten został skopiowany w: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 199 (XIV.2.2.) (1). Przekład angielski, por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 199 (XIV.2.2.) (1): *Here through the prayer of King Alexander God enclosed the Jews, who will come forth on the eve*

za najmłodszą (Londyn, British Library, Royal Ms 14 C VII, fol. 4^v) posiada zupełnie różną od dwóch poprzednich legendę: *Ceste terre est loing vers bise. Ci mainent les nefz lignées ke li rois Alisandre enclot Gog e Magot. De ci vindrent celes gentz k'em apele Tartarins, ço dit hon ki tant unt les muntains, tut soient eles de dure roche, cicellé e tranché à force, ke issue unt cunquis, e mut unt grant terres cunquis e destrut Inde numéement*¹¹⁶. W konsekwencji pierwsza wersja legendy odwołuje się do idei dziesięciu plemion Królestwa Północnego, które sprzeniewierzyły się prawu Jahwe (*inclusae nationes - Iudaei*), podczas gdy druga wersja tego tekstu odwołuje się do apokaliptycznej wizji Goga, eksponując ideę *inclusae nationes - Tartari*. Pierwsza wersja, jak wskazano wyżej, jest o wiele starsza. Druga zaś ma ścisły związek ze współczesnymi autorowi wydarzeniami, czyli najazdem Mongołów najpierw na Ruś (31 V 12223: bitwa nad Kałką), później zaś na Polskę (9 IV 1241: bitwa pod Legnicą) i Węgry (11 IV 1241: bitwa pod Mohi).

Reakcją na zagrożenie były m.in. próby poznania wroga. Pojawiło się szeregi relacji na ten temat. Jedne z pierwszych to raporty węgierskich Dominikanów, znanych pod imieniem *frater Riccardus* i *frater Julianus*, spisane w roku 1236 i 1237, które określały Mongołów mianem *Tartari*. To samo określenie pojawia się w relacjach Franciszkanów: Jana di Piano Carpini (ok. 1180 - 1 VIII 1252) – czas wyprawy: 1245-1247, Benedykta Polaka (ok. 1200 - po 1251) i C. de Bridia (XIII w.) – towarzysze Jana, oraz Wilhelma z Rubruk (ok. 1215 - ok. 1295) – czas wyprawy: 1253-1255¹¹⁷. Określenie *Tartari* z kolei

---

of the Day of Judgement and will bring great destruction to the people, according to God's will. The mountains are high and solid. The inaccessible and insurmountable Caspian Mountains.

¹¹⁶ Tekst legendy za: *Itinéraires de Jérusalem et descriptions de la Terre Sainte*, s. 125-126. Tekst ten został skopiowany w: Lewis, *The Art of Matthew Paris*, s. 507, nota 65; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 200 (XIV.2.3.) (1); M. Hooglyet, *Pictura et Scriptura. Textes, images et herméneutique des mappae mundi (XIIIe-XVIe siècles)*, Terrarum Orbis 7, Turnhout 2007, 224, nota 271. Nieco inna (choć niepełna) wersja tekstu tej legendy znajduje się w: Miller, *Mappamundi*, III. Heft, s. 93. Przekład angielski, por. Lewis, *The Art of Matthew Paris*, s. 349: *This land is far away towards the northeast. Here remain the rows of ships where King Alexander enclosed Gog and Magog. From here came those people called Tartars, of whom it is said that they have shorn and cut so much of the mountains of hard rock that they managed to gain a passage through and have conquered many large territories and have destroyed what is called India.* Przekład pierwszych dwóch zdań u Leonida S. Chekina (*Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 200) jest nieco inny: *This land is far away towards the direction of Bise. Here remain the nine tribes whom King Alexander enclosed. Gog and Magog.* [...].

¹¹⁷ Edycja krytyczna tekstów Dominikanów: *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*, hrsg. von H. Dörrie, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse 6/1956, Göttingen 1956, 151-161: *Der Bericht des fr. Riccardus. Text und Kommentar*; s. 165-182; *Der Bericht des fr. Iulianus. Text und Kommentar*. Edycja krytyczna tekstów Franciszkanów: Ioannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongolorum quos nos Tartaros appellamus*, w: *Sinica Franciscana*, vol. I: *Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*, collegit, ad fidem codicum redegit et adnotavit A. van den Wyngaert,

odsyla, jak wiadomo, do antycznego greckiego pojęcia Tartaru, kojarzonego z czeluściami piekieł. W tym kontekście określenie Mongołów tym imieniem jest ewidentnym zaklasyfikowaniem ich jako potępieńców z piekła rodem, czy wręcz piekielników¹¹⁸. Relacje zakonników oddziaływały niewątpliwie bardzo silnie (choć niekoniecznie od razu) na dziejopisarstwo i kartografię 2 poł. XIII w. Widać to chociażby na przykładzie dzieła Mateusza z Paryża.

Inną kwestią jest wpływ tych wydarzeń i przekazów na autora Rotulusa z Vercelli. Jego silnie ufortyfikowana Europa i Palestyna, każą sądzić, że kartograf ten czuł wagę problemu. Jednak dla niego *inclusae nationes* to *Iudaei*. Być może wśród zatartych legend mapy było coś więcej, lecz kwestia ta pozostaje wyłącznie w sferze domysłów. Z drugiej strony ogrom i waga wydarzeń jakie musiał znać autor mapy kazały mu zapisać licznymi legendami klawzurę północno-wschodniej Azji.

*

Piątą mapą z analizowanej tutaj grupy jest mapa z Ebstorf (ryc. 22). Jej północno-wschodnia część, czyli prawy górny narożnik został przez kartografa bardzo starannie dopracowany graficznie. Przykuwa zatem uwagę widza już od pierwszego wejrzenia, choć część tej grafiki uległa zatarciu. Znajduje się też tutaj bardzo duża ilość legend. Pierwsza z nich została umieszczona pod pasmem górskim oddzielającym graficznie terytorium Azji północno-wschodniej od reszty zamieszkałej ziemi, a ściślej pod tą jego częścią, która rozpoczyna się na kresach wschodnich a kończy na Wrotach Kaspjskich. Legenda ta brzmi: *Caucasus mons a Serico oceano in oriente attolitur et per aquilonem vergens pene usque ad Europam porrigitur. Hunc habitant Amazones, Massagete, Colchi et Sardi*¹¹⁹. Z kolei wewnątrz tego naturalnego wału rysownik umieścił 5 bardzo dużych winiet miast oraz 6 winiet obrazujących okrucieństwo lub deformację ciał mieszkańców tego zamkniętego obszaru.

Pierwszym miastem jest *Samarcha* (ryc. 32A). Winieciej tej towarzyszy dość długa legenda: *Samarcha civitas est Gazare id est Scitie regionis maior Babylone habens in gyro c milia, que a rege pagano et christiano mixtim*

Quaracchi-Firenze 1929, 27-130; Benedictus Polonus, [*Relatio fr. Benedicti Poloni*], w: *Sinica Franciscana*, vol. I, s. 135-143; Guillelmus de Rubruc, *Itinerarium Willelmi de Rubruc*, w: *Sinica Franciscana*, vol. I, s. 164-332; C. de Bridia Monachus, *Hystoria Tartarorum*, ed. et annotationibus instruxit A. Önnersfors, Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen 186, Berlin 1967. Przekłady polskie relacji Franciszkanów: Jan di Piano Carpini, *Historia Mongołów*, tłum. S. Młodecki, w: *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, 116-175; Benedykt Polak, *Sprawozdanie*, tłum. S. Młodecki, w: *Spotkanie dwóch światów*, s. 224-228; C. de Bridia, *Historia Tatarów*, tłum. S. Młodecki, w: *Spotkanie dwóch światów*, s. 234-254; Wilhelm z Rubruk, *Opis podróży*, tłum. M. Olszewski, Biblioteka Klasyków Antropologii, Kęty 2007.

¹¹⁸ Jeśli chodzi o dokładną analizę tych źródeł w aspekcie utożsamiania Mongołów z *Tartari*, por. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus*, s. 422-428. Por. też nota 269 i 359.

¹¹⁹ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 63, nota 1. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (7, 4).

*colitur*¹²⁰. Druga winieta (ryc. 32B) jest podpisana nazwą *Alexandria*. Jednak w przeciwieństwie do Aleksandrii z tzw. wiktoryńskiej mapy ekumeny miasto to nie przylega bezpośrednio do Wrót Kaspjskich, a przeciwnie dzieli je od nich znaczna odległość. Następną winieta należy do *Sciropolis* (ryc. 32C). Towarzyszy jej krótki opis: *Sciropolis: in hac Scythia predicavit Philippus apostolus*¹²¹. Czwarte z kolei miasto zostało opatrzone następującą legendą: *Carras civitas a Parthis condita trans Edissam* (ryc. 32D)¹²². Wreszcie ostatnia, piąta legenda brzmi *Meopolim civitas* (ryc. 32E)¹²³. Z tym pięciu winieta silnie ufortyfikowanych miast największy jest schemat graficzny *Meopolim civitas*. Nieco mniejsze są winiety *Samarcha civitas* i *Carras civitas*. Ustępują im zaś znacznie wielkością winieta Aleksandrii. Najmniejszy i słabo dopracowany graficznie jest schemat opatrzone legendą *Sciropolis*. Jego przeciwieństwem są winiety *Samarcha civitas* i *Carras civitas* (ryc. 32A i D), jednak tylko pierwsza z tych winieta została narysowana w oparciu o zasadę symetrii poszczególnych elementów.

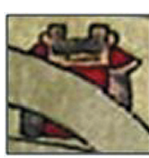
Ryc. 32A

Ryc. 32B

Ryc. 32C

Ryc. 32D

Ryc. 32E

Ryc. 32A-E: Miasta północno-wschodniej Azji na mapie z Ebstorf

(A: *Samarcha civitas*; B: *Alexandria*; C: *Sciropolis*; D: *Carras civitas*; E: *Meopolim civitas*)¹²⁴

Analiza struktury tych graficznych schematów może jeszcze lepiej uświadomić precyzję ich wykonania (tab. I). Jest to w gruncie rzeczy pewna składowka elementów średniowiecznej architektury obronnej. Jej podstawą jest masywny mur obronny, w którym zawsze widnieje brama. Bramy *Samarcha*

¹²⁰ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorfkarte*, s. 62, nota 1. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (8, 1). Por. też Miller, *Die Ebstorfkarte*, s. 61-62: „Die Riesenstadt *Samarcha*, [...], j. Sam[a]rcand, die alte Maracanda, Hauptstadt der Sogdiana, von Alexander eingenommen, im Mittelalter hochberühmt”.

¹²¹ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorfkarte*, s. 61, nota 6. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (8, 2). Por. też Miller, *Die Ebstorfkarte*, s. 61: „[...] Die Stadt *Sciropolis*, Cyropolis oder Cyreschata in Sogdiana am Jaxartes ist aus der Geschichte Alexanders bekannt, j. Marghinan”.

¹²² Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorfkarte*, s. 76, nota 3. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (8, 2).

¹²³ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorfkarte*, s. 64. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 156 (9, 1). Por. też Miller, *Die Ebstorfkarte*, s. 64: „Armenia Maior mit der großen Stadt *Meopolim*, verschrieben statt *Nicopolis*, der Hauptstadt von Armenia prima”.

¹²⁴ Źródło kopii: www.uni-lueneburg.de/hyperimage/EbsKart/start.html [dostęp: 20.08.2014].

i *Meopolim* są na pewno zamknięte. Dostrzec można nawet ich solidne za-
wiasy oraz kołatkę. Natomiast bramy w murze obronnym miasta nazwanego
Alexandria i *Carras* wydają się być otwarte na oścież. Jednak o ile bramy *Sa-
marcha*, *Alexandria* i *Meopolim* są ustawione frontem do widza, to brama *Car-
ras* jest po lewej stronie fortyfikacji. Uwagę zwracają także mury, zbudowane
w przypadku *Samarcha*, *Alexandria* i *Carras* z potężnych kamiennych bloków.
Mury te jednak są stosunkowo niskie w porównaniu do budowli widniejących
w górnych partiach poszczególnych winiet, gdzie dominują wieże. Forma tych
wież nie jest monotonna. Można by nawet pokusić się o wyróżnienie kilku
typów tego tak ważnego elementu średniowiecznej architektury. Do wież do-
dano jeszcze budynki w formie auli, co miało zapewne sugerować monumen-
talną zabudowę prezentowanych miast. Osiągnięcie sugestywnego efektu mo-
numentalizmu architektonicznego nie było zresztą specjalnie trudne na mapie
tych rozmiarów co mapa z Ebstorf. Do średniowiecznego widza przemawiała
też zapewne bardzo mocno symbolika zawarta w poszczególnych elementach
tych winiet. Jednak w porównaniu z innymi obszarami ekumeny północno-
wschodnia część Azji ze swymi pięcioma winietami miast należy do najslabiej
zurbanizowanych fragmentów mapy. Ten efekt był zapewne zamierzony.
W ten sposób grafika mapy oddaje istotę terytorium oddzielonego przez Wrota
Kaspijskie od reszty ekumeny – jego mieszkańcy to barbarzyńscy koczownicy,
dla których osiadły tryb życia jest wyjątkiem a nie regułą. Z drugiej strony
rysownik mapy, lokując na tym obszarze winiety o wiele większe od tych jaki
widnieją na terenie Europy, zdaje się sugerować pewien kontrast pomiędzy do-
mniemanymi wielkimi metropoliami nomadów, a niewielkimi lecz gęsto roz-
lokowanymi i znanymi mu po części z autopsji miastami europejskimi. Ten
oczywisty kontrast może ukazywać sposób widzenia świata przez grafików
mapy z Ebstorf. Może też być elementem logiki ówczesnego europejskiego
budownictwa obronnego: nasycenie danego obszaru niewielkimi lecz liczny-
mi fortyfikacjami, co jednocześnie korespondowało z ówczesnymi stosunkami
społeczno-politycznymi. Jest w tym także pewien moment niepokojący: mając
wielkie miasta tzw. ludy zamknięte potrafiły zapewne nie tylko je budować,
lecz również zdobywać. Stąd ich potencjalny atak na skromne choć liczne for-
tyfikacje Europy mógł przynieść katastrofalne skutki. W ten sposób czytana
grafika winiet mapy z Ebstorf wprowadza w mentalność jej twórców. Pozwala
uchwycić obawy mieszkańców Europy oraz dążenie do ich zminimalizowania
poprzez przekonanie o sile wrót, blokujących potencjalnego agresora, który
wydaje się być raczej przeceniany niż niedoceniany. Winiety te świadczą także
o tym, iż twórcy mapy sugerują dobry poziom znajomości matematyki, geome-
trii i statyki tzw. ludów zamkniętych. Ich architekci wznoszą bowiem zarówno
mury obronne, jak i wysokie wieże oraz budynki reprezentacyjne. Jest to za-
tem pewna mocna przestroga przed potencjałem intelektualnym tych ludów.
W konsekwencji grafika mapy koresponduje intuicyjnie z poglądami Witru-
wiusza (I w. prz. Chr.) na profesję architekta: *Architekt musi umieć pisać, aby*

za pomocą notatek pamięć swą wzmocnić, następnie musi znać rysunek, aby za pomocą szkiców łatwo stworzyć obraz zamierzonego dzieła. Geometria zaś jest architekturze bardzo pomocna. Przede wszystkim uczy użycia linii i cyrkla i dzięki temu ułatwia przedstawienie budowli na płaszczyźnie i wyznaczenie kątów, poziomu i linii prostych. Podobnie i w budowlach dzięki znajomości optyki doprowadza się prawidłowo światło z odpowiednich stron świata. Za pomocą zaś arytmetyki oblicza się koszty budowli i ich wymiary; również trudne zagadnienia symetrii rozwiązuje się za pomocą geometrycznych praw i metod¹²⁵.

1. Samarcha					
					
2. Alexandria					
					
3. Carras					
					
4. Meopolim					
					

Tab. I: Analiza graficzna winiet miast należących do tzw. ludów zamkniętych na mapie z Ebstorf

Mapa z Ebstorf obok winiet urbanistycznych posiada również w ramach analizowanej tutaj klauzury północno-wschodniej Azji sześć graficznych wyobrażeń okrucieństwa lub deformacji ludzkiego ciała. Pierwszy rysunek (ryc. 33A) wraz z legendą dotyczy tzw. *Hippopodes*, Końskostopych, i znajduje się na dalekowschodnich rubieżach analizowanego terytorium. Lud ten ma zamieszkiwać

¹²⁵ Vitruvius, *De architectura* I 1, 4, ed. V. Rose, Lipsiae 1899, 3, 16-29, tłum. K. Kumaniecki: *O architekturze ksiąg dziesięć*, Warszawa 1999, 24-25.

wyspę, która przylega do ładu, a legenda głosi: *Hic sunt Antropofagi, homines veloces; habent enim [sic!] pedes similes equorum. Carne et sanguine hominum vivunt*¹²⁶. W ten sposób połączono deformację ciała z okrucieństwem. Następną sceną okrucieństwa widnieje nieco niżej. Przedstawia ona siedzącego człowieka, którego prawy pośladek i udo szarpia psy (ryc. 33B). Niestety odnosząca się do tego rysunku legenda uległa zatarciu¹²⁷. Kolejny rysunek (ryc. 33C) przedstawia, podobnie jak to miało miejsce w przypadku *Hippopodes*, mieszkańców wyspy przylegającej do ładu. Są to tzw. *Panothi*, Wielkousi, a legenda głosi: *Hic sunt Panothi, tante magnitudinis aurium, ut his omne corpus suum contegant*¹²⁸. Czwarty rysunek (ryc. 33D) umieszczono tuż obok. Ilustruje on walkę człowieka z gryfem. W bezpośrednim sąsiedztwie tej sceny brak jest komentującej ją legendy. Jednak znacznie wyżej znajduje się duża opis Scytii, w którym gryfom poświęcono większość tekstu: *Scythia ab extrema orientis parte usque ad oceanum, deinde a meridie usque ad Caucasi iugum deducta. Cui subiacet Hyrcania ab occasu habentes pariter gentes XLIII. Suntque ei flumina magna: Oscorum, Fascidin, Yrarin. Ibiq̄ue lapides pretiosi inveniuntur et aurum et gemme. Griphorum immanitate oppressi, statura proceri, quadrupedum atque pennatum genus rapidissimumque omnium ferarum fertur esse. In vertice id est in lateribus Yperboreorum moncium nascuntur. Totum namque corpus illorum ymaginem seu formam leonis ostendit. Alis itaque et facie velut aquile; equis vehementer infesti. Nam homines discernunt, iuga boum velut duos hyrcos unguibus interimentes dividunt*¹²⁹. W jednej linii ze sceną przedstawiającą *Panothi* i walkę z gryfem rysownik zamieścił scenę (ryc. 33E), gdzie dwóch zaopatrzonych w długie noże oprawców morduje wątłą i bezbronną ofiarę. Jeden z nich wbija jej nóż w gardło, podczas gdy drugi w tym samym czasie degustuje wcześniej odciętą prawą stopę nieszczęśnika. Również i tutaj brak legendy, która prawdopodobnie uległa zatarciu. Jednak nieco wyżej, nad głowami morderców znajduje się napis, który można kojarzyć z tą sceną: *Massagete et Derbees miserrimos putant, qui egrotatione moriuntur; parentes et amicos, cum ad senectutem venerint, iugulant et devorant*¹³⁰. Wreszcie ostatnia drastyczna scena (ryc. 33F) dotyczy Goga i Magoga, a charakteryzująca ją legenda brzmi: *Hic inclusit Alexander duas gentes*

¹²⁶ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 62, nota 4. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (7, 2). Por. też nota 130-131. 198-199 i 281.

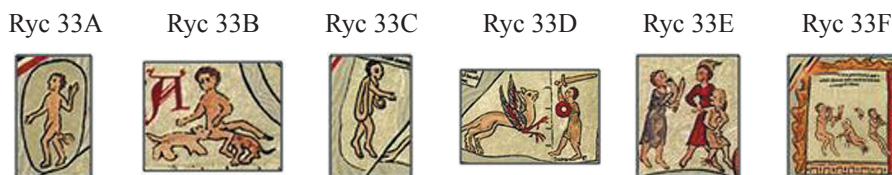
¹²⁷ Por. Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 62: „Ein Bild zeigt einen Menschen, welcher von Hunden zerfleischt wird. Die zugehörige Legende ist nicht leserlich. Aber die alten Geographen berichten von den *Bactri et Sogdiani*, daß sie die Greise Hunden aussetzen, welche besonders zu diesem Zwecke gehalten werden und bei ihnen Totengräber genannt werden”. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (7, 3).

¹²⁸ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 62, nota 5. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 1).

¹²⁹ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 62, nota 2. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (7, 2).

¹³⁰ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 62, nota 3. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (8, 1). Por. też nota 126. 131. 198-199 i 281.

*immundas Gog et Magog, quas comites habebit Antichristus. Hii humanis carnibus vescuntur et sanguinem bibunt*¹³¹. Podobnie jak na mapie Henryka z Moguncji także i tutaj dla zobrazowania położenia Goga i Magoga zastosowano schemat podwójnego zamknięcia na terytorium klauzury północno-wschodniej Azji. Drugim podobieństwem jest figura kwadratu, we wnętrzu której umieszczono te ludy. Graficzne położenie tego kwadratu w stosunku do reszty omawianego obszaru sugeruje, choć nie do końca przekonująco, że jest to półwysep – to można uznać za trzecie podobieństwo tego schematu do mapy z Sawley. Duży format mapy z Ebstorf pozwolił jednak wzbogacić więzienie Goga i Magoga o bardziej rozbudowaną legendę oraz o rysunek ilustrujący kanibalistyczne praktyki tych skrajnych barbarzyńców. Co ciekawe, podobnie jak w przypadku poprzedniej sceny tego typu (ryc. 33E) także i tutaj ofiara ma odcięte stopy (i ręce), którymi delectują się jej oprawcy. W tym czasie okaleczony człowiek, jak to sugeruje rysunek, musi się wykrwawić. Podobnie jak legenda Rotulusa z Vercelli także i tutaj napis wskazuje na Aleksandra Macedońskiego jako na budowniczego tej klauzury. Jest możliwe, że tych sześć scen, odwołujących się zarówno do okrucieństwa natury, czyli przedstawiających deformację ludzkiego ciała, jak i do okrucieństwa będącego wynikiem pseudo-kultury barbarzyńców, nie było jedynymi ilustracjami zamieszczonymi w tej części ekumeny. Patrząc na mapę oczywistym bowiem staje się dla widza, że pewna ilość legend i winiet uległa z biegiem czasu zatarciu.

Ryc. 33A-F: Wyobrażenia przemocy i deformacji ciała w północno-wschodniej Azji na mapie z Ebstorf¹³²

Ponadto w analizowanym fragmencie mapy zwracają uwagę widza cztery momenty (ryc. 34), których nie ma na wcześniej analizowanych kartogramach. Pierwszym z nich jest to, że miejsce odosobnienia Goga i Magoga zostało zlokalizowane dokładnie naprzeciw Wrót Kaspijskich. Drugi moment to konstrukcja boków rzeczzonego kwadratu. O ile bowiem półwysep Goga na mapie Henryka z Moguncji, zwanej też mapą z Sawley, był zamknięty z trzech stron pasmami górskimi, a tylko od strony lądu, czyli od południa, posiadał barierę w formie wzniesionego ludzką ręką muru, o tyle tutaj owa sztuczna bariera tworzy zarówno południowy, jak i zachodni bok kwadratu, przy czym blanki

¹³¹ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 61, nota 1. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 3).

¹³² Źródło kopii: www.uni-lueneburg.de/hyperimage/EbsKart/start.html [dostęp: 20.08.2014].

obu murów, podobnie jak na mapie z Sawley są zwrócone na zewnątrz. Natomiast bariera gór stanowi północną i wschodnią krawędź kwadratu, a szczyty górskie podobnie jak blanki murów są zwrócone do zewnątrz. Trzecią nowością jest graficzny sposób przedstawienia przestrzeni dzielącej więzienie Goga od *Portas Caspias*. Jak widać na poniższym fragmencie mapy (ryc. 33) dokładnie między klauzurą Goga a Wrotami Kaspijskim, na osi północ-południe, wznosi się potężne miasto-twierdza *Carras civitas* (ryc. 32D i tab. I/3). Zatem hordy Goga, chcąc dotrzeć do tej górskiej bramy, muszą najpierw zdobyć *Carras*. To z kolei jest flankowane przez dwa inne, również potężne miasta-twierdze. Są to: *Samarcha civitas* (ryc. 32A i tab. I/1) od wschodu i *Meopolim civitas* (ryc. 32E i tab. I/4) od zachodu. Dodatkowe wzmocnienie tej blokady stanowi widoczna za winietą *Samarcha*, czyli na południe od niej, winieta opatrzona nazwą *Alexandria* (ryc. 32B i tab. I/2) oraz maleńka winieta przedstawiająca *Sciropolis* (ryc. 32C). Zespół pięciu ufortyfikowanych miast nie jest zatem tylko dowodem znajomości kunsztu budowlanego, lecz stanowi również, a może przede wszystkim linię obronną, którą już nie Aleksander a *inclusae nationes* wzniosły przeciw ludom Goga i Magoga. Uderza przy tym symetria układu omawianych winiet zarówno na osi wschód-zachód, jak i północ-południe, która tworzy schemat krzyża łacińskiego, którego dłuższym ramieniem jest oś horyzontalny (północ-południe): *Portae Caspiae* - *Carras civitas* - *Gog /Magog*; krótszym zaś oś wertykalna (wschód-zachód): *Samarcha civitas* - *Carras civitas* - *Meopolim civitas*. Punktem przecięcia osi pozostaje *Carras*. Graficzne schematy tej części mapy wykazują jednoznacznie, że choć *inclusae nationes* są okrutne, to ich barbarzyństwo w porównaniu z krwiożerczą Goga i Magoga jest niczym. Ten kontrast miał zapewne uzmysłwić obserwatorowi mapy ogromny strach tzw. ludów zamkniętych wobec Goga, który z kolei odpowiada obawie ludów reszty ekumeny przed ludami zamkniętymi. Powstaje w ten sposób pewna graficzna hierarchia strachu i grozy. Symetria i eurytmia obrazu oddaje zatem gradację obaw i lęków. Jest to więc bardzo przemyślana struktura graficzna podbudowana zarówno teologią biblijną, jak i doświadczeniami historycznymi. Czwartym momentem są dwa teksty, które towarzyszą winietom *Sciropolis* i *Samarcha civitas*. Przy pierwszym z tych miast znajduje się test, który głosi, że *in hac Scythia predicavit Philippus apostolus*¹³³. Natomiast opis drugie winiety istotnie rozszerza stwierdzenie, że miasto to jest *maior Babylone habens in gyro c milia* i że *a rege pagano et christiano mixtim colitur*¹³⁴. Wynika stąd, że Scytia, czyli północno-wschodnia Azja, nie jest bez reszty barbarzyńska, ponieważ tu głosił Dobrą Nowinę Filip Apostoł. Konsekwencją tego był fakt, że w *Samarcha civitas*, mieście określonym jako większe od Babilonu, współrządził król pogański z chrześcijańskim. Teksty te z jednej strony akcentują fakt, że zgodnie z nakazem Chrystusa (Mt 28, 19; Mk 16, 15; J 20, 21. Por. J, 17, 18; Dz 1, 8; 2, 1-11), Ewangelia dotarła do najdalszych krańców

¹³³ Por. nota 121.

¹³⁴ Por. nota 120.

ekumeny. Z drugiej zaś wskazują na niedokończenie misji, czego dowodem mogły być chociażby wspomniane wyżej pogańsko-chrześcijańskie współrzędny. *Inclusae nationes* nie były więc zupełnie barbarzyńskie. Byli wśród nich chrześcijanie. Tekst nie mówi jaki odłam chrześcijan miał na myśli autor mapy. Kierunek geograficzny wskazuje jednak, że może chodzić o nestorianizm, co z kolei sugerowało by, że legenda ta może być aluzją do doświadczeń misyjnych Jana di Piano Carpini, czy Wilhelma z Rubruk. Zatem wśród tzw. ludów zamkniętym są zarówno poganie, którzy nie skorzystali niejako z misji Filipa, jak i heretycy. W ten sposób autor mapy połączył czystość doktryny chrześcijańskiej z prawością sumienia wskazując, że brak tych czynników prowadzi do usankcjonowani zbrodni. Sugestywność tej tezy pogłębia fakt, że *Samartha civitas* jest *maior Babylone*. Jest to więc spotęgowany obraz Babilonu – apokaliptycznego miasta wszelkiej nieprawości (Ap 14, 8; 16, 19; 17, 5; 18, 2, 10, 21). Oto do czego prowadzą rządy pogan i heretyków. Nieprzypadkowe może też być graficzne umieszczenie tuż obok siebie winiety *Samartha civitas*, która jest *maior Babylone*, i winiety *Alexandria* (ryc. 32A-B i 34). To zastawienia miało swój odpowiednik nad Nilem, gdzie z Aleksandrią sąsiedował Kair, zwany wówczas często Babilonem¹³⁵. Analogia ta sugeruje patrzenie na geografę światową poprzez zestawienia dwóch paralelnych rzeczywistości: Północy i Południa. Być może jest to dalekie echo średniowiecznej egzegezy, w myśl której Stary Testament jest figurą Nowego. W tym sensie „stary świat” Południa, byłby figurą „nowego świata” Północy. Czy owa „nowość” suponuje także „młodość”, a tym samym potencjalną drogę do „dojrzałości”, czyli do przyjęcia prawdy ewangelicznej, pozostaje kwestią otwartą. Autor mapy pozostawia to swym najdocieklejszym odbiorcom.

Ryc. 34: Mechanizm podwójnego zamknięcia ludów północno-wschodniej Azji na mapie z Ebstorf¹³⁶

¹³⁵ Por. P. Sheehan, *Babylon of Egypt: The Archaeology of Old Cairo and the Origins of the City*, Conservation Series. American Research Center in Egypt 4, Cairo 2010.

¹³⁶ Źródło kopii: www.uni-lueneburg.de/hyperimage/EbsKart/start.html [dostęp: 20.08.2014].

Prócz przytoczonych wyżej legend zachowały się na północno-wschodnim fragmencie mapy także teksty, które odnoszą się do szeroko rozumianych zjawisk klimatycznych i geograficzno-etnicznych.

I tak idąc od góry, czyli od dalekowschodnich rubieży zamieszkałych przez *inclusas nationes*, widnieje pierwsza seria legend. Tuż ponad krawędzią mapy jest legenda odnosząca się do wiatru zwanego *Volturnus*: *Volturnus ventus coniunctus Subsolano dictus eo quod alte tonat*¹³⁷. Swoiste uzupełnienie tego tekstu znajduje się pod nim, lecz już w obrębie samej mapy na okrągłej wyspie oceanu: *Gentes rectorum multos Volturme Serorum*¹³⁸. Z kolei na prawo od rysunku przedstawiającego człowieka rozszarpywanego przez psy (ryc. 33B) wpisano następującą legendę: *Hic sunt Massate gentes*¹³⁹. Niżej, nad wzniesionym mieczem człowieka walczącego z gryfem (ryc. 33D) rozpoczyna się dość długi ekskurs geo-etnograficzny: *Inter mare Siticum, quod respicit ad septentrionem, et mare Caspium, quod respicit occidentem, et Caucasum montem, totius huius lati fundi spatium Scitarum et Hyrcanorum duodecim incolunt gentes, et generaliter omnes Scithe dicuntur*¹⁴⁰. Natomiast u stóp murów *Samarcha civitas* (ryc. 32A) toczy swe wody *Bactrus fluvius*¹⁴¹.

Druga seria legend geo-etnograficznych znajduje się w pasie pomiędzy Wrotami Kaspijskimi a klauzurą Goga i Magoga (ryc. 34). Niemal przy samym południowym boku tego kwadratu jest ich kilka. Idąc od góry brzmią one następująco: 1) *Torridis fl. nascitur in campis Sciticis tribus in locis et unus efficitur*¹⁴²; 2) *Hic sancti patres in deserto multa pertulerunt pro Christo*¹⁴³; 3) *Hyrcania superior*¹⁴⁴; 4) *Nives profundum*¹⁴⁵; 5) *Hyrcanum solium*¹⁴⁶. Nieco dalej duże, czerwone litery układają się w słowo *Scitia*. Bezpośrednio pod nim zachowała się cytowana już legenda na temat *Sciropolis* (ryc. 32C)¹⁴⁷, a niżej nad eksponowaną winietą *Carras civitas* (ryc. 32D) widnieje także już wyżej przywołana legenda

¹³⁷ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 28.

¹³⁸ Tekst legendy za: tamże. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (7, 1).

¹³⁹ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 62. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (7, 3).

¹⁴⁰ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 61, nota 5. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (8, 1).

¹⁴¹ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 61. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (8, 1).

¹⁴² Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 60, nota 7. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 4).

¹⁴³ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 61, nota 2. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 4).

¹⁴⁴ Tekst legendy za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 4). Por. Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 61: *Hircania superior*.

¹⁴⁵ Tekst legendy za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 4). Por. Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 61: *Nivem profundum*.

¹⁴⁶ Tekst legendy za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 4).

¹⁴⁷ Por. nota 121.

odnosząca się do tego miasta¹⁴⁸. Natomiast po prawej stronie tej ostatniej winiety jest następująca legenda: *Sicaton fluvius nascitur in montibus (in) Ceraunis et fundit se in mare*¹⁴⁹. Ową drugą serią tekstów kończą dwie legendy umieszczone po prawej stronie winiety *Sciropolis*: 1) *Bactria regio; dicitur hec a Bactro fluvio*¹⁵⁰. *Que partim initio Indi fluminis terminatur, partim Bactro fluvio includitur. Nutrit etiam optimos camelos et fortissimos. Bactrie coniungitur Hyrcania, ab Hyrcania silva nominata, in qua sunt aves, quarum penne splendent per noctes. Cui versus occidentem occidentibus copulatur India, deinde Capadocia*¹⁵¹; 2) *Salmacis fons, quem qui ingreditur vir exit femina*¹⁵².

Wreszcie trzecia seria objaśnień odnoszących się do tego regionu została zlokalizowana między Morzem Kaspijskim a południowo-zachodnią i zachodnią częścią bariery górskiej, którą *inclusae nationes* zostały odseparowane od reszty zamieszkałej ziemi. I tak na dwóch wyspach oceanu znajduje się duży, czerwony literami wykonany, dwuczłonowy napis: *Ubera Aquilonis*¹⁵³. Jest on flankowany przez dwie inne wyspy. I tak ponad nim na wyspie w kształcie koła można odczytać następującą legendę: *Quos algore ferit Gotos Septentrio querit*¹⁵⁴. Pod nim zaś leży wyspa o podłużnym kształcie, zawierająca dość obszerną legendę: *Bridinno insula. Hic homunculi cubitales inveniuntur, qui Pigmei grece, latine Nani vel ... (Striones oder Ystriones?) dicuntur*¹⁵⁵. Opuszczając ocean i przenosząc się na Morze Kaspijskie spotyka się u wejścia na ten akwen kolejny duży czerwony napis: *Caspium Mare* (ryc. 34). Podobnie jak *Ubera Aquilonis* jest on flankowany przez dwie wyspy: (nad nim) *Crisolida insula*, (pod nim) *Biles insula*¹⁵⁶. Następnie widoczna jest wielka winieta *Meopolim civitas* (ryc. 32E i 34). Nad nią uderza w oczy kolejny duży czerwony napis: *Armenia maior* (drugi człon tej nazwy jest częściowo zatarty, a przy tym napisany mniejszymi literami, bez użycia czerwieni). Zaś po prawej stronie niewielkiej wieżyczki wieńczącej główną, bazylikalną budowlę tej winiety można odczytać napis: *A Capadocia usque ad Caspium mare protensa*

¹⁴⁸ Por. nota 122.

¹⁴⁹ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 60, nota 6. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155 (8, 2).

¹⁵⁰ Por. Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 60: „Der Bactrus, sonst Zariaspa, j. Dsjas, ist ein Nebenfluß des Oxus, letzterer j. Amu Daria”.

¹⁵¹ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 61, nota 4. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 155-156 (8, 3).

¹⁵² Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 61, nota 7. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 156 (8, 3). Por. też Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 61: “Die merkwürdige Quelle *Salmacis fons*, [...], wird sonst in Carien angesetzt”.

¹⁵³ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 60. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 6).

¹⁵⁴ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 29.

¹⁵⁵ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 60, nota 5. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 6).

¹⁵⁶ Tekst obu legend za: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 60. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 5).

*Armenia*¹⁵⁷. Ostatni segment tej grupy legend został zlokalizowany pomiędzy pasmem górskim, które biegnie po zachodniej stronie Morza Kaspijskiego i którego szczyty są zwrócone również ku zachodowi, a barierą gór, która od zachodu zamyka klauzurę północno-wschodniej Azji. Między pasmem górskim przylegającym do Morza Kaspijskiego a widoczną niżej rzeką (ryc. 34) wstawiono dwie legendy: 1) *Caspus mons*¹⁵⁸; 2) *Haec regio Caspia. Hyrcania a Caspio monte nominatur*¹⁵⁹. Również między rzeką a wspomnianą wyżej barierą gór zachowały się dwie inne legendy: 1) *Hyrcania silva, in qua sunt aves quarum splendent penne per noctes, et alie multe immanes bestie*¹⁶⁰; 2) *Acherontis fluvius infernalis. Hic si creditur fervens mare ingreditur*¹⁶¹. Z legend tych wynika jasno, że przylegające do morza pasmo górskie to *Caspus mons*, zaś wspomniana rzeka to *Acheron*. Trzy przytoczone wyżej *in extenso* grupy legend dopełniają literacką stronę analizowanego fragmentu mapy z Ebstorf. Wiele legend uległo zatarciu, jednak nawet te, które dotrwały do dnia dzisiejszego dają pewne wyobrażenie o krainie zamkniętej wysokimi górami, we wnętrzu której żyją *inclusae nationes* oraz *Gog et Magog*. Legendy powyższe odwołują się do wąskiego i znanego dobrze geo-etnograficznego dziedzictwa antyku, które stało się wulgatą średniowiecza. Tylko takie dane można było umieścić na mapie, pomyślanej być może zarówno jako pomoc dydaktyczna, jak i jako obraz świata przeznaczony dla szerszej publiczności.

*

Szóstą i ostatnią mapą wyodrębnionej tutaj drugiej grupy kartogramów jest mapa z Hereford. Klauzura północno-wschodniej Azji jest na niej znacznie słabiej wyeksponowana graficznie niż miało to miejsce w przypadku mapy z Ebstorf. Ten sektor mapy herefordzkiej przypomina swój odpowiednik na mapie Henryka z Moguncji. Jego najbardziej na północny-wschód wysuniętą rubież stanowi *Promunctorium Boreum*, której to nazwie towarzyszą dwie dodatkowe legendy: 1) *Hic initium orientis estivi ubi immensas esse nives, Marcianus et Solinus dicunt*; 2) *Ab hinc usque ad Meotides Palludes generaliter Sithia dicitur*. Sektor ten jest odseparowany od reszty ekumeny przez tworzące grosso modo zwarty ciąg łańcuchy gór (por. ryc. 23). Góry te rozpoczynają się

¹⁵⁷ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorfkarte*, s. 63, nota 3. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 156 (9, 1): *Armenia* || [Ma] or a Capado[cia ... pro]tensa Armenia.

¹⁵⁸ Tekst legendy za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 7).

¹⁵⁹ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorfkarte*, s. 60, nota 2. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 7).

¹⁶⁰ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorfkarte*, s. 60, nota 3. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 8). Por. też Miller, *Die Ebstorfkarte*, s. 60: „Das nächste Land ist *Hircania*, wo jedoch ein Stück der Karte fehlt. Man erkennt aber noch gut die auf Eichenzweigen sitzenden Vögel, von welchen die Legende sagt, daß ihre Federn bei Nacht leuchten; sie werden in der *Hyrcania silva* angegeben, doch sind die Alten nicht einig, ob *Hircania* oder *Hercynia silva* gemeint ist”.

¹⁶¹ Tekst legendy za: Miller, *Die Ebstorfkarte*, s. 60, nota 4. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 152 (2, 8).

na dalekowschodnich rubieżach obszarów zamieszkałych przez *inclusas nationes* swoistym podwójnym rygłem, tworzonym przez dwa pasma górskie *Mons Caucasus*¹⁶⁵ i *Mons Timavus*¹⁶⁶, i mającym kształt trójkąta, którego środkiem płynie duża, anonimowa rzeka. Kombinacja ta rozpatrywana jako system naturalnych barier sprawia wrażenie dużej solidności. Nieco niżej jedno z pasm tej samej bariery górskiej nosi nazwę *Montes Osco*¹⁶⁷, które z kolei przechodzą w *Montes Memarnau*¹⁶⁸. To ostatnie pasmo dochodzi do *Bactrus fluvius*¹⁶⁹. W tym miejscu powstaje swoista enklawa baktryjska, mająca kształt kwadratu, zamknięta od północy przez *Montes Memarnau*, od zachodu przez *Bactrus fluvius*, zaś od południa i od wschodu przez dwa anonimowe pasma górskie. Z południowo-zachodniego narożnika tego kwadratu, gdzie anonimowe południowe pasmo górskie łączy się z *Bactrus fluvius* (graficznie wygląda na to, że tam właśnie są źródła tej rzeki), wychodzi w kierunku północno-zachodnim następną pasmo o nazwie *Montes Ariobarzones*¹⁷⁰, które następnie przechodzi w biegnący wprost ku zachodowi łańcuch *Montes Acrocerauni*¹⁷¹. Na jego zachodnich krańcach następuje gwałtowna zmiana kierunku pasm

¹⁶⁵ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 29, nr 52 (+ komentarz, s. 28, nr 52: „Orosius (1.2.14-15, 36-39) describes the Caucasus mountains as running from the Black Sea to the eastern extreme of the world, almost to the «promonturium Samarae»”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (1). Por. też. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 47.

¹⁶⁶ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 27, nr 47 (+ komentarz, s. 26, nr 47: „According to Orosius (1.2.14), the easternmost range in the Caucasus mountain system, which extends from one end of Asia to the other, is named «Imaui montis» («timaui» is a manuscript variant), which he locates where the Chrysorhoas river enters the ocean at Cape Samara”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (1). Por. też. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 47.

¹⁶⁷ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 77, nr 158 (+ komentarz, s. 76, nr 158: „According to Orosius (1.2.43), the source of the Ganges is on Mt. «Oscobares», where «laser» (*laserpitium*, a gum resin) is obtained”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (1). Por. też. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 47: „Montes Osco(bares fehlt)”.

¹⁶⁸ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 77, nr 159 (+ komentarz, s. 76, nr 159: „Orosius (1.2.42) locates «mons Memarmali» between the Hyrcanians and the Bactrians; he notes that «amomun» (a shrub from which an expensive balsam was distilled) grows here”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (1). Por. też. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 47: *Montes Memarmali*.

¹⁶⁹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 75, nr 156 (+ komentarz, s. 74, nr 156). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (5). Por. też. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 48: „Bactrus fluvius, j. Balch, welcher Baktrien durchfließt und an welchem Baktria liegt”.

¹⁷⁰ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 79, nr 162 (+ komentarz, s. 78, nr 162: „Orosius (1.2.42) locates a *singular* «mons Ariobarzanes» between the Parthians and the Massagetae. The Map's mountain range is placed at the edge of Parthia [...], but it is some distance from the Massagetae [...]. The reference is perhaps to the Saripha mountains”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (1). Por. też. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 47.

¹⁷¹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 79, nr 163 (+ komentarz, s. 78, nr 163: „According to Orosius (1.2.40), the «montes Acrocerauni» lie between Armenia and Iberia. On the Map these two regions are separated by a different range [...], with this one placed to the left of both. The Daghestan mountains are part of the eastern Caucasus range, near the Caspian Sea”).

górskich. Odtąd potężna anonimowa bariera gór biegnie wprost na północ aż po wschodni bok Wrót Kaspijskich (ryc. 23 i 25B)¹⁷². Następnie przy ich zachodnim boku rozpoczynają się kolejne dwa anonimowe łańcuchy górskie. Pierwszy z nich kieruje się wprost na południe od Bramy Kaspijskiej, przechodząc w drugi, który biegnie na południowy-zachód, by połączyć się *Mons Taurus*¹⁷³. To ostatnie pasmo kieruje się z kolei na północ i łączy z Morzem Czarnym. Niemal u wybrzeży tego akwenu wypływa z Taurusu duża anonimowa rzeka (jej nazwa uległa najprawdopodobniej zatarciu), która po zatoczeniu półkola wpada do Morza Czarnego. W ten sposób górny i środkowy jej bieg stanowi zachodnią granicę analizowanej tutaj klauzury. Ostatnim odcinkiem zamknięcia obszaru północno-wschodniej Azji od zachodu jest znowu łańcuch górski, podobnie jak rzeka pozbawiony nazwy, który narysowano między środkowym biegiem rzeki a wybrzeżami północnego oceanu wzdłuż osi północ-południe. W ten sposób autor mapy przy pomocy bardzo skomplikowanego graficznie systemu łańcuchów górskich oraz rzek oddzielił *inclusas nationes* od reszty zamieszkałej ziemi. Ten ciąg łańcuchów górskich został na mapie z Ebstorf przedstawiony w dużym uproszczeniu jako *Caucasus mons*¹⁷⁴. Na Rotulusie z Vercelli nie daje się odczytać nazwy bariery górskiej. Jednak z powodu zatarcie wielu legend tej mapy należy uznać tę kwestię za otwartą. Z kolei na mapie z Psalterza Londenckiego i na mapie Henryka z Moguncji bariera górską jest anonimowa. Tymczasem najstarszy kartogram tej grupy, czyli tzw. wiktoryńska mapa ekumeny, zawiera następujące nazwy łańcuchów górskich: *Mons Caucasus*, *Acrocerauni*, *Ariobarzanes*, *Memarmoli*, *Oscobares*, *Timavus*¹⁷⁵. Jest to tych samych sześć pasm górskich, które tworzą naturalne granice analizowanego tutaj terytorium na mapie z Hereford. O ile jednak na tzw. wiktoryńskiej mapie ekumeny tworzą one jeden nieprzerwany ciąg (por. ryc. 18), o tyle na mapie z Hereford są one od siebie odseparowane. Można to tłumaczyć wielkością tej ostatniej mapy, pozwalającej rysownikowi na takie właśnie rozwiązanie. Z drugiej jednak strony ta graficzna orografia, multiplikująca przed oczyma widza pasma górskie, posiada swą własną „siłę sugestii”, wskazującą na wielość trudnych do pokonania, naturalnych barier. Wizualizacja ta jest zatem swoistym *memento*. Na tak ograniczonym terytorium widnieje 9 winiet miast, 6 winiet prezentujących przemoc i deformację ludzkiego ciała oraz 4 wyobrażenia zwierząt (+ gryf walczący z ludźmi, zakwalifikowany tutaj do scen przemocy).

Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (1). Por. też. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 47.

¹⁷² Por. nota 65.

¹⁷³ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 105, nr 222 (+ komentarz, s. 104, nr 222: „On the Map the mountains have a modest extent in eastern Asia Minor, rather like the modern Taurus, which range across the southeast of modern Turkey to Lake Van in Armenia”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (1). Por. też. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 47.

¹⁷⁴ Por. nota 119. 129 i 140.

¹⁷⁵ Por. nota 69.

Idąc od wschodnich kresów północno-wschodniej Azji, czyli od góry do dołu, do dziewięciu winiet miast należą: *Cristoas civitas*¹⁷⁶ (ryc. 35A), zlokalizowana w trójkącie utworzonym przez *Mons Caucasus* i *Mons Timavus*, która przylega do tego ostatniego łańcucha; *Octoricirus civitas*¹⁷⁷ (ryc. 35B), przylegająca do anonimowego pasma stycznego z *Mons Caucasus* i *Mons Timavus*; z kolei zachodnim przedłużeniem tego bezimiennego łańcucha gór są *Montes Osco*, do których przylega swą podstawą winieta *Nucusafris*¹⁷⁸ (ryc. 35C); z kolei w głębi terytorium klauzury, naprzeciw *Octoricirus civitas* znajduje się duża winieta oznaczona nazwą *Samarcan civitas*¹⁷⁹ (ryc. 35D); poniżej, również w interiorze północno-wschodniej Azji, widnieją kolejne cztery winiety miast: *Urbs Choolissime, [q]juam edificavit Magog, filius Japhet. Allache, crudelissime gentes Sitharum*¹⁸⁰ (ryc. 35E); *Caspia civitas*¹⁸¹ (ryc. 35F); *Seres civitas*¹⁸² (ryc. 35G) i *Panda, oppidum Sogdianorum*¹⁸³ (ryc. 35H). Wreszcie we wspomnianej wyżej enklawie baktryjskiej umieszczono winietę *Bactrum oppidum*¹⁸⁴ (ryc. 35I), której podstawa opiera się na łańcuchu górskim, który zamyka obszar Baktirii od południa.

¹⁷⁶ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 27, nr 46 (+ komentarz, s. 26, nr 46). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (4). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 48.

¹⁷⁷ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 27, nr 49 (+ komentarz, s. 26, nr 49: „The city appears on other *mappaemundi* [...] as «octorrogora»”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (4). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 48: „Octoricirus civitas, sonst Ottorocora”.

¹⁷⁸ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 49, nr 96 (+ komentarz, s. 48, nr 96: „«Nucusafris» is probably a corruption of «uicum Safrim» (nominative case «uicus Safris») a town in northern Asia, according to Orosius (1.2.43)”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (4). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 51: „Gegen China hin liegt der Ort Nucusaphris, veschrieben statt Vicus Saphris (bei Orosius)”.

¹⁷⁹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 25, nr 43 (+ komentarz, s. 24, nr 43: „Thus it may designate Samarkanda, a center of Arab culture on the Silk Road [...]. The city was conquered by Alexander the Great in 329 B.C. and much destroyed by Genghis Khan in 1220”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (3). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 52: „Samarcan civitas, im Mittelalter bedeutend, mit einem Erzbischof angeblich vom 9. Jahrh. an”.

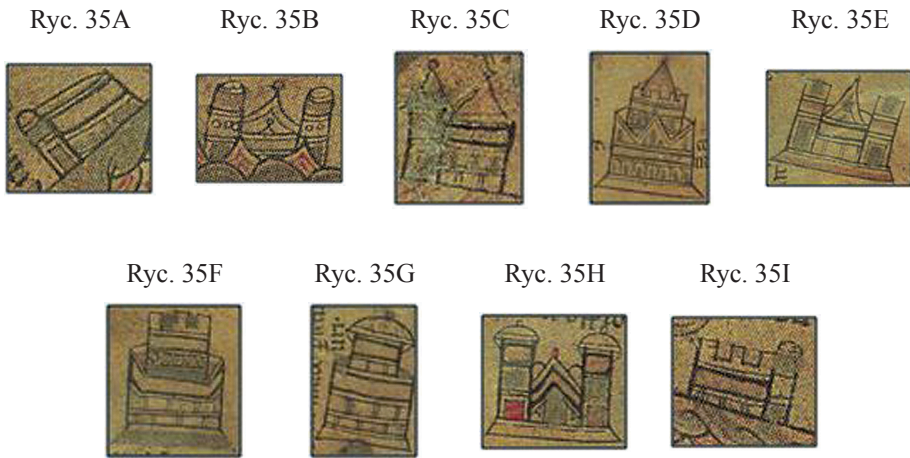
¹⁸⁰ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 47, nr 94 (+ komentarz, s. 46, nr 94). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (6). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 52.

¹⁸¹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 73, nr 147 (+ komentarz, s. 72, nr 147: „It presumably takes its name from the adjacent sea”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (6). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 52: „Caspia civitas, unbekannt”.

¹⁸² Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 71, nr 146 (+ komentarz, s. 70, nr 146: „This legend identifies what is presumably the chief city of the Seres people”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (6). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 52: „Die alte Hauptstadt Chinas, die vielgenannte Seres civitas, Sera, j. Lo Nang”.

¹⁸³ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 73, nr 148 (+ komentarz, s. 72, nr 148: „The city's name is probably a corruption of «Alexandria Oxiana» a town found on the Oxus”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (6). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 52: „[...] j. Samarkand, welches auf Hereford oben nochmals als große Stadt gezeichnet ist: Samarcan civitas”.

¹⁸⁴ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 77, nr 161 (+ komentarz, s. 76, nr 161: „The city, a center of Zoroastrianism, was destroyed by Genghis Khan [...]. It is also known as mod-

Ryc. 35A-H: Miasta północno-wschodniej Azji na mapie z Hereford
(A: *Cristoas civitas*; B: *Octoricirus civitas*; C: *Nucusafris*; D: *Samarcan civitas*; E: *Urbs Choolissime*; F: *Caspia civitas*; G: *Seres civitas*; H: *Panda oppidum*; I: *Bactrum oppidum*)¹⁸⁵

Winiety te można łatwo podzielić na trzy grupy (po trzy obiekty każda), stosując jako kryterium ich formę graficzną (tab. II). Do pierwszej grupy należą: *Octoricirus civitas*, *Urbs Choolissime* i *Panda oppidum* (tab. II/1-3). Cechuje je proporcjonalność, czyli eurytmia, i symetria. Dwie wieża flankują bądź bramę, bądź odcinek murów obronnych, wewnątrz których znajduje się budowla (monumentalny) o dwuspadowym dachu. Rysownik zadbał o to, aby winiety różniły się między sobą detalami. Najbardziej charakterystyczna jest różnica kształtu wież. Drugą grupę stanowią następujące winiety: *Cristoas civitas*, *Nucusafris* i *Bactrum oppidum* (tab. II/4-6). W ich przypadku rysownik zachowując eurytmię odstąpił od symetrii, ponieważ korpus miejski flankuje tylko jedna wieża, umieszczona po lewej lub po prawej jego stronie. Również i tutaj widoczna jest różnica kształtu wież, ale najbardziej uderzać musi widza różnica kształtów murów obronnych. Poza tym tylko winieta *Nucusafris* posiada widoczną wewnątrz ich pierścienia budowlę o dwuspadowym dachu. Można przypuszczać, że rysownik chciał w ten sposób odróżnić miasta, będąca dodatkowo centrami administracyjnymi lub kulturalnymi od miast mających wyłącznie charakter silnych punktów oporu. Trzecia grupa to winiety *Samarcan civitas*, *Caspia civitas* i *Seres civitas* (tab. II/7-9). Są to trzy największe wizerunku miast w tej części mapy. Cechuje je zarówno eurytmia jak i symetria. Swym kształtem przypominają donżony, czyli jedną z najbardziej

ern Wazirabad in the Pakistani state of West Punjab”. Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (5). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 51.

¹⁸⁵ Źródło kopii: egzemplarz mapy w skali 1:2 zakupiony w nowej Bibliotece Katedralnej w Hereford. Wszystkie zamieszczone niżej kopie winiety (ryc. 35-38 i tab. II) pochodzą z tego samego źródła.

charakterystycznych i solidnych form średniowiecznej architektury obronnej. Autor tych schematów sugeruje zatem, że chodzi mu o zwrócenie uwagi widza na te właśnie miasta-twierdze, wśród których uwagę przyciąga przede wszystkim *Samarcan civitas*. Jej winieta zwraca uwagę nie tylko tektoniką, lecz także ornamentyką widoczną na murach obronnych. Ten zespół motywów zdobniczych podkreśla prawdopodobnie bogactwo miasta-twierdzy i jego wiodącą pozycję w regionie. Porównując z sobą te trzy grupy winiet łatwo zauważyć ich wyraźnie podkreśloną hierarchię, w ramach której prym wiedzie grupa trzecia, za nią zaś plasują się kolejno grupa pierwsza i druga.

1. Octoriciris civitas			
			
2. Urbs Choolissime			
			
3. Panda oppidum			
			
4. Cristoas civitas			
			
5. Nucusafris			
			

6. Bactrum civitas			
			
7. Samarcan civitas			
			
8. Caspia civitas			
			
9. Seres civitas			
			

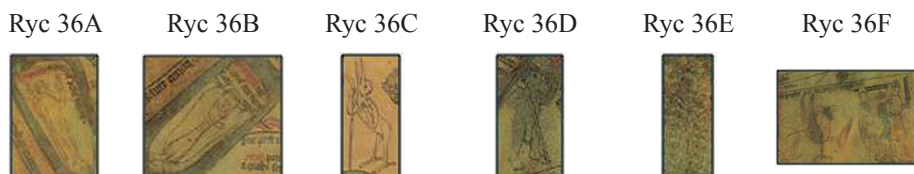
Tab. II: Analiza graficzna winiet miast należących do tzw. ludów zamkniętych na mapie z Hereford

Północno-wschodnia Azja posiada jednak nie tylko budzące respekt ufortyfikowane miasta, lecz także inne, budzące głównie lęk przedstawienia graficzne. Do nich należą m.in. rysunki wyobrażające przemoc i monstrualne deformacje ludzkiego ciała. Te ostatnie są reprezentowane przez pięć rycin: 1) pierwsza z nich, przedstawiająca *Hippopodes*, Końskostopych, została umieszczona na sąsiadującej ze wschodnimi rubieżami analizowanej tutaj klauzury wyspie. Jej legenda głosi: *Ipopodes equinos pedes habent*¹⁸⁶ (ryc. 36A). Monstra te widnieją także na mapie z Ebstorf (ryc. 33A); 2) również druga została zlokalizowana na wyspie, położonej bardziej na północ od wyspy Końskostopych. Zamieszkują ją, podobnie jak na mapie z Ebstorf (ryc. 33C), tzw. *Panothi*, Wielkousi, a legenda głosi: *Phanesii membranis aurium suarum teguntur*¹⁸⁷ (ryc. 36B);

¹⁸⁶ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 23, nr 37 (+ komentarz, s. 22, nr 37). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (2). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 54, nota (2).

¹⁸⁷ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 45, nr 88 (+ komentarz, s. 44, nr 88). Por.

3) trzecia ilustracja, zlokalizowana już na stałym lądzie, przywołuje obraz ludzi-bocianów, czyli *Cicone gentes*¹⁸⁸ (ryc. 36C); 4) czwarta z kolei, znajdująca się także na obszarze klauzury, odnosi się nie tyle do deformacji *sensu stricto* co do pewnej charakterystycznej cechy ludu określonego mianem *Albani*: *Albani pupilla[m] glaucam habent et plus nocte vident*¹⁸⁹ (ryc. 36D); 5) na tej samej wysokości mapy, tuż obok *Albani*, jest nieco zatarta i stąd słabo widoczna sylwetka istoty „minotauropodobnej”, a towarzysząca jej legenda głosi: *Hic inveni bestie minotauri similes, ad bella utiles*¹⁹⁰ (ryc. 36E). Wreszcie ostatnia z tej serii winieta (ryc. 36F) przedstawia, podobnie jak na mapie z Ebstorf (ryc. 33D), scenę walki Arymaspiów z gryfem i została opatrzona dwoma legendami: A) *Carimaspi cum griphis pro smaragdis dimicant*¹⁹¹; B) *Griphes capitibus et alis aquil[as], corpore leones imitantur; volando bovem portabunt*¹⁹². Generalnie sceny te są znacznie mniej drastyczne niż ich odpowiedniki na mapie z Ebstorf (ryc. 33A-F). Nie ma tu przede wszystkim scen ludobójstwa i kaniibalizmu, co zmienia wyraźnie kulturalno-obyczajowy klimat tej części mapy.

Ryc. 36A-F: Wyobrażenia przemocy i deformacji ciała w północno-wschodniej Azji na mapie z Hereford

Dla pełni obrazu trzeba też wspomnieć o czterech wyobrażeniach zwierząt. Pierwsza scena, przedstawiająca pelikana karmiącego krwią z własnej piersi swe potomstwo, jest w literaturze starożytnej jednym z najczęściej powtarzanych toposów, ilustrujących ogrom rodzicielskiej miłości. Sugestywnemu

Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (2). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 53, nota (3).

¹⁸⁸ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 75, nr 155 (+ komentarz, s. 74, nr 155). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (5). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 52.

¹⁸⁹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 99, nr 207 (+ komentarz, s. 98, nr 207). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (8). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 50, nota (1).

¹⁹⁰ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 103, nr 215 (+ komentarz, s. 102, nr 215). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (8). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 49, nota (5).

¹⁹¹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 99, nr 210 (+ komentarz, s. 98, nr 210). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (8). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 49, nota (3).

¹⁹² Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 101, nr 211 (+ komentarz, s. 100, nr 211). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (8). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 49, nota (4).

rysunkowi towarzyszy równie wymowna legenda: *Pellicanus dicor. Pro pullis scindo michi cor*¹⁹³ (ryc. 37A). Warto podkreślić, że jest to największa winieta tej części mapy i jedna z największych winiet mapy z Hereford jako takiej. Łagodzi ona niejako atmosferę, którą oddychają *inclusae nationes*. Odrywa również myśli widza od tradycyjnego toposu okrucieństwa związanego z ich siedzibami. Drugi rysunek wyobraża dwugarbnego wielbłąda baktryjskiego (ryc. 37B), a towarzyszący mu tekst głosi: *Bactria camelos habet fortissimos, numquam pedes atterentes*¹⁹⁴. Trzecia winieta przedstawia tygrysa (ryc. 37C), a dołączona do niej legenda nawiązuje do opowieści o tym, że ten kto porwie jego potomstwo może ująć cało pościgowi drapieżnika pod warunkiem, że rzuci przed nim lustro, ponieważ bestia ta miała lubować się w oglądaniu siebie w zwierciadle – *Tigris bestia: cum catulum suum captum percipit, concito cursu prosequitur cum catulo fugientem; at ille, velocis equi cursu in fugam, properans speculum ei proicit et sic liber evadit*¹⁹⁵. Jest to zatem kolejny element na swój sposób łagodzący obraz bezwzględności okrucieństwa rządzącego, jak mniemano, tym obszarem ekumeny. Czwarta wreszcie winieta (ryc. 37D) jest wizerunkiem legendarnej mantykory, potwora wywodzącego się z Indii i mającego pewne cechy sfinksa, ponieważ, zdaniem Solinusa (III w. n.e.)¹⁹⁶, miał on posiadać ciało lwa pokryte rudo-czerwonawą sierścią i zakończone skorpionim ogonem oraz ludzką twarz o błękitnych oczach, zaś jego paszczo-usta miały być zaopatrzone w trzy rzędy zębów i wydawać syczący głos – *Solinus: Manticora nascitur in Yndia, triplici dencium ordine, facie hominis, glaucis oculis, sanguineo colore, corpore leonino, cauda scorpionis, voce sibilla*¹⁹⁷. Ta ostatnia zwierzęca hybryda jawi się groźnie nie tyle z wizerunku co z opisu. Nie ma jednak i tutaj żadnego momentu agresji, czy realnego okrucieństwa. Jest za to potencjalne zagrożenie, którego muszą się obawiać *inclusae nationes* ze strony zamieszkujących ich terytorium dzikich

¹⁹³ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 49, nr 95 (+ komentarz, s. 48, nr 95). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (3). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 52, nota (2).

¹⁹⁴ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 77 (+ komentarz, nr 160 s. 76, nr 160). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (5). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 51, nota (2).

¹⁹⁵ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 75, nr 152 (+ komentarz, s. 74, nr 152). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (10). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 50, nota (3). Przyjmuje się, że opowieść o reakcji tygrysa na zwierciadło jest udokumentowana źródłowo po raz pierwszy w „Heksameronie” Ambrożego (ok. 339 - 4 IV 397) – Ambrosius, *Hexaameron* VI 4, 21, w: idem, *Opera*, pars 1, ed. C. Schenkl, CSEL 32/1, Vindobonae 1897, 217, 13 - 218, 3 (= PL 14, 265A-B), tłum. W. Szoldrski: Ambroży, *Hexaameron*, PSP 4, Warszawa 1969, 196-197. Por. Claudianus, *De raptu Proserpinae* III 263-265, ed. by J.B. Hall, Cambridge Classical Texts and Commentaries 11, Cambridge 1969, 174.

¹⁹⁶ Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* 52, 37, rec. Mommsen, s. 210, 6-10.

¹⁹⁷ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 77, nr 157 (+ komentarz, s. 76, nr 157). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (10). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 50, nota (4).

bestii. Ludy te powinny więc stale mieć się na baczności, ponieważ ów wróg wewnętrzny może być bardzo groźny. Tego elementu graficzno-literackiego nie artykułowały w ten sposób wcześniej analizowane mapy.

Ryc. 37A

Ryc. 37B

Ryc. 37C

Ryc. 37D

Ryc. 37A-D: Wyobrażenia zwierząt w północno-wschodniej Azji na mapie z Hereford

Wreszcie podobnie jak na mapie Henryka z Moguncji także i tutaj w obszar klauzury północno-wschodniej Azji wchodzi dwie zamknięte terytoria w formie półwyspów. Pierwsze z nich (ryc. 38A-B) zostało opatrzone dwoma długimi legendami. Ta, które wypełnia wnętrze półwyspu głosi: *Omnia horribilia plus quam credi potest. Frigus intollerabile, omni tempore ventus acerimus a montibus, quem incole „bizo” vocant. Hic sont homines truculenti nimis, humanis carnibus vescentes, cruorem potantes, fili Caim maledicti. Hos inclusit Dominus per magnum Alexandrum, nam terre motu facto in conspectu principis montes super montes in circuitu eorum ceciderunt. Ubi montes deerant, ipse eos muro insolubili cinxit*¹⁹⁸. Druga zaś, która od strony zewnętrznej niemal przylega do blank muru zamykającego półwysep, brzmi tak: *Isti inclusi idem esse creduntur qui a Solino „Antropophagi” dicuntur, inter quos et Essedones numerantur; nam tempore Antichristi erupturi et omni mundo persecucionem illaturi*¹⁹⁹. Lektura powyższych legend jest kolejnym momentem, który odróżnia mapę z Hereford od pozostałych map tej grupy. Tam bowiem, gdzie oczekuje się pojawienia zwrotu *Gog et Magog*, jako prawie naturalnego określenia mieszkańców półwyspu, winieje pojęcie *fili Caim maledicti* – „synowie wyklętego Kaina”. To oni są przedstawieni jako okrutni kanibale. Grozę tej literackiej scen zbrodni potęguje zaś sama natura: wysokie góry i przejmujące zimno powodowane podmuchami wiejącego z owych gór porywistego wiatru. Warto podkreślić, że podobnie jak w przypadku mapy z Sawley i mapy z Ebstorf kanibale zostali zlokalizowani na półwyspie. Ma on kształt nieregularnego czworoboku, a nie kwadratu, jak na dwóch wymienionych wyżej mapach. Półwysep ten od południa łączy się z terytorium zamieszkałym przez

¹⁹⁸ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 69, nr 141 (+ komentarz, s. 68, nr 141). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (7). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 51, nota (3). Por. też nota 126. 130-131. 199 i 281.

¹⁹⁹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 71, nr 142 (+ komentarz, s. 70, nr 142). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (7). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 51, nota (3).

inclusas nationes, od których oddziela go wzniesiony przez Aleksandra Macedońskiego mur. Blanki tego muru są zwrócone do zewnątrz, czyli na południe, co zapewne ma podkreślać, że jest to zaporą przeciw ludom z półwyspu, a nie wzniesiona przez nie linia obrony. Z pozostałych trzech stron *interior* półwyspu od morza oddziela monolityczna bariera gór, których ostre wierzchołki są zwrócone do wnętrza półwyspu. Bariera ta, jak głosi tekst legendy, powstała z woli Boga. W ten to sposób powstał kraj Kainitów. Nawiązanie do Kaina, pierworodnego syna Adama i Ewy (Rdz 4, 1) i pierwszego mordercy na kartach Biblii (Rdz 4, 9; por. Mt 23, 35; 1 J 3, 12; Hbr 11, 4; Jud 11), oraz do jego potomków (Rdz 4, 17-24), wprowadza zupełnie inną logikę dyskursu na temat mieszkańców tego terytorium. *Gog et Magog* to synonim eschatologicznego wroga z północy, *fili Caim maledicti* to synonim długiej linii genealogicznej potomków zbrodniarza, który zabił swego wybranego przez Boga brata. Nie jest to zatem zwykły zabójca, lecz człowiek sprzeciwiający się z premedytacją woli Boga. Dyskurs opuszcza więc „poziom eschatologiczny”, schodząc do „poziomu ludzkiej zbrodni”. Jednak zastosowany tutaj aparat pojęciowy otwiera przynajmniej dwie możliwości interpretacji.

W przypadku pierwszej z nich warto zwrócić uwagę na określenie „synowie wyklętego Kaina”. Zwrot ten akcentuje brzemie klątwy ciężącej na Kainie, lecz jednocześnie odsuwa ją w pewien sposób od jego potomków. Autor mapy zdaje się zatem sugerować, że dzieci nie mogą ponosić odpowiedzialności za zbrodnie swych rodziców. To zaś otwiera drogę do ewentualnego pojednania pomiędzy mieszkańcami drugiej klauzury a ludami zamkniętymi i resztą ludzkości. Jeśli dopuścić taką interpretację, to należy tutaj widzieć powiew ducha wypraw misyjnych wspomnianych wyżej Dominikanów i Franciszkanów, połączony z rozwojem ówczesnej myśli teologiczno-filozoficznej. Należy też zauważyć, że pomimo dużej ilości miejsca terytorium Kainitów wypełniono w całości tekstem obszernej legendy bez jakiegokolwiek wyobrażenia graficznego. W ten sposób ta część mapa stała się dostępna wyłącznie dla znających łacinę. Drugi napis, który umieszczono po przeciwnej stronie „Muru Aleksandra”, stoi w pewnej sprzeczności do pierwszego, choć prawdopodobnie miał być jego uzupełnieniem, a stał się *de facto* jego korektą. Głosi on bowiem, że za murem znajdują się ci, których Solinus określał mianem ludożerców²⁰⁰, wśród nich *Essedones*, którzy *tempore Antichristi* mieli się stać prześladowcami rodzaju ludzkiego. Autor (autorzy?) mapy próbuje tutaj przywrócić dyskursowi „poziom eschatologiczny”, przywołując „czas Antychrysta”, lecz odwołanie się do abstrakcyjnych kanibali, których elementem składowym mieli być nie mający nic wspólnego z biblijnymi wizjami eschatologicznymi *Essedones*, pokazuje raczej, jak droga jest mu idea Kainitów. Pojęcie *Gog et Magog* w tym kontekście niejako nie przechodzi autorowi mapy przez gardło. Jego wizja zagrożenia ludzkości odwołuje się do *fili Caim maledicti*, a nie do *Gog*

²⁰⁰ Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* 15, 4, rec. Mommsen, s. 92, 18-19; tamże 15, 13, s. 95, 1-7.

et Magog. Sugeruje to, że autor mapy inaczej niż jego poprzednicy interpretował kwestię zagrożenia z północy. Zachowując przywoływany wyżej schemat podwójnej klauzury północno-wschodniej Azji, rolę miecza Damoklesa, wiszącego nad tzw. zamkniętymi ludami i resztą ludzkości, przydzielił on nie ludom Goga lecz Kainitom, potomkom pierwszego bratobójcy.

Na tej bazie pojawia się druga możliwość interpretacji. Oto bowiem w tle tego zagadnienia funkcjonują dwie antytezy: 1) Kain – Abel (synowie jednej matki); 2) Kain syn Ewy – Chrystus syn Maryi, gdzie Kain wchodzi w rolę Anty-Chrystusa, a jako taki może być postrzegany jako Antychryst. Natomiast cały półwysep, który zamieszkują Kainici, może być interpretowany jako siedziba ich protoplasty, czyli biblijny kraj Nod (4, 16). Wprowadzenie Kainitów w miejsce Goga ukazuje jedną z istotnych różnic pomiędzy mapą z Hereford a innymi kartogramami pochodzącymi z tego okresu. Może to być, jak już zaznaczono, wyrazem pewnej średniowiecznej myśli teologicznej, dotyczącej rozumienia grzechu i jego konsekwencji w odniesieniu zarówno do pojedynczego człowieka, jak i do ludzkości jako takiej. Kainici byliby tutaj jego nosicielami *sensu stricto*. Stąd ich właśnie należało jak najskuteczniej odseparować od reszty ludzkości przy pomocy drugiej klauzury. *Inclusae nationes*, stojące niżej w hierarchii zła, dostały swego rodzaju szansę, ponieważ od reszty ekumeny dzielą je tylko Wrota Kaspijskie. Jednak, rozumiejąc grozę sytuacji, nacje owe aż cztery (*Caspia civitas*, *Panda oppidum*, *Seres civitas*, *Urbs Choolissime*) spośród sześciu swych najsilniejszych twierdz zbudowały niemal tuż za „Murem Aleksandra” (ryc. 38B). W tym aspekcie logika mapy z Hereford przypomnę tę z mapy z Ebstorf (ryc. 34).

Dla porządku należy dodać, że już poza północno-wschodnią klauzurą Azji, na jednej z wysp północnego oceanu widnieje następująca legenda: *Terraconta insula, quam inhabitant Turchi de stirpe Gog et Magog: gens barbara et inmundi, iuvenum carnes et abortiva manducantes*²⁰¹. Powiązanie Goga i Magoga z wyspą przypomina do pewnego stopnia rozwiązanie graficzne zastosowane przez autora tzw. wiktoryńskiej mapy ekumeny (ryc. 27). Jednak rozwiązanie herefordzkie idzie dalej i mówi wprost: *Turchi de stirpe Gog et Magog*. W ten sposób autor mapy wskazuje na genealogię znanego sobie ludu, zdejmując niejako z Goga brzemień eschatologicznej grozy. Wszystkie te zabiegi wskazują na głębiej przemyślaną teologicznie konstrukcję analizowanej tutaj klauzury, której geneza jest szkieletowo uchwytna już na wiktoryńskiej mapie ekumeny. Natomiast reminiscencje mapy w Sawley (ryc. 29A-B) powracają za sprawą ulokowanych podobnie jak Kainici na półwyspie Hyperborejczyków (ryc. 38C). Od reszty północno-wschodniej Azji oddziela ich enklawę *fluvius Cliteron*²⁰². Legenda zaś, która zajmuje cały obszar półwyspu głosi: *Yperborei*,

²⁰¹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 137, nr 302 (+ komentarz, s. 136, nr 302). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (2). Por. też Miller, *Die Hereford-karte*, s. 53, nota (2).

²⁰² Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 97, nr 203 (+ komentarz, s. 96, nr 203).

*ut dicit Solinus, gens est beatissima, nam sine discordia et egritudine vivunt quamdiu volunt; quos tedunt vivere, de rupe nota se in mare precipitant, illud optimum genus sepulture arbitrantur*²⁰³. Legenda ta jest znacznie dłuższa od tej wpisanej w mapę Henryka z Moguncji. Ta ostatnia zawiera bowiem tylko część powyższej frazy, a mianowicie stwierdza prosty fakt: *Gens Yperborea beatissima sine morbo et discordia*²⁰⁴. W ten sposób przywołuje klimat biblijnej, świętej Północy²⁰⁵. Tutaj tymczasem przytoczono ekscerpt z dłuższego wywodu Solinusa²⁰⁶, który mówi o samobójczej śmierci Hyperborejczyków. W ten sposób biblijna konwencja świętej Północy zostaje złamana. Hyperborejczycy i Kainicy zyskują zaś wspólny mianownik: pierwsi mordują samych siebie, drudzy innych. A zatem zarówno nad półwyspem Kainitów, jak i Hyperborejczyków unosi się aura śmierci. Jednak *inclusae nationes* nie muszą obawiać się Hyperborejczyków, ponieważ ci nie przejawiają żadnego zainteresowania otaczającym ich światem. Żyją w swoistym zbiorowym egoizmie i tak też kończy się ich życie. Ich więc nie odseparowano od świata, ponieważ *de facto* to oni sami odseparowali się od niego, tworząc getto szczęśliwych samobójców. Ostatecznie zatem terytorium klauzury północno-wschodniej Azji zamieszkuje trzy grupy barbarzyńców: 1) *inclusae nationes*, które od reszty ekumeny separują *Portae Caspiae*; 2) *fili Caim maledicti*, którzy są separowani przez Wrota Kaspijskie i przez „Mur Aleksandra”; 3) *Yperborei*, których od reszty ekumeny dzieli *Portae Caspiae* i *fluvius Cliteron*. Ten trójpodział podkreśla również hierarchię stopnia zagrożenia, jakim te ludy mogą być dla innych. Najmniejszym są oczywiście Hyperborejczycy, największym Kainicy. *Inclusae nationes* stanowią stopień pośredni między samobójcami a mordercami-kanibalami. Sugeruje to, że są oni „tylko” potencjalnymi mordercami, którym dano drugą szansę. Z kolei powyższa hierarchia przywodzi na myśl gradację form zabójstwa, rozumianego w kategoriach teologicznych jako grzech śmiertelny.

Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (8). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 47.

²⁰³ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 95, nr 202 (+ komentarz, s. 94, nr 202). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (9). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 49, nota (2). Por. też nota 79. 204. 250 i 261.

²⁰⁴ Tekst legendy za: Lecoq, *La mappemonde d'Henri de Mayence*, s. 162 (92). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 139. Por. też Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 25.

²⁰⁵ Por. nota 83.

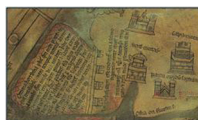
²⁰⁶ Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* 16, 1-6, rec. Mommsen, s. 99, 17 - 101, 2. Dokładnie cytowane w tekście mapy fragment znajdują się w: tamże 16, 2, s. 100, 1-2; 16, 4, s. 100, 15-16; 16, 5, s. 100, 18-20.

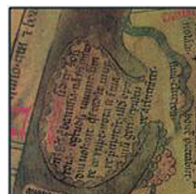
Ryc. 38A

Ryc. 38B

Ryc. 38C

Ryc. 38A-C: *Fili Caim maledicti* i Hyperborejczycy na mapie z Hereford

Prócz tych najważniejszych dla tematu niniejszego artykułu legend analizowany tutaj fragment mapy z Hereford zawiera także etnonimy i toponimy, które do pewnego stopnia pogłębiają związek z tym obszarem klimat obcości. Do legend zawierających te etnonimy należą (idąc od dalekiego wschodu): *Huni Scithe*²⁰⁷; *Seres primi homines post deserta occurrunt, a quibus serica vestimenta mittuntur*²⁰⁸; *Hircani hic habitant*²⁰⁹; *Sogdiani et Dache gentes*²¹⁰; *Hircani [ostia] Oxi fluminis habent: gens silvis aspera, feta tigribus, copiosa immanibus feris*²¹¹; *Massagete*²¹²; *Eunochi Sithe*²¹³; *Sauromate Sithe*²¹⁴; *Robasci Sithe*²¹⁵. Widnieje też tutaj sześć legend, które odnoszą się do budzących respekt nazw rzek (idąc od dalekiego wschodu): *Fluvius*

²⁰⁷ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 27, nr 48 (+ komentarz, s. 26, nr 48). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (4). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 53.

²⁰⁸ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 47, nr 92 (+ komentarz, s. 46, nr 92). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (3). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 52, nota (3).

²⁰⁹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 75, nr 153 (+ komentarz, s. 74, nr 153). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (6). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 50, nota (2).

²¹⁰ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 73, nr 149 (+ komentarz, s. 72, nr 149). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (6). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 52.

²¹¹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 73, nr 151 (+ komentarz, s. 72, nr 151). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (10). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 50, nota (2).

²¹² Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 103, nr 216 (+ komentarz, s. 102, nr 216). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (8). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 49.

²¹³ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 103, nr 217 (+ komentarz, s. 102, nr 217). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (8). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 49.

²¹⁴ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 99, nr 208 (+ komentarz, s. 98, nr 208). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (8). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 49.

²¹⁵ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 99, nr 209 (+ komentarz, s. 98, nr 209). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (8). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 49.

*Boreus*²¹⁶; *Fluvius Boemaron*²¹⁷; *Oxus fluvius*²¹⁸; *Ostia Oxi fluminis*²¹⁹; *Bac-trus fluvius*²²⁰; *Fluvius Achen*²²¹; *Hic [Achen] fluvius infernali[s] esse creditur quia fervens mare ingreditur, currens ab Umbrosis montibus: et hic os Gehenne patet, ut dicitur*²²²; *Fluvius Cliteron*²²³. Ponadto terytorium to jest flankowane od strony oceanu przez serię dziewięciu dużych wysp, które tworzą łańcuch na wzór tego, jaki po drugiej stronie tej klauzury formują wspomniane wyżej pasma górskie. W ten sposób rysownik mapy zdaje się sugerować pewną analogię między barierą gór i barierą wysp. Do tych ostatnich należą (idąc od dalekiego wschodu): wyspa Końskostopych (ryc. 36A)²²⁴; dwie wyspy określone mianem *Eonee insule*²²⁵, którym dodatkowo towarzyszy następująca legenda: *Solinus dicit: Eones insulas qui inhabitant [ovis] marinarum avium vivunt*²²⁶; wyspa Wielkouchych (ryc. 36B)²²⁷; *Albatia insula est immensa, ad quam triduo navigatur a litore Scitharis*²²⁸;

²¹⁶ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 25, nr 42 (+ komentarz, s. 24, nr 42: „According to Orosius (I.2.47), 42 distinct Scythians and Hyrcanian peoples inhabit the territory between the Caucasus and the mouth of the «flumen Boreum»”). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (3). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 48: „[...] Fluvius Boreas, nicht bestimmbar”.

²¹⁷ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 47, nr 93 (+ komentarz, s. 46, nr 93). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (6). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 48.

²¹⁸ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 75, nr 154 (+ komentarz, s. 74, nr 154). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (4). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 48: „[...] Oxus fluvius [...], j. Amur-Daria”.

²¹⁹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 73, nr 150 (+ komentarz, s. 72, nr 150). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (6). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 48.

²²⁰ Por. nota 150.

²²¹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 103, nr 214 (+ komentarz, s. 102, nr 214). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (8). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 47: *Fluvius Acheron*.

²²² Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 101, nr 213 (+ komentarz, s. 100, nr 213). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 164 (8). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 47 i nota (1).

²²³ Por. nota 202.

²²⁴ Por. nota 186.

²²⁵ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 21, nr 35 (+ komentarz, s. 20, nr 35). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (2). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 53.

²²⁶ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 23, nr 39 (+ komentarz, s. 22, nr 39). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (3): *Solinus dicit: Eones insulas qui inhabitant omnis marinarum avium vivunt*. Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 53-54: „[...] die Bewohner dieser Inseln leben von den Eiern von Seevögeln”; tamże, s. 54, nota (1): *Solinus dicit: Eones insulas qui inhabitant ovis marinarum avium vivunt*. Z powyższego zestawienia wynika, że tekstu tej legendy nie zrozumiał ani Scott D. Westrem (2001), ani Leonid S. Chekin (2006). Poprawnie odczytał go tylko Konrad Miller, który legendy z mapy z Hereford wydał po raz pierwszy w roku 1896. Por. także Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* 19, 6, rec. Mommsen, s. 105, 6-8.

²²⁷ Por. nota 187.

²²⁸ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 45, nr 89 (+ komentarz, s. 44, nr 89). Por.

*Bises*²²⁹; *Criselida*²³⁰; *Capharica insula silvarum habet copiam. Ars habitantium in ea in subvertendis urbibus est; armorum habent copiam*²³¹; *Qui in Triphicia insula habitant nauticam industriam excercent*²³². Nadto poza wybrzeżami zamieszkałymi przez *inclusas nationes*, lecz związana z nimi, jako że na niej *inhabitant Turchi de stirpe Gog et Magog*, jest *Terraconta insula*²³³.

*

Druga grupa map jest tą, która w sposób najobszerniejszy w całym zachowanym dorobku kartograficznym średniowiecza traktuje zagadnienia będące tematem niniejszego artykułu. Pomaga w tym bardzo duży format trzech z nich: Rotulusa z Vercelli, mapy z Ebstorf i mapy z Hereford. Dwie kwestie są tutaj bardzo istotne: idea podwójnej klauzury w obrębie obszaru północno-wschodniej Azji oraz skład etniczny *inclusas nationes*. Podwójna klauzura występuje na mapie Henryka z Mogucji (mapie z Sawley), mapie z Ebstorf i mapie z Hereford. Tutaj cały obszar północno-wschodniej Azji zamykają *Portae Caspiae*, zaś wydzielony sektor w obrębie tego obszaru jest zamknięty dodatkowo przez „Mur Aleksandra”. Za nim na dwóch pierwszych mapach umieszczono siedziby Goga i Magoga. Natomiast mapa z Hereford odseparowała w ten sposób Kainitów. Stąd, uogólniając, można powiedzieć, że w tym przypadku chodzi zawsze o etnonimy biblijne. Z drugiej strony skład etniczny ludów obseparowanych od reszty ekumeny wyłącznie Wrotami Kaspijskimi jest zwykle definiowany etnonimami zaczerpniętymi od łacińskich autorów antycznych, którzy z kolei przejęli je od swych greckich poprzedników. Tylko w przypadku Rotulusa z Vercelli tzw. ludem zamkniętym są *Iudei*. Geneza podwójnej klauzury jest trudna do uchwycenia, jednak jej pierwociny widoczne są dość wyraźnie na tzw. mapie św Hieronima do Starego Testamentu (ryc. 1 oraz 8A-C). Ogniwa pośrednie zaginęły. Idea podwójnej klauzury wiąże się z ideą „bicza Bożego” – *flagellum Dei*²³⁴, który symbolizuje stałe zagrożenie dla *inclusas nationes*. Sugeruje to opatrnościową konstrukcję ekumeny, gdzie nie ma miejsca na autonomiczne zło.

Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (2). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 53, nota (2).

²²⁹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 71, nr 143 (+ komentarz, s. 70, nr 143). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (2). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 53: *Bizes*.

²³⁰ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 71, nr 144 (+ komentarz, s. 70, nr 144). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (2). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 53.

²³¹ Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 95, nr 200 (+ komentarz, s. 94, nr 200). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (2). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 53, nota (1).

²³² Tekst legendy za: Westrem, *The Hereford Map*, s. 95, nr 201 (+ komentarz, s. 94, nr 201). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163 (2). Por. też Miller, *Die Herefordkarte*, s. 53, nota (4).

²³³ Por. nota 201.

²³⁴ Por. nota 80.

***

Istnieje też grupa map, których niektóre elementy zdradzają pewne podobieństwo do map omawianych wyżej. Należą do nich: 1) mapa Ranulfa Higdena (1342/1343) (ryc. 39)²³⁵; 2) mapa Sallustiusza z „Chroniques de Saint-Denis” (1364/1372) (ryc. 40)²³⁶; 2) tzw. mapa genueńska (1457) (ryc. 41A-D)²³⁷; 3) mapa z „Rudimenta novitiorum” (1475) (ryc. 42)²³⁸; 4) mapa Hansa Rūsta (ok. 1480) (ryc. 43)²³⁹.

*

Pierwszą chronologicznie mapą z tej grupy jest kartogram, który benedyktyn Ranulf Higden (ok. 1280 - ok. 1363) zamieścił w swym traktacie „Polychronicon”. Jest to kronika świata, często kopiowana w XIV i XV wieku. Do naszych czasów dotrwało aż 135 rękopisów tego dzieła, z których ok. 20 posiada mapy. Poziom graficzny tych kartogramów jest bardzo różny. Najwyższy prezentuje zamieszczona niżej mapa (ryc. 39).²⁴⁰ Przedstawiony na niej schemat północno-wschodniej Azji posiada wiele legend przypominających legendy analizowanych już wyżej map. I tak na kresach północno-wschodniej Azji widoczna jest wąska strefa zlokalizowana między wdzierającym się głęboko w ląd *Mare Caspium* a grubą przerywaną linią symbolizującą góry, wewnątrz której widnieje następujący legenda: *Bactrica. In istis montibus sunt montes Caspee, includentes Gog et Magog, qui in fine mundi exhibunt cum*

²³⁵ Źródło oryginału: Londyn, British Library, Royal Ms. 14. C. IX, fol. 1^v-2^r (wielkość oryginału: 465 x 342 mm; data powstania: 1342/1343). M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 153-154 (47, 1). Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 99-108.

²³⁶ Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Sainte-Geneviève, Ms 782, fol. 374^v (średnica oryginału: 160 mm; data powstania: 1364-1372). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 177-178 (50, 19). Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 137-138.

²³⁷ Źródło oryginału: Florencja, Biblioteca Nazionale Centrale, Portolano nr 1 (wielkość oryginału: 750 x 370 mm; data powstania: 1457). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 222-223 (52, 13) i tab. XXXIV (A). Tekst legend mapy: T. Fischer, *Sammlung mittelalterlicher Welt- und Seekarten italienischen Ursprungs und aus italienischen Bibliotheken und Archiven*, Venedig 1886 [reprint: Amsterdam 1961], 155-206. eprint Fragmenty tekstu legend mapy: Marinelli, *Gog e Magog. Leggenda geografica*, „Cosmos” 7 (1882-1883) 203; Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident* (hasła w porządku alfabetycznym).

²³⁸ Źródło oryginału: *Rudimenta novitiorum sive Chronicarum et historiarum epitome*, Lubeca 1475, fol. 85^v-86^r (średnica oryginału: 375 mm; data powstania: 1475). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 252 (57, 2). Por. też T. Campbell, *The Earliest Printed Maps 1472-1500*, London 1987, 144-145 (213).

²³⁹ Źródło oryginału: Nowy York, Pierpont Morgan Library, PML 19921 (ChL 730) (średnica oryginału: 280 mm; data powstania: ok. 1480). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 253 (57, 15). Por. też Campbell, *The Earliest Printed Maps*, s. 79-84.

²⁴⁰ Por. I. Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz. Europa in den Weltkarten des Beatus von Liébana und des Ranulf Higden*, w: *Europa im Weltbild des Mittelalters. Kartographische Konzepte*, hrsg. von I. Baumgärtner und H. Kugler, Orbis Mediaevalis 10, Berlin 2008, 101-129. Jest to dobry artykuł wprowadzający w problematykę map Ranulfa Higdena. Por. też Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 267-271.

*Antichristo ad destruendum mundum. Hos includit Alexander precibus suis non viribus*²⁴¹. Ten fragment mapy można by zatem uznać za terytorium Goga i Magoga. Natomiast po drugiej stronie Morza Kaspijskiego, poczynając od skierowanego ku wschodowi cypla półwyspu, autor mapy umieścił następujące teksty oddzielane czerwonymi liniami: 1) *Sithia superior*; 2) *Gens ista lacte et melle pasta aurum non curat nec aliud quod auferri potest*; 3) (poniżej jest zespół trzech legend zlokalizowanych w pasie między Morzem Kaspijskim a oceanem): *Albania. Hic habitant homines solum nocte videntes. Huius terre canes leones occidunt; Soldanus t't'ic' (tartaricus). Rex Armenie. Omnes reges orientales fere sunt subiecti Tartaris; Montes Riphei*; 4) (pod nimi z kolei granicząc z klauzurą Goga, Morzem Czarnym i Tanais znajduje się drugi zespół tekstów, przedzielonych dodatkową czerwoną poprzeczną linią): *Hyrkania. Habet homines humana carne vescentes. Habet tigrades et panteras; Mons Taurus; Hyberia* (w czerwonej ramce); *Amasones* (poniżej, również w czerwonej ramce); *Amasones sunt femine sine mamillis dextris, per se ipsas viriliter militantes; Fluvius Tanays* (także w czerwonej ramce tuż nad rzeką)²⁴². Ponadto na oceanie narysowano kilka czerwonych ramek wypełnionych tekstami. Pierwszy prostokąt od góry zawiera nazwę wiatru: *Wulturnus*²⁴³. Pod nim znajdują się dwa prostokąty symbolizujące wyspy, których legendy są następujące: 1) *In hac insula sunt homines equinos pedes habentes*; 2) *Hic habitant homines patroticanes*²⁴⁴. W pierwszym przypadku chodzi o znanych z wcześniejszych map Końskostopych, w drugim natomiast Konrad Miller sugeruje następującą korektę: „Es scheinen patrocidae gemeint zu sein?”²⁴⁵. Pod nimi z kolei jest niewielki prostokąt z nazwą wiatru (*Boras v[entus]*), następnie główka personifikująca ów wiatr, a po niej także w ramce nazwa następnego wiatru (*Aquilo v[entus]*)²⁴⁶. Niżej umieszczono schematy kolejnych trzech wysp wypełnione legendami: 1) *Gens istius insule ovis vescitur et avenis sponte nascentibus*; 2) *Colax*; 3) *Arimphei similes sunt Yporboriis, nullis gentibus subiciuntur secundum S(olinum)*²⁴⁷. Pod wyspą Arymaspiów widoczna jest na rycinie (ryc. 39) jeszcze tylko jednak ramka z nazwą wiatru (*Iparnias*)²⁴⁸. Pod tym, już poza kadrem zamieszczonego tutaj fragmentu mapy, narysowano główkę personifikującą dwa wiatry, a niżej została zlokalizowana

²⁴¹ Tekst legendy za: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 101. W przypadku tej legendy por. też K. Kretschmer, *Eine neue mittelalterliche Weltkarte der vatikanischen Bibliothek*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin” 26 (1891) 382, nota 3.

²⁴² Teksty legend za: K. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 101-102.

²⁴³ Tekst legendy za: tamże, s. 99.

²⁴⁴ Teksty legend za: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 107.

²⁴⁵ Tamże.

²⁴⁶ Teksty legend za: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 99.

²⁴⁷ Teksty legend za: tamże. Por. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* 17, 1. 2, rec. Mommsen, s. 101, 4-5. 8-11.

²⁴⁸ Tekst legendy za: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 99: *Iparnias (Aparctias)*.

następna nazwa wiatru opatrzona kartuszem: *Septentrio*²⁴⁹. Wreszcie naprzeciw wybrzeży europejskich znajduje się największy z dotąd rozpatrywanych prostokątów, którego legenda brzmi: *Gens Yporborea beatissima ultra aquilonem sita arboribus pascuntur; egritudines non sentiunt, in mare devinciuntur*²⁵⁰. O ile zatem wyspa Arymaspiów znajduje się naprzeciw ujścia Tanais, a zatem na granicy Europy i Azji, o tyle wyspa Hyperborejczyków jest już częścią Europy. Pokrywa się to z logiką widoczną na mapie z Sawley (ryc. 19) oraz na mapie z Ebstorf (ryc. 22) i z Hereford (ryc. 23). Również wyeksponowanie kanibalizmu oraz dzikich zwierząt, żyjących w tej części Azji, jest zgodne z przyjętą przez wcześniejszych kartografów konwencją. Z kolei graficzne odseparowanie terytorium Goga i Magoga od reszty obszarów północno-wschodniej Azji i uczynienie z Morza Kaspijskiego, oceanu północnego i pasma gór naturalnych granic tego terytorium także koresponduje z wyżej analizowaną konwencją. Jednak terytorium to w przeciwieństwie do jego wcześniejszych graficznych wyobrażeń nie posiada „Muru Aleksandra”, a bariera górską separuje je wyłącznie od strony lądu. Graficznie więc ludy te nie są wystarczająco mocno izolowane od reszty ekumeny. Podobnie ma się rzecz z całym obszarem klauzury azjatyckiej, której nie otaczają zwartym kordonem potężne łańcuchy gór, ani też nie strzegą Wrot Kaspijskie. Ranulf Higden, choć inspirował się poprzednimi koncepcjami kartograficznymi, nie był ich bezrefleksyjnym naśladowcą. Wyraźnie bowiem odszedł nie tylko od idei podwójnej klauzury, lecz wręcz od idei klauzury jako takiej. Mamy jednak już wówczas rok 1342 i duch czasu nakazywał niewątpliwie kartografom spojrzeć inaczej na kwestię klauzury północno-wschodniej Azji.

*

Z kolei niewielka mapa Sallustiusza z „Chroniques de Saint-Denis”, której powstanie ma przypadać na przedział lat 1364-1372, w kwestii graficznego schematu klauzury azjatyckiej wykazuje znaczne podobieństwo do tzw. wiktoryńskiej mapy ekumeny (ryc. 18), mapy z Psalterza Londyńskiego (ryc. 20) oraz do Rotulusa z Vercelli (ryc. 21), przedstawiając ją w formie mandorli. Schemat ten, tworzony przez dwie naturalne bariery: ocean północny i nieprzerwany łańcuch górski, nie posiada jednak Wrót Kaspijskich. Ponadto mieszkańcami tak szczelnie zamkniętego terytorium są wyłącznie ludy Goga i Magoga: *Hic sunt inclusi Goz et Magoz*²⁵¹. Hermetyczne odcięcie od reszty ludzkości przez całkowicie naturalne i trudne do sforsowania granicę stawia ludy Goga w sytuacji skazanego na dożywotnie więzienie. Brak jakiegokolwiek „furtki” czyni tę graficzną sugestię jeszcze bardziej wymowną. Tymczasem po drugiej stronie klauzury autor mapy narysował aż 15 z dużą dbałością o detal wykonanych winiet miast. W ten sposób reszta ekumeny staje się piękna

²⁴⁹ Tekst legendy za: tamże.

²⁵⁰ Tekst legendy za: tamże, s. 107. Por. nota 79. 203-204 i 261.

²⁵¹ Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 101. Por. też Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 137: *Hic sunt inclusi Gog et Magog*.

dzięki dziełom ludzkich rąk, zaś klauzura Goga i Magoga to pustkowie, gdzie nie dotarł kunszt architektoniczny, będący niejako zewnętrznym ukoronowaniem rozwoju ducha ludzkiego. Jałowe pustkowie północno-wschodniej Azji zajmuje jednak bardzo małą powierzchnię mapy, jakby jej autor pragnął podkreślić, że jest to wręcz miniaturowy obszar ekumeny, o którym można zapomnieć. Takiej graficznej marginalizacji nie widać na mapach, które mogły być źródłem inspiracji dla autora mapa Sallustiusza z „Chroniques de Saint-Denis”. Należy ten stan rzeczy uznać za kolejny dobrze uchwytny przejaw klimatu epoki i środowiska, w jakich powstał ten kartogram. Klauzura północno-wschodniej Azji staje się powoli kwestią marginalną, dołączaną niejako rutynowo do wiodących w ówczesnej kartografii wątków graficznych.

Ryc. 39

Ryc. 40

Ryc. 39: Mapa Ranulfa Higdena²⁵²; ryc. 40: Mapa Sallustiusza z „Chroniques de Saint-Denis”²⁵³

*

Trzecia mapa, czyli tzw. mapa genueńska, datowana na rok 1457, zawiera w sobie wiele elementów analizowanych wcześniej kartogramów. Widniejąca na niej północno-wschodnia Azja (ryc. 41B) jest od strony ładu całkowicie zamknięta potężnymi barierami gór, określonymi terminem *Ymaus mons*, natomiast jej granicę wschodnią i północną tworzy ocean (żadnej roli nie odgrywa tutaj Morze Kaspijskie!). Klauzura ta ma schemat trójkąta, nawiązując tym samym do kilku wcześniej rozpatrywanych map: watykańskaóej mapy Izydora (ryc. 2 i 12), mapy z Ripoll (ryc. 5 i 15), mapy Beatusa z Burgo de Osma (ryc. 6 i 16), mapy Henryka z Moguncji (ryc. 19) i mapy z Hereford (ryc. 23). Jednak w przeciwieństwie do wyżej wymienionych map klauzura azjatycka posiada konkretną nazwę. Jest to mianowicie *Scithia ultra ymaum montes*²⁵⁴, którą to legendę umieszczono niemal w centrum tego obszaru, tuż obok dobrze czytelnego terminu *Magog*. Klauzura ta posiada także na styku dwóch granicznych łańcuchów górskich dużą wieżę bramną, nad którą powiewa chorągiew i którą

²⁵² Źródło kopii: Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz*, s. 108, ryc. 9.

²⁵³ Źródło kopii: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b60012814/f752.image> [dostęp: 2.11.2015].

²⁵⁴ Tekst legendy za: Fischer, *Sammlung mittelalterlicher Welt- und Seekarten*, s. 189.

flankują mury obronne (ryc. 41C). Bramie tej towarzyszy następujący tekst: *Porte ferri ubi Alexander Tartaros inclusit*²⁵⁵. Termin *Porte ferri* zastąpił zatem pojęcie *Portae Caspiae* spotykane wcześniej (por. ryc. 24A-D i 25A-B). Jednak termin ten nie jest nowy, ponieważ pojawił się już wcześniej na mapach Pietro Vesconte z początku XIV w. i będzie szczegółowo analizowany właśnie w kontekście tych kartogramów²⁵⁶. Podobnie ma się rzecz z określeniem tzw. zamkniętych ludów mianem *Tartari*²⁵⁷. Tzw. mapa genueńska posiada jednak podwójne *Porte ferri*. Drugie zlokalizowano nad zachodnim brzegiem Morza Kaspijskiego (ryc. 41A) i opatrzone legendą: *Drebent quod lingua eorum id quod porte ferri*²⁵⁸. Geneza tego dubletu również zdaje się być związana z mapami Pietro Vesconte i tam też zostanie omówiona²⁵⁹. Ponadto w obszar analizowanej enklawy wpisano jeszcze cztery dłuższe i trzy bardzo krótkie legendy. Te ostatnie odnoszą się zarówno do łańcuchów górskich tworzących klauzurę, jak i do dwóch pasm górskich narysowanych wewnątrz klauzury i we wszystkich przypadkach brzmią jednakowo: *montes inaccessibiles*²⁶⁰. Natomiast obszerniejsze teksty mają charakter objaśnień. I tak nad samym brzegiem oceanu północnego widać część tułowia i nogi rzucającego się w fale człowieka (ryc. 41E). Jest to obraz samobójczej śmierci Hyperborejczyków, a towarzysząca mu legenda głosi: *Istorum mos est ut senio afecti sese in mare per montes abruptos perimant*²⁶¹. Poniżej na lewo znajduje się kolejny tekst: *Hic adeo [...] habitant ex Ebreorum gente perdita tribus decem altri preter Juda et Benjamin, qui legis sue effreni degeneres vitam qui ducunt epicurriam*²⁶². Jeszcze niżej, wzdłuż zachodniej bariery gór wpisano swego rodzaju kontynuację poprzedniego tekstu: *De hac gente, hoc est ex tribu Dan nasciturus est Antichristus qui magica arte montes istos apperrens ad christicolos subvertendos accedet*²⁶³. Z kolei wzdłuż południowej bariery gór wpisano legendę, której celem jest wyjaśnienie schematów czterech wież obronnych, wzmacniających niejako tę górską zaporę (ryc. 41D): *Has turres construxit presbyter Johannes rex, ne inclusis hominibus ad eum pateat accessus*²⁶⁴. Theobald Fischer (31 X 1846 - 17 IX 1910) mógł mieć sporo racji sugerując, że owe wieże na grzbietach gór oraz *Porte ferri* wraz z flankującym je murem obronnym przypisane

²⁵⁵ Tekst legendy za: tamże, s. 190.

²⁵⁶ Por. nota 302-305.

²⁵⁷ Por. nota 108-109. 111. 116. 118. 269 i 359.

²⁵⁸ Tekst legendy za: Fischer, *Sammlung mittelalterlicher Welt- und Seekarten*, s. 187; por. nota 304.

²⁵⁹ Por. nota 304-305 i 309.

²⁶⁰ Tekst legendy za: Fischer, *Sammlung mittelalterlicher Welt- und Seekarten*, s. 195.

²⁶¹ Tekst legendy za: tamże, s. 194. Por. nota 79. 203-204 i 250.

²⁶² Tekst legendy za: tamże, s. 195. Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 102; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 226, nota 282.

²⁶³ Tekst legendy za: Fischer, *Sammlung mittelalterlicher Welt- und Seekarten*, s. 195. Por. Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 226, nota 282.

²⁶⁴ Tekst legendy za: Fischer, *Sammlung mittelalterlicher Welt- und Seekarten*, s. 196. Por. Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 227, nota 284.

Aleksandrowi mogą *de facto* odnosić się do słynnego Muru Chińskiego²⁶⁵. W obrębie tej klauzury nie ma jednak ludów Goga. Te zostały umieszczone poza południową granicą analizowanego tutaj terytorium, dokładnie naprzeciw widniejącej między dwoma wieżami legendy o prezbiterze Janie. Są tam przedstawieni jako nękanie przez żurawie karły, które chronią się pod wielką tarczą (ryc. 41E). Legenda zaś, która towarzyszy tej scenie, głosi: *Isti sunt ex Gog generatione, qui cubitus altitudinem non excedunt, anni aetatis nonum non attingunt et continue a gruibus infestantur*²⁶⁶. Tak więc potomkowie Goga znaleźli się poza swym klasycznym miejscem odosobnienia, bezsilni zarówno ze względu na swą fizyczną posturą, jak i krótki czas życia, ponieważ zgodnie z powyższą legendą nie dożywają dziewięciu lat²⁶⁷. W ten sposób z budzącego grozę wroga ludzkości stali się stworzeniami godnymi politowania, którym zagrażają żurawie. Realnym zagrożeniem zamkniętym kordonem gór stali się *Tartari* utożsamieni z *Ebrei*, wśród których nie ma jednak ani pokolenia Judy ani Beniamina. Chodzi zatem o dziesięć pokoleń zesłanych zgodnie ze średniowieczną tradycją na daleką Północ ze względu na niedochowanie prawa Mojżeszowego. Geneza tej koncepcji jest oczywiście biblijna i wiąże się z podziałem Królestwa Salomona, o czym była już mowa w kontekście Rotulusa z Vercelli. Średniowieczny czytelnik tych biblijnych wersów, mając w głowie Goga – eschatologicznego biblijnego wroga z północy, miał z jednej strony szansę łatwego połączenia deportacji wyklętych 10 pokoleń Izraela na północ z ideą wzmocnienia sił Goga, z drugiej zaś strony XIII-wieczne relacje Dominikanów i Franciszkanów kierowały tok jego rozumowania w kierunku połączenia pojęć Gog i *Tartari*²⁶⁸, które to określenie odsyła do idei potępieńców z piekła rodem²⁶⁹. Ponieważ zaś 10 wyklętych pokoleń Izraela nosiło także piętno potępienia, w tej sytuacji połączenie obu idei w swoistą zbitkę pojęciową nie wymagało żadnego zawilego rozumowania. To drugie rozwiązanie okazało się bardziej sugestywne od związku 10 pokoleń z Gogiem, stąd autor mapy genueńskiej poświęcił mu aż trzy obszerne legendy, podczas gdy termin *Magog* stoi samotnie w środku klauzury, oddzielone od pojęcia Gog. Dla tego ostatniego kartograf nie znalazł nawet miejsca w obrębie tego terytorium, umieszczając pokolenie Goga na południe od niej i czyniąc z niego zastęp karzełek atakowanych przez żurawie. W konsekwencji Gog uzyskał status elementu graficznego żartu lub złośliwej karykatury. Dawny eschatologiczny

²⁶⁵ Fischer, *Sammlung mittelalterlicher Welt- und Seekarten*, s. 196. Por. K. Kretschmer, *Die Katalanische Weltkarte der Bibliotheca Estense zu Modena*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin” 32 (1897) 205.

²⁶⁶ Tekst legendy za: Fischer, *Sammlung mittelalterlicher Welt- und Seekarten*, s. 195. Por. Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident*, s. 228; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 226, nota 283.

²⁶⁷ Theobald Fischer (tamże, s. 195) zwrócił już uwagę na fakt, że tak samo przedstawiał potomków Goga Al-Idrisi (1100 - 1166).

²⁶⁸ Por. nota 117.

²⁶⁹ Por. nota 118 i 359.

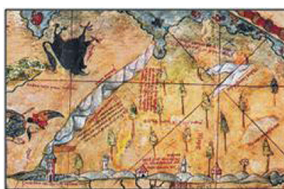
wróg ludzkości ustąpił w ten sposób miejsca wrogowi historycznemu, będącemu częścią żywej pamięci pokoleń.

Warto też zwrócić uwagę na fakt, że na zamkniętym obszarze północno-wschodniej Azji, który na mapie genueńskiej jest silnie wyeksponowany zajmując dużą część jej powierzchni, nie ma ani jednej winiety miasta. Jej mieszkańcy są zatem przedstawieni jako koczownicy, którym obce są wyższe formy życia społecznego. Rosną tam tylko drzewa (graficzna aluzja do tajgi?), symbolizując dominację natury nad kulturą, a jedyna ludzka istota widoczna na północnym wybrzeżu klauzury to popełniający samobójstwo hyperborejski starzec. Autor mapy zadbał o graficzną sugestywność obrazu azjatyckiej klauzury, którą w roku 1457 znano już znacznie lepiej niż w poprzednich okresach.

Ryc. 41A

Ryc. 41B

Ryc. 41C

Ryc. 41D

Ryc. 41E

Ryc. 41F

Ryc. 41A-F: Tzw. mapa genueńska (A: Derbent; B: Azja północno-wschodnia; C: Portae Caspiae; D: Wieże prezbitera Jana; E: Hyperborejczyk; F: Lud Goga walczący z żurawiami)²⁷⁰

²⁷⁰ Źródło kopii: J.A. Wendt, *Skarby kartografii*, red. nauk. L. Szaniawska, Warszawa 2013, 70-71.

*

Mapa z „*Rudimenta novitorum*” oraz pierwsza niemieckojęzyczna mapa świata wykonana techniką drzeworytniczą przez Hansa Rüsta (floruit: 1472-1497), skopiowana w końcu XV w. przez Hansa Sporera (floruit: 1487-1510)²⁷¹, zawierają uproszczony schemat wcześniejszych map. Pierwsza z nich (ryc. 42) posiada graficzne odwołanie do znanej sceny kanibalizmu widocznej na mapie z Ebstorf (ryc. 33F. 34 i 46B)²⁷², którą uzupełnia odpowiednia legenda oraz kilka innych legend odnoszących się do antropofagów²⁷³. Do praktykowanego w tej części ekumeny ludożerstwa odwołują się także legendy na mapie z Hereford (ryc. 38A-B i 46C)²⁷⁴ i na mapie z Koblencji (ryc. 46D)²⁷⁵. Na mapie w „*Rudimenta novitorum*” kanibalem jest jednak nie człowiek jako taki, lecz zdeformowana istota człekokształtna, przypominająca Psiogłowca. Jest to zatem znaczące odejście od eksponowanej wcześniej idei kanibalizmu *sensu stricto*. Druga mapa (ryc. 43), czyli kartogram H. Sporera, z pomocą rysunku i niemieckojęzycznej legendy mówi, że w zeluściach Gór Kaspijskich został zamknięty Gog i Magog. Oba schematy są bardzo uproszczone i poza wymienionymi elementami nie posiadają ani na poziomie graficznym, ani tekstualnym żadnych innych reminiscencji wcześniejszych idei związanych z północno-wschodnią klauzurą ekumeny. Są jednak bez wątpienia ich dalekim echem.

Ryc. 42

Ryc. 43

Ryc. 42: Mapa z „*Rudimenta novitorum*” (1475)²⁷⁶ Ryc. 43: Mapa Hansa Rüsta (ok. 1480)²⁷⁷

²⁷¹ Źródło oryginału mapy Hansa Sporera: Waszyngton, National Gallery of Art. Rosenwald Collection, sygn. 1943.3.645 (wielkość karty oryginału: 389 x 287 mm; data powstania: ok. 1500). Por. Campbell, *The Earliest Printed Maps*, s. 79. 82 i [171], ryc. 30. Por. też Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 285, nota 257.

²⁷² Por. nota 131.

²⁷³ Por. nota 126 i 130.

²⁷⁴ Por. nota 198-199.

²⁷⁵ Por. nota 281.

²⁷⁶ Źródło kopii: J. Goss, *Kartenkunst. Die Geschichte der Kartographie*, mit einer Einführung von V. Scott, über. von E. Heinemann und R. Tiffer, Braunschweig 1994, 38, ryc. 2.8.

²⁷⁷ Źródło kopii: Goss, *Kartenkunst. Die Geschichte der Kartographie*, s. 39, ryc. 2.9.

* * *

Za jednoelementową grupę warto uznać niedokończoną, a datowaną po roku 1300 mapę z Koblencji²⁷⁸. Mapa ta, jak widać, posiada specyficzny prostokątny kształt (ryc. 44A). W jego prawym górnym rogu, a zatem na południowym wschodzie, widnieją trzy krótkie legendy wpisane w trzy schematycznie przedstawione wyspy: *Insula*, *Insula* [sic!], *Frondisia insula*²⁷⁹. Na dalekim wschodzie (ryc. 44B), tuż pod winietą rajskiego drzewa, znajduje się długa legenda: *Quinque milia civitatum in India dicuntur, quas inhabitant gentes monstruose*; pod nią zaś, oddzielona falistą linią przypominającą pasmo górski, widnieje legenda: *Asia maior*; na lewo od tych dwóch tekstów znajduje się schematycznie narysowana rzeka podpisana jako *Ganges fluvius*; natomiast na lewo od Gangesu znajduje się seria następujących legend: *India*, poniżej *Seres*, pod tym zaś *Alexandria* wraz z winietą²⁸⁰. Najważniejsza z punktu widzenia niniejszych analiz jest trzecia grupa legend (ryc. 44C). Pierwszy ciąg legend tej grupy rozpoczyna się w prawym górnym rogu, a inicjuje go otoczony z jednej strony falistą linią łańcuchów górskich, z drugiej zaś (czyli od wschodu) oceanem tekst: *Serasinites visus hominum fugiunt montibus inclusi* (ryc. 45A-B). Pod nim w zbliżonym do prostokąta kartuszu umieszczono termin *Alexandria*, zaś na lewo od niego schemat rzeki określonej jako *Oxus fl[uvius]* (ryc. 45A i C). Oba te elementy na zachodzie stykają się *Caspium mare*. Drugi ciąg legend trzeciej grupy rozpoczyna się również na wschodnich, przylegających do oceanu rubieżach. Tu na lewo od legendy dotyczącej *Serasinites*, nad samym brzegiem oceanu znajdują się termin *Boreum*, a bezpośrednio pod nim nazwa *Botri portus*. Z kolei w pewnym odstępnie pod tą ostatnią nazwą umieszczono czteropiętrową sekwencję otoczonych quasi-kartuszami legend (od góry): 1) *Hircani canibus et volucris semivivos cognatos devorandos proiciunt*; 2) *Tybarei quos dilexerunt senes, in patibulis suspendunt*, 3) *Cenocephali*, 4) *Scitia*. Do owych quasi-kartuszy przylega z lewej strony jeszcze jedna długa legenda: *Massagete et Derbes parentes valde senes devorant*. Wreszcie na samym dole, czyli na zachodzie, jest dobrze widoczny wciśnięty między ocean północny a *Caspium mare* półwysep. Od reszty północno-wschodniego *Barbaricum* oddziela go potężny mur wzniesiony po stronie wschodniej o blankach zwróconych do zewnątrz. Natomiast od strony morza nie widać żadnej bariery. Jednak legenda zlokalizowana wewnątrz zamkniętego murem półwyspu wspomina góry jako zasadniczy element blokujący

²⁷⁸ Źródło oryginału: Koblenz, Stadtbibliothek, MS 155, fol. 77^v (wielkość oryginału: 195 x 138 mm; data powstania: po 1300). Tekst legendy mapy: A.-D. von den Brincken, *Spuren einer kartographierten Monstrenwelt neben einer Kosmos-Darstellung in der Sammelhandschrift 155 der Koblenzer Stadtbibliothek (um 1300)*, w: *Bürgerbibliothek seit 1827. Jubiläumsschrift zum 175jährigen Bestehen der Stadtbibliothek Koblenz*, hrsg. von U. Theuerkauf, Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Koblenz 46, Koblenz 2002, 94-96 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 616-617). Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 168-169.

²⁷⁹ Tekst legendy za: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 169.

²⁸⁰ Tekst legendy za: tamże, s. 169.

i brzmi: *Antropofagi id est Exedones, idem sunt in montibus ab Alexandro inclusi, humanis carnibus vescuntur* (ryc. 45D i 46D)²⁸¹.

Ryc 44A

Ryc 44B

Ryc 44C

Ryc. 44A-C: Mapa z Koblencki (A: całość; B: część północno-wschodnia i wschodnia; C: podwójna klauzura północno-wschodniej Azji)²⁸²

Warto zwrócić uwagę na fakt, że rysownik tej zaledwie rozpoczętej mapy wyszedł od przedstawienia świata dzikich scytyjskich barbarzyńców. Z drugiej strony można powiedzieć, że zaczął tworzyć swą mapę od lewego, górnego rogu karty, a zatem zgodnie z regułami jej zapisywania. Czy była to niepisana reguła? Z kolei teksty legend to zbiór klasycznych etno-geograficznych toposów literackich dotyczących skrajnego okrucieństwa. Autor kumulując owe toposy zastosował również na tym obszarze system podwójnej klauzury. Zapewne aby ułatwić sobie to zadanie, przedstawił całe terytorium północno-wschodniej Azji w formie półwyspu przy pomocy wciętego głęboko w ląd Morza Kaspijskiego (ryc. 44B). W ten sposób wyznaczył miejsce dla pierwszej bariery między wchodnim oceanem a głęboko wchodzącym w obszar Azji Morzem Kaspijskim. Nie wprowadził przy tym do swej koncepcji Wrót Kaspijskich. Stosowaną na wcześniejszych mapach barierę zbudowaną z pasm górskich zastąpił otoczonymi górami i oceanem krajem zamieszkałym przez *Serasinites* (ryc. 45A-B), którzy nie mają żadnych cech barbarzyńskich, a są tylko *montibus inclusi*. Naturalna bariera gór jest więc ich obroną a nie zamknięciem. Ponieważ jednak ich terytorium nie zamykało całej nasady półwyspu barbarzyńców, przestrzeń między ich krajem a *Caspium mare* zamknął rysownik „na dwa spusty” przy pomocy *Oxus fl[uvius]* i Aleksandrii (ryc. 45A i C). Można odnieść wrażenie, że *Alexandria* miała stać się w tym systemie substytutem *Portas Caspias*. W ten sposób, na bazie przeszkód naturalnych oraz zbudowanego ludzką ręką miasta, powstała klauzura dla całego półwyspu. Należało jednak unieszkodliwić jeszcze ostatniego, najgroźniejszego z topicznych wrogów ludzkości. Tych zablokował zgodnie z tradycją „Mur Aleksandra” na zachodnim cyplu półwyspu, którego jednak od strony morza nie otaczają (tradycyjnie) góry, co można tłumaczyć niedokończeniem

²⁸¹ Tekst legendy za: tamże, s. 168-169. Por. nota 126. 130-131 i 198-199.

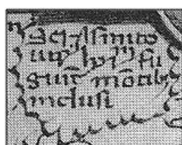
²⁸² Źródło kopii: Brincken, *Spuren einer kartographierten Monstrenwelt*, s. 95. Por. też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, tab. 46.

kartogramu. W obrębie tej drugiej klauzury nie znaleźli się jednak *Gog et Magog*, czy też *fili Caim maledicti*, lecz *Exedones* (ryc. 45D i 46D). Tradycyjnie jednak przypadła im rola kanibali, czyli barbarzyńców *par excellence*. Autor mapy nie zapomniał także o synonimach deformacji ludzkiego ciała. Zostali nimi *Cenocephali* – Psiogłowcy.

Ryc. 45A

Ryc. 45B

Ryc. 45C

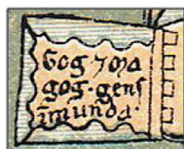
Ryc. 45D

Ryc. 45: Klauzury mapy z Koblencji²⁸³

Niedokończona mapa z Koblencji, jak widać na załączonych kopiach, ogranicza się *de facto* do klauzury północno-wschodniej Azji. To tu mieszkają rasy barbarzyńskie, podczas gdy sąsiednie Indie zamieszkują *gentes monstruose*. Wprowadzone legendy tworzą klimat grozy, który potęguje schemat podwójnej klauzury. Szczególnie godna uwagi jest druga bariera. Występuje ona na czterech zachowanych mapach. Są to: mapa Henryka z Moguncji czyli mapa z Sawley (ryc. 28A-B. 46A i tab. III/1), mapa z Ebstorf (ryc. 33F. 34. 46B i tab. III/2), mapa z Hereford (ryc. 38A-B. 46C i tab. III/3) i mapa z Koblencji (ryc. 44C. 45D. 46D i tab. III/4). Przy czym na dwóch pierwszych mapach za drugą, mającą *grosso modo* kształt kwadratu klauzurą umieszczono ludy określone mianem *Gog et Magog* (ryc. 46A-B). Na trzeciej mapie są to *fili Caim maledicti* (ryc. 46C), zamknięci w obrębie nieregularnego czworoboku. Wreszcie na ostatniej, jak wyżej podkreślono, *Exedones* (ryc. 46D), których terytorium ma schemat zbliżony do trójkąta. Wspólnym mianownikiem tych figur geometrycznych jest to, iż występują zawsze w roli półwyspu. Natomiast wspólną cechą dopiero co wymienionych ludów jest kanibalizm, a zatem ekstremalny objaw barbarzyństwa. Warto dodać, że bariera, która oddziela te ludy od reszty ekumeny, jest na wszystkich powyższych kartogramach częściowo naturalny – góry, a częściowo wzniesiona ręką ludzką – „Mur Aleksandra”. Wszystkie te cechy tworzą pewien mnemotechniczno-graficzny rytm, który pozwala widzowi tych map stosunkowo łatwo odnaleźć ten obszar nawet w gąszczu innych detali danej mapy. Schemat ten posiada więc wszelkie znamiony toposu graficznego używanego przez kartografów średniowiecznych na przestrzeni kilku stuleci. W ten sposób topos literacki znalazł swe graficzne dopełnienie i stał się łatwy do zapamiętania dla każdego, bez względu na stopień skolaryzacji.

²⁸³ Źródło kopii: por. nota 282.

Ryc. 46A

Ryc. 46B

Ryc. 46C

Ryc. 46D

Ryc. 46A-D: Druga klauzura na zachowanych mapach średniowiecznych

(A: Mapa Henryka z Moguncji²⁸⁴; B: Mapa z Ebstorf²⁸⁵;

C: Mapa z Hereford²⁸⁶; D: Mapa z Koblenji²⁸⁷)

* * *

Obok map o bardzo bogatej grafice dotyczącej tzw. ludów zamkniętych, istnieje osobna seria map średniowiecznych zawartych w „Liber Floridus” – średniowiecznej encyklopedii skompilowanej około roku 1120 przez Lamberta (1061 - 1125), benedyktyn, kanonika katedry Notre-Dame w Saint-Omer (departament Pas-de-Calais). Oryginał dzieła, który zawiera kilka map, jest przechowywany w bibliotece uniwersyteckiej w Gandawie²⁸⁸. Nie wszystkie kopie tego traktatu posiadają także kopie map. Jednak siedem z nich zostało zaopatrzone również w kopie kartogramów²⁸⁹. W kolejności chronologicznej są to następujące rękopisy: 1) manuskrypt z Wolfenbüttel²⁹⁰, 2) z Paryża²⁹¹, 3) z Lejdy²⁹², 4) z Genui²⁹³, 5) z Chantilly²⁹⁴, 6-7) oraz dwa manuskrypty z Hagi²⁹⁵.

²⁸⁴ Źródło przerysu, por. nota 81. Tekst legendy, por. nota 78.

²⁸⁵ Źródło kopii, por. nota 132. Tekst legendy, por. nota 131.

²⁸⁶ Źródło kopii, por. nota 185. Tekst legendy, por. nota 198-199.

²⁸⁷ Źródło kopii, por. nota 282. Tekst legendy, por. nota 281.

²⁸⁸ Gandawa, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ms 92 (wielkość karty pergaminu: 310 x 200 mm; data powstania: ok. 1120). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 115 (43, 1).

²⁸⁹ Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 111-116 (Section 43); Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 185-193 (XIII 1-6). Por. też Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 216-217.

²⁹⁰ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Ms Guelf. 1 Gudenus Lat. (wielkość karty pergaminu: 435 x 295 mm; data powstania: koniec XII w.). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 115 (43, 2).

²⁹¹ Paryż, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 8865 (wielkość karty pergaminu: 460 x 300 mm; data powstania: ok. 1260). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 115 (43, 3).

²⁹² Lejda, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ms. Voss. Lat. F. 31 (wielkość karty pergaminu: 230 x 320 mm; data powstania: ok. 1290). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 115 (43, 4) i tab. X (L).

²⁹³ Genua, Biblioteca Durazzo Giustiniani, Ms A IX 9 (wielkość karty pergaminu: 400 x 300 mm; data powstania: XIV w.). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 115-116 (43, 5).

²⁹⁴ Chantilly, Musée Condé, Ms 1596 (wielkość karty pergaminu: 500 x 360 mm; data powstania: poł. XV w.). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 116 (43, 6).

²⁹⁵ Pierwszy rękopis: Haga, Koninklijke Bibliotheek, Ms 72 A 23 (dawniej: Y 392) (wielkość karty pergaminu: 400 x 285 mm; data powstania: 1460). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 116 (43, 7). Drugi rękopis: Haga, Koninklijke Bibliotheek, Ms 128 C 4 (dawniej: Y 407)

Z punktu widzenia niniejszych analiz najważniejsze są dwie zachowane w dopiero co wymienionych rękopisach mapy. Jest to tzw. *Globus Terre* oraz tzw. hemisferyczna mapa świata. Ich graficzne przedstawienia pochodzą z manuskrypt z Wolfenbüttel²⁹⁶. *Globus Terre* w północno-wschodniej części ekumeny posiada rodzaj półwyspu, na którym widnieją dwie dobrze czytelne legendy: *Mare Caspium* oraz *Gog et Magog* (ryc. 47A). Z kolei tzw. hemisferyczna mapa świata posiada na północnych kresach półwysep wypełniony legendą, która brzmi: *Hic inclusit Alexander regna XXXII* (ryc. 47B). Oba te półwyspy są dość nietypowe, ponieważ nie „wystają” poza masę kontynentalną, lecz, jak widać, stanowią jej integralną część, choć z resztą ekumeny łączy jej tylko wąski pas łądu, który dodatkowo jest blokowany górami. To specyficzne przedstawienie graficzne półwyspu mogło być niejako narzucone przez samą koncepcją tych kartogramów. Z drugiej zaś strony koncepcja ta mogła stać się źródłem inspiracji dla innych kartografów. Warto też podkreślić fakt, że Lambert z Saint-Omer nie „skumulował” obu półwyspów na jednej mapie, lecz radykalnie rozdzielił motyw *Gog et Magog* od motywu *inclusae nationes*. Takie graficzne potraktowanie tego zagadnienia około roku 1120 mogło być inspiracją m.in. dla autora mapy z Sawley, dając mu asumpt do wizualizacji podwójnej klauzury na jednym kartogramie (ryc. 19), którą następnie przejęli rysownicy innych analizowanych wyżej map (ryc. 46A-D i tab. III/1-4). Elementem inspirującym jest również wspomniane wyżej wkomponowanie obu półwyspów w masę kontynentalną. Sugeruje to realną, geograficzną przynależność tych nacji do ludów ekumeny jako takiej. Późniejsze mapy, stosując podwójną klauzurę, starały się niewątpliwie pokazać, że separacja ta nie jest (zaledwie) różnicą stopnia, lecz stanowi zupełnie inną jakość. Należy także zwrócić uwagę na kształt obu półwyspów, który w przypadku siedzib Goga i Magoga przywodzi na myśl trójkąt, zaś w przypadku tzw. ludów zamkniętych prostokąt. Ponieważ jednak inspirująca rola map Lamberta z Saint-Omer pozostaje w sferze hipotez, stąd potraktowano je tutaj jako osobną kategorię, a nie jako element chronologicznego ciągu map, jak to miało miejsce wyżej.

(wielkość karty pergaminu: 375 x 270 mm; data powstania: 1512). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 116.

²⁹⁶ *Globus Terre* - źródło oryginału: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Ms Guelf. 1 Gudenus Lat., fol. 59^v-60^r (średnica oryginału: 375 mm). Tzw. hemisferyczna mapa świata - źródło oryginału: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Ms Guelf. 1 Gudenus Lat., fol. 69^v-70^r (średnica oryginału: 392 mm). Tekst legend tej ostatniej mapy: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 47-51; R. Uhden, *Die Weltkarte des Martianus Capella*, „Mnemosyna” 3 ser., 3 (1936) 122-124; D. Lecoq, *La Mappemonde du Liber Floridus ou La Vision du Monde de Lambert de Saint-Omer*, „Imago Mundi” 39 (1987) 17.

Ryc 47A

Ryc. 47B

Ryc. 47A-B: *Globus Terre* (A) i tzw. hemisferyczna mapa świata (B) z „*Liber Floridus*” Lamberta z Saint-Omer (A: *Gog et Magog*; B: *inclusae nationes*)²⁹⁷

***

Wracając zaś do chronologicznego toku niniejszych analiz należy zwrócić uwagę na przedstawiania klauzury północno-wschodniej Azji na zachowanych kopiach *mappaemundi* autorstwa działającego w Wenecji kartografa Pietro Vesconte (floruit: 1310-1330). Był on jednym z pionierów w zakresie map morskich²⁹⁸, lecz zachowało się także przynajmniej 10 kopii mapy ekumeny jego autorstwa, sporządzonej około roku 1320 i zawierającej wiele nowatorskich elementów kartograficznych. Mapą tą silnie inspirował się Paulinus Minorita (ok. 1270 - 1344), przedstawiając obraz ekumeny w traktacie „*Chronologia magna*”. Została ona także włączona w dzieło Marino Sanudo Starszego (ok. 1260 - 1338) „*Liber secretum fidelium Crucis*”²⁹⁹. Wszystkie rękopisy, w których znajdują się owe mające kształt koła i zorientowane ku wschodowi kopie³⁰⁰, są datowane na sam początek trzeciej dekady XIV wieku.

²⁹⁷ Źródło kopii: <http://diglib.hab.de/mss/1-gud-lat> (Handschriftendatenbank. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel) [dostęp: 2.11.2015].

²⁹⁸ Por. Fischer, *Sammlung mittelalterlicher Welt- und Seekarten*, s. 100-102. 111-116; K. Kretschmer, *Marino Sanudo der Ältere und die Karten des Petrus Vesconte*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin” 26 (1891) 352-370; tenże, *Die italienischen Portolane des Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, Veröffentlichungen des Instituts für Meereskunde und des Geographischen Instituts an der Universität Berlin 13, Berlin 1909, 110-116; *Pietro Vesconte. Seekarten*, mit einem Geleitwort von O. Mazal, Einführung von L. Pagan, Würzburg 1978, 19; T. Campbell, *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century*, w: *The History of Cartography*, vol. 1: *Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. by J.B. Harley and D. Woodward, Chicago & London 1987, 371-463 (szczeg., s. 406-409 i 416).

²⁹⁹ Por. A.-D. von den Brincken, *Mappa mundi und Chronographia. Studien zur imago mundi des abendländischen Mittelalters*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 24 (1968) 154-156 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 51-52).

³⁰⁰ Są to następujące manuskrypty: 1) Bruksela, Bibliothèque Royale Albert Ier, Ms 9347-8, fol. 162^v-163^r (średnica oryginału: 355 mm), 2) Bruksela, Bibliothèque Royale Albert Ier, Ms 9404-5, fol. 173^v-174^r (średnica oryginału: 325 mm), 3) Florencja, Biblioteca Medicea Laurentiana, Plut. 21. 23, fol. 138^v-139^r (średnica oryginału: brak danych), 4) Londyn, British Library, Egerton Ms 1500, fol. 3^r (wielkość folium pergaminu: 290 x 380 mm), 5) Londyn, British Library, Add. Ms 27376, fol. 8^v-9^r (średnica oryginału: 350 mm), 6) Oxford, Bodleian Library, Ms Tanner 190, fol. 203^v-204^r (średnica oryginału: 265 mm), 7) Paryż, Bibliothèque Nationale, Ms Lat. 4939, fol. 9^r (średnica oryginału: 320 mm), 8) Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms Palat. Lat. 1362A, fol. 1^v-

Mapa ta posiada zupełnie różną od dotychczasowej koncepcję podziału terytorium klauzury północno-wschodniej Azji (ryc. 48A-C)³⁰¹. Uderza rewolucyjna wręcz zmiana biegu pasm górskich, uznanie Morza Kaspijskiego za zamknięty i bardzo odległy od północnego oceanu akwen śródlądowy oraz ostrożnie wyartykułowana idea istnienia innych dużych zbiorników wodnych na wschód od Morza Kaspijskiego (Jerioro Aralskie?) w postaci drugiego akwenu podpisanego terminem *Mare Caspium*. Zmiany te powodowały, że *Portae Caspiae* nie oddzialały już obszaru północno-wschodniej Azji od reszty ekuмену, lecz stały się elementem linii demarkacyjnej między północną a południową częścią zamieszkałej ziemi (ryc. 48A). Noszą one teraz nazwę *Porte ferree*, a obok widnieją trzy inne dobrze czytelne legendy: *Georgia* (2 x), *Colcia* i *Euxinus Pontus* (ryc. 48B). Natomiast na kresach północno-wschodnich nie ma już ogromnej zamkniętej klauzury, lecz duży zamknięty od północy i zachodu górami półwysp (ryc. 48C i tab. III/5), wewnątrz którego znajduje się legenda: *Hic ferunt inclusi Tartari*. Zamykające ją od zachodu góry posiadają na jednym ze swych szczytów po stronie zewnętrznej słabo widoczny kasztel, opatrzony następującym podpisem: *Castrum Gog et Magog*. Po drugiej stronie kasztelu, wzdłuż wspomnianego grzbietu górskiego wpisano dodatkowy tekst: *Carab terra destructa*. Z kolei obszar jest określony jako *Sitia*³⁰².

Z punktu widzenia niniejszych analiz kilka elementów zasługuje w tej koncepcji kartograficznej na szczególną uwagę. Sam termin *Porte ferree* nie posiada jednoznacznej genezy. Danielle Lecoq pragnie widzieć ojcem chrzestnym tego pojęcia Józefa Flawiusza (37 - ok. 100)³⁰³. Jednak bliższe prawdy wydaje się powiązanie genezy tego pojęcia w kartografii średniowiecznej z „Itinerarium” Wilhelma z Rubruk. Wilhelm pisze bowiem o *Porta ferrea* w kontekście czynów Aleksandra Macedońskiego, lokalizując je właśnie między Morzem Kaspijskim a Kaukazem³⁰⁴. Jednak w dziele tegoż Rubruka znajduje się

2^r (średnica oryginału: ok. 260 mm), 9) Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms Reg. Lat. 548, fol. 138^v-139^r (średnica oryginału: brak danych), 10) Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms Vat. Lat. 2972, fol. 112^v-113^r (średnica oryginału: 270 mm). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 246 (54, 4-13). Tekst legend map: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 132-136. Fragmenty tekstu legend mapy: Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident* (hasła w porządku alfabetycznym).

³⁰¹ Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms Vat. Lat. 2972, fol. 112^v-113^r. Por. nota 300.

³⁰² Tekst wszystkich przytoczonych wyżej legendy za: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 134-135. Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 101; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 224.

³⁰³ Flavius Iosephus, *Antiquitates Iudaicae* XVIII 97, w: idem, *Opera omnia*, vol. 4: (*Libri XVI-XX*), rec. S.A. Naber, Lipsiae 1893, 153, 31, tłum. Z. Kubiak, J. Radozycki: Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, Poznań 1962, 844. Por. D. Lecoq, *L'image d'Alexandre à travers les mappemondes médiévales (XIIe-XIIIe siècles)*, „Geographia Antiqua” 2 (1993) 99. Por. też Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 224.

³⁰⁴ Guillelmus de Rubruc, *Itinerarium Willelmi de Rubruc* XIV 3, w: *Sinica Franciscana*, red. Wyngaert, vol. I, s. 200, tłum. Olszewski, s. 99: [...] *est porta ferrea, quam fecit Alexander ad ex-*

również dystynkcja, na którą zwykle nie zwraca się uwagi. Otóż zamykając niejako swe uwagi na temat *Porta ferrea* napisał: *Ista solebant esse claustra Alexandri feras gentes cohibentia, hoc est pastores de solitudine, ut non possent ingredi super terras cultas et civitates. Alia sunt claustra in quibus sunt iudei, de quibus nichil certum potui addiscere*³⁰⁵. Wilhelm wprowadził w ten sposób wyraźną dystynkcję między *Porta ferrea* (zwaną też *claustra Alexandri*) a *claustra in quibus sunt iudei*, pozostawiając otwartą kwestię lokalizacji tych ostatnich. W ten sposób dał asump do kartograficznych spekulacji. Tenże pisząc na temat Morza Kaspijskiego stwierdza: [...] *non est verum quod dicit Ysidorus*³⁰⁶ *quod sit sinus exiens ab oceano. Nusquam enim etangit oceanum, sed undique circumdatur terra*³⁰⁷. W kwestii źródłowego charakteru tego akwenu wypowiedział się Wilhelm z Rubruk wykorzystując swój autorytet naoczny świadka. Jego opis podróży, który ujrzał światło dzienne zapewne pod koniec roku 1255 lub nieco później nie wywołał początkowo, jak widać z zachowanych map z tego okresu, większego odzewu wśród kartografów. Jednak mapa Pietro Vesconte świadczy o tym, że tezy misjonarza-podróżnika zyskały w końcu pewne znaczenie, wzmocnione zapewne relacją Marco Polo (15 IX 1254 - 8 I 1324) z roku 1298³⁰⁸. Wrota Kaspijskie wróciły niejako na swoje miejsce, czyli między Kaukaz a Morze Kaspijskie, przyjmując turecką nazwę w łacińskim przekładzie: *Porta ferrea*³⁰⁹. Pozostała jednak hołubiona przez pokolenia wizja dawnej klauzury północno-wschodniej Azji. Pietro Vesconte zdołał usunąć tworzące ją górskie pasma i wyakcentować swositą jedność Euroazji. Zdecydował się jednak z jakichś względów zachować ów sławny półwysep kanibali, na którym ulokowani zostali *Tartari*. Nazwę tę zaczerpnął prawdopodobnie także od dominikańskich i franciszkańskich misjonarzy, konfratrów Wilhelma Rubruka³¹⁰. Umieścił ich na półwyspie, czyli

cludendas barbaras gentes de Persida, [...]; tamże XVIII 4, s. 211, tłum. Olszewski, s. 107; tamże XIX 1, s. 211, tłum. Olszewski, s. 108: *Tota illa regio a latere occidentali istius maris [Caspil], ubi sunt porta ferrea Alexandri et montes Alanorum, [...], solebat dici Albania*; tamże XXXVII 16, s. 317-318, tłum. Olszewski, s. 189-190; tamże XXXVII 18, s. 318, tłum. Olszewski, s. 190: *Sequenti die venimus ad portam ferream quam Alexander Rex Macedo fecit, et est civitas cuius extremitas orientalis est super ripam maris [Caspil], [...]. [...] porta ferrea a qua civitas denominatur*. Por. tamże, s. 318, nota 2: *Derbend a Turcis Demir Kapi seu porta ferrea nominatur* (por. nota 258). Por. też Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 224. Por. także nota 259.

³⁰⁵ Guillelmus de Rubruc, *Itinerarium Willelmi de Rubruc* XXXVII 20, w: *Sinica Franciscana*, red. Wyngaert, vol. I, s. 319, tłum. Olszewski, s. 190. Por. W.J. Aerts, *Gog, Magog, Dogheads and Other Monsters in the Byzantine World*, s. 28-29, nota 21.

³⁰⁶ Isidorus, *Etymologiae*, XIII 15, 2, PL 82, 484B; XIII 17, 1, PL 82, 486A.

³⁰⁷ Guillelemus de Rubruc, *Itinerarium Willelmi de Rubruc* XVIII 5, w: *Sinica Franciscana*, red. Wyngaert, vol. I, s. 211, tłum. Olszewski, s. 107.

³⁰⁸ Por. Marco Polo, *Opisanie świata*, tłum. A.L. Czerny, Warszawa 2010⁴, 436 (CCXXXIII). Tu mowa m.in. o właściwej „Żelaznej Bramie” i o Morzu Kaspijskim, określonym tutaj mianem „Morze Saraj”.

³⁰⁹ Por. nota 258 i 304.

³¹⁰ Por. nota 118. Por. też nota 108-109. 111. 116 i 255.

w dawnym miejscu separacji wszystkich kanibali. W ten sposób po zlikwidowaniu pierwszej klauzury, której istnienia nie dało się już pogodzić z ówczesnym stanem wiedzy geograficznej, postanowił zachować drugą, być może ze względu na szacunek dla tradycji. Ponieważ zaś pojęcie *Tartari* wiązało się w sposób oczywisty, jak już wspomniano wyżej, z potępieńcami z piekła rodem, Pietro Vesconte uznał ich za gorszych od Goga i Magoga. Kazał zatem zająć im miejsce na półwyspie, a dla Goga i Magoga przeznaczył na miejsce odosobnienia kasztel na jednym z wierzchołków gór separujących *Tartari* od zachodu. Wskazał tym samym na wielkość obu ludów: *Tartari* to masa koczowników potrzebująca dużej przestrzeni, pokolenie zaś Goga to zaledwie garstka, dla której wystarczy rodzaj donżonu. Mogło to również sprawiać wrażenie, że ludy Goga weszły w rolę strażnika tych piekielników, a obie społeczności skrajnych barbarzyńców trzyma w ryzach wzajemny strach. Z drugiej strony graficzne przedstawienie kasztelu Goga ma swoich prekursorów. Jest nim fragment tzw. wiktoryńskiej mapy ekumeny (ryc. 18 i 26G) oraz legenda³¹¹ i rycina na Rotulusie z Vercelli (ryc. 31C). W tym drugim przypadku jest mowa wprost o mieście, w którym Aleksander miał zamknąć Goga i Magoga.

Generalnie zaś analizowana tutaj część mapy sugeruje, że *de facto* biblijny eschatologiczny wróg jest znacznie mniej groźny od wroga historycznego, którego obraz żył jeszcze w zbiorowej pamięci Europejczyków. Mapa Pietro Vesconte odeszła zatem daleko od tego co jeszcze niedawno przedstawiali autorzy map świata, jednak na dalekowschodnich peryferiach Azji zachowała ona swoisty rezerwat tradycji, ponieważ trudno było się z nim rozstać po tylu wiekach przyzwyczajania, które jest przecież drugą naturą człowieka.

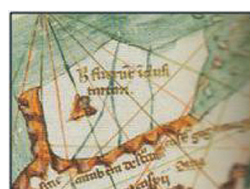
Ryc. 48A

Ryc. 48B

Ryc. 48C

Ryc. 48A-C: Północno-wschodnia Azja na watykańskiej mapie Pietro Vesconte³¹²
(A: całość analizowanego obszaru; B: *Portae Caspiae*; C: *Gog et Magog*)

***

Można powiedzieć, że mapa świata Pietro Vescontego wprowadziła do kartografii pewną manierę graficznego przedstawiania klauzury północno-

³¹¹ Por. nota 90 i 100.

³¹² Źródło kopii: N. Bouloux, *Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle*, *Terrarum Orbis 2*, Turnhout 2002, ryc 1.

wschodniej Azji. Jej mutacją wydaje się być zorientowany ku północy „Atlas Kataloński”, będący prawdopodobnie dziełem żydowskiego kartografa Abrahama Cresquesa (ok. 1325 - ok. 1387), który powstał w roku 1375³¹³. Autor atlasu zrezygnował jednak z idei odciętego górami od reszty północno-wschodniej Azji półwyspu, lecz przyjął, że ów zamknięty obszar stanowi integralną część wspomnianych połaci Azji. Od reszty kontynentu oddziela zaś go szereg połączonych z sobą pasm górskich (ryc. 49A). Temu graficznemu schematowi towarzyszy następująca legenda: *Muntanyes de Caspis dins les quals Allexandri viu arbores ten alts que les saines tohaven a les nuus e aquí cuidà morir, sinó que Setanat l'en gità per la sua art a per la sua art endoy aquí los tartres Gog e Magog e per éls féu les ·II· images de matall, los demunt scrits. Ítem encloy aquí molts diverses generacions de gens qui no dupten a manjar tota carn crua, e aquesta és la generació ab que vendrà Antichrist e la lur fi serà foc qui avalar[à] del cel qui·ls confondrà*³¹⁴. Wynika z niej, że klauzurę północno-wschodniej Azji tworzą Góry Kaspjskie, gdzie swego czasu Aleksander miał zobaczyć tak wysokie drzewa, że ich wierzchołki sięgały chmur. Tutaj też był Macedończyk bliski śmierci, jednak szatan wyrwał go z jej ramion. Tak uratowany władca zamknął za barierą Gór Kaspjskich ludy zwane *tartres* (łac. *Tartari*), potomków Goga i Magoga. Kazał też sporządzić dwa posągi z metalu (stojące na straży tej klauzury). Prócz wymienionych *tartres* za rzeczoną barierą znalazło się jeszcze wiele innych ludów, które żywią się surowym mięsem. Ten konglomerat barbarzyńskich plemion opuści ostatecznie miejsce swego odosobnienia pod wodzą Antychrysta, a zatem w czasach eschatologicznych, i zostanie definitywnie zniszczony ogniem

³¹³ Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Ms Espagnol 30 (wielkość oryginału: 650 x 3000 mm; data powstania: ok. 1375). Tekst legend mapy: *Mapamundi. Der katalanische Weltatlas vom Jahre 1375*, hrsg. und kommentiert von G. Grosjean, Dietikon-Zürich 1977; *Der Katalanische Weltatlas vom Jahre 1375*, mit einer Einführung und Übersetzungen von H.-Ch. Freiesleben, Quellen und Forschungen zur Geschichte der Geographie und der Reisen 11, Stuttgart 1977. Niestety obie te pozycje były niedostępne autorowi niniejszego artykułu. Fragmenty tekstu legend mapy: Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident* (hasła w porządku alfabetycznym). Przekład francuski tekstu legend mapy: J. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, Bruxelles 1857 [reprint: Amsterdam 1966], 48-67.

³¹⁴ Tekst legendy za: Sáenz-López Pérez, *La representación de Gog y Magog*, s. 264. Tekst ten w wersji oryginalnej cytują także: P. Falchetta, *Fra Mauro's World Map with Commentary and Translation of the Inscriptions*, *Terrarum Orbis* 5, Turnhout 2006, 616 (*2403); Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 225, nota 272. Przekład hiszpański, por. Sáenz-López Pérez, *La representación de Gog y Magog*, s. 264, nota 4: *Montañas del Caspio en las que Alejandro [Magno] vio árboles tan altos que sus copas tocaban las nubes. Aquí estuvo a punto de morir de no ser por Satanás que lo sacó de allí con su poder; y por sus trazas encerró aquí a los tártaros Gog y Magog y para ellos mandó hacer las dos imágenes de metal arriba dibujadas. También encerró aquí muy diversas gentes que no vacilan en comer todo tipo de carne cruda: de esta gente procederá el Anticristo y su fin será causado por el fuego que caerá del cielo y les confundirá*. Przekład francuski, por. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 61-62; Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident*, s. 227.

niebieskim. Legenda ta wprowadza więc w logikę analizowanego tu przedstawienia graficznego cały szereg elementów niespotykanych dotąd na zachowanych mapach. Najważniejsze z nich to sojusz Aleksandra z szatanem, którego efektem miała być budowa klauzury dla potomków Goga. Warto też przyjrzeć się bliżej dwom innym elementom.

O ile bowiem identyfikacja potomków Goga z *Tartari* nie wymaga już komentarza, o tyle wspomnienie o chmurosiężnych drzewach i metalowych posągach zasługuje na kilka słów objaśnienia. Legenda mówiąc o dwóch metalowych statuach nie wyjaśnia celu ich powstania. Dodatkowa legenda na ten temat rozpoczyna się na wysokości łokcia pierwszego posągu trębacza (widoczna na ryc. 49E), lecz ona mówi tylko o tym, że posągi te powstały na rozkaz Aleksandra, który jest wielkim i potężnym królem (*Aquests son de metall, e aquests feu fer Alexandri, rey gran e poderos*)³¹⁵. Tymczasem, jak wyjaśnia Konrad Kretschmer (28 VII 1864 - 11 XI 1945), powołując się na tekst towarzyszący podobnemu rysunkowi na Mapie z Modeny³¹⁶, statuy te cechuje monstrualne wręcz oblicze, zaś zgrzytani ich zębów (wzmocnione tubą trąby) przeraża ludy zamknięte barierą gór³¹⁷. Z drugiej strony posągi trębaczy są zwrócone na zachód, a zatem w stronę reszty ekumeny. To zaś przypomina znane wersy z Księgi Jeremiasza: *Confortamini filii Benjamin in medio Hierusalem et in Thecua clangite bucina [...] quia malum visum est ab aquilone et contritio magna* (Jr 6, 1); [...] *constitui super vos speculatores audite vocem tubae* (Jr 6, 17)³¹⁸. W tej interpretacji chodzi raczej o ostrzeżenie ludzkości przed wrogiem z północy, a nie o wzmocnienie strachu potomków Goga, który ma ich powstrzymać od przekroczenia bariery gór. Połączenie dobrze znanych w średniowieczu opowieści o czynach Aleksandra z aluzją do „Księgi Jeremiasza” nie musi uchodzić za absurdalne. W cytowanej wyżej *in extenso* legendzie jest przecież mowa o tym, że to szatan ratuje Macedończyka od śmierci. Ten ostatni staje się zatem jego dłużnikiem, a tym samym częścią ciemnej strony świata. Ustawione przez niego posągi, których funkcja nie jest

³¹⁵ Tekst legendy za: Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 85 i 101. Przekład francuski, por. Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident*, s. 228. Na temat genezy wizerunku posągów trębaczy, por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 82-85. Andrew R. Anderson (tamże, s. 83-84) uważał, że tym, który przeszczepił arabską legendę o trębaczach na grunt kultury zachodniej, był Riccoldo da Monte di Croce (ok. 1243 - 31 X 1320). Dominikanin ten zamieścił ją w swym „*Liber Peregrinacionis*”, napisanym między rokiem 1288 a 1291, por. Ricoldus de Monte Crucis, *Liber Peregrinacionis*, w: *Peregrinatores medii aevi quattuor: Burchardus de Monte Sion, Ricoldus de Monte Crucis, Odoricus de Foro Julii, Wilbrandus de Oldenborg*, rec. J.C.M. Laurent, Lipsiae 1864, 119 (XI 3-13). Teza ta jest przytaczana przez niektórych współczesnych badaczy, por. Lecoq, *L'image d'Alexandre à travers les mappemondes médiévales*, s. 101; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 225. Por. też nota 346. 355 i 398.

³¹⁶ Por. nota 346.

³¹⁷ Kretschmer, *Die Katalanische Weltkarte der Biblioteca Estense zu Modena*, s. 203 i 206.

³¹⁸ Tekst Vulgaty za: *Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem*, por. nota 74.

jasno określona w tekście legendy, pełnią bardzo dwuznaczną rolę: ich zainstalowanie wiąże się z klauzurą Goga i Magoga; czy ich trąby mają wzbudzać strach potomków Goga, czy też ostrzegać mieszkańców ekumeny pozostaje kwestią otwartą. Można by powiedzieć, że mogą one równocześnie pełnić obie te funkcje. Byłaby to zatem ze strony Aleksandra swego rodzaju próba przechytrzenia szatana. Jednak mimo wszystko na Macedończyka pada głęboki cień związków ze złem. W ten sposób autor mapy postępuje idola chrześcijańskiego średniowiecza, rzucając podejrzenie na samą istotę wielkości jego czynów. Dodatkowym elementem tego fragmentu atlasu jest postać chana Kubilaja (23 IX 1215 - 18 II 1294), w tekście umieszczonej nad nim legendy zwanego *Holubeim*, przedstawiona w zielonym płaszczu z berłem i koroną na głowie (ryc. 49E). Korona ta jest repliką koron, które wieńczą zarówno skronie Antychrysta (ryc. 49C i E), jak i Aleksandra (ryc. 49D i E). Jego zaś stopy opierają się o góry dokładnie w tym samym miejscu, gdzie po drugiej stronie stoi szatan (ryc. 49E). W ten sposób autor rysunku uzyskał swoisty efekt lustrzanego odbicia. Podobny efekt występuje w przypadku postaci Aleksandra i dwóch posągów trębaczy. Z drugiej strony barwy ciał wizerunków trębaczy korespondują z barwą ciała szatana, natomiast sylwetka Macedończyka na wiele wspólnego z sylwetką chana Kubilaja. Porównując tę konfigurację z figurami retorycznymi, można mówić o swego rodzaju graficznym chiasmie: Aleksander Macedoński - Kubilaj — szatan - posągi trębaczy. Jest to dalszy ciąg graficznego postępowania wizerunku Aleksandra. W centrum tej konfiguracji znajduje się zwrócone swą bramą na południowy-wschód, a zatem w stronę Indii miasto-twierdza.

Drugim elementem wymagającym komentarza są wspomniane wyżej chmurosiężne drzewa. Sandra Sáenz-López Pérez rozpatruje je w kategoriach estetycznych (por. ryc. 49A-C)³¹⁹. Natomiast Konrad Kretschmer, analizując legendę z mapy modeńskiej, która w tym fragmencie jest bardzo podobna do cytowanej wyżej legendy atlasu, sugeruje rzecz następującą: *Es sind hier die beiden Orakelbäume der Sonne und des Mondes gemeint, die Alexander, an den Grenzen Indiens angelangt, um sein weiteres Schicksal in Asien befragt hätte*³²⁰. Sugestia ta w odniesieniu do mapy z Modeny jest łatwa do zaakceptowania, ponieważ mapa ta nie posiada graficznego obrazu rzeczonych drzew. Tymczasem analizowana tutaj sekcja „Atlasu Katalońskiego” prezentuje 11 ogromnych drzew, wyrastających między wierzchołkami gór (5 w enklawie Goga – ryc. 49B; 6 w enklawie Antychrysta – ryc. 49C). W tym kontekście trudniej jest mówić o dwóch drzewach-wyroczeniach³²¹.

Najważniejszym elementem są jednak pasma górskie oraz to co przedstawiono w ich obrębie. Góry te zamykają klauzurę zarówno od strony lądu, jak i od strony oceanu. Takie rozwiązanie graficzne pojawia się w zachowanej

³¹⁹ Sáenz-López Pérez, *La representación de Gog y Magog*, s. 265.

³²⁰ Kretschmer, *Die Katalanische Weltkarte der Biblioteca Estense zu Modena*, s. 206.

³²¹ Por. nota 320.

spuściźnie kartograficznej po raz pierwszy. Co więcej, obszar klauzury północno-wschodniej Azji ten został podzielony na dwie części: enklawę Goga (ryc. 49B) i enklawę Antychrysta (ryc. 49C). Ta pierwsza jest całkowicie odseparowana od reszty ekumeny, natomiast enklawa Antychrysta posiada wkomponowaną w pasmo górskie bramę w formie ufortyfikowanego miasta-twierdzy lub kasztelu (ryc. 49D), który jest flankowany przez cztery wspomniane wyżej postacie. Aleksander wskazuje palcem prawej ręki na miasto-twierdzę, jakby powierzając to miejsce pieczy szatana. Kusi, aby w mieście tym widzieć Aleksandrię, fundację Macedończyka, podobnie jak ma to miejsce na tzw. wiktoryńskiej mapie ekumeny (ryc. 26G). Graficzne usytuowanie tej winiety przywołuje też rozwiązania z Rotulusa z Vercelli (ryc. 31C) i z mapy Pietro Vesconte (ryc. 48C). Nazwa na pierwszej z przywołanych tutaj map jest jednak w znacznym stopniu zatarta, a propozycja jej rozczytania brzmi: *Ottorogorra*. Natomiast towarzysząca jej legenda³²² przedstawia to miasto jako miejsce, gdzie Aleksander zamknął Goga i Magoga, a także wspomina o Antychryście. Jednak i ona uległa w znacznym stopniu zatarcu i jej pełne odczytanie jest dziś niemożliwe. Z kolei mapa Pietro Vesconte posiada legendę, która budowlę tę określa jako *Castrum Gog et Magog*³²³. Tradycja kartograficzna wiązała zatem to miasto, czy też kasztel niemal zawsze z Aleksandrem. Jednak nigdy dotąd nie przywołano tutaj obok Macedończyka ani werbalnie ani graficznie postaci szatana.

W ramach klauzury północno-wschodniej Azji enklawa Antychrysta posiada, jak już wspomniano, możliwość komunikacji z resztą ekumeny. Jego starannie dopracowana graficznie figura dominuje w centrum tego obszaru (ryc. 49A i C). W egzegezie średniowiecznej Antychryst to fałszywy prorok udający Chrystusa³²⁴. Tutaj jest to niemal *alter Christus*, jak głosi tekst legendy, która znajduje się w prostokątnej ramce umieszczonej na otwartym oceanie naprzeciw enklawy Antychrysta. Dotyczy ona właśnie jego i brzmi następująco: *Antechrist. Aquest serà nudrit en Goraym de Galilea e con haurà ·XXX· anys començarà a preicar en Jherusalem e contra tota veritat dirà que ell és Christ fill de Déu viu. e diu-se que rehedificarà lo Temple*³²⁵. Scena, która widnieje w atlasie, przedstawia Antychrysta trzymającego w obu rękach suche gałązki, cudownie pokryte złotymi owocami. Po prawicy i lewicy fałszywego proroka stoją i patrzą na niego w zachwycie zwiedzione tym domniemanym cudem dwie grupy ludzi. Po jego prawej stronie stoją osoby świeckie.

³²² Por. nota 90. Por też nota 100 i 311.

³²³ Por. nota 302.

³²⁴ Por. Sáenz-López Pérez, *La representación de Gog y Magog*, s. 268.

³²⁵ Tekst legendy za: Sáenz-López Pérez, *La representación de Gog y Magog*, s. 271. Przekład hiszpański, por. tamże, s. 271, nota 38: *Anticristo. Éste será criado en Goraym de Galilea, y cuando tenga treinta años empezará a predicar en Jerusalén; contrariamente a la verdad, proclamará que él es Cristo, hijo de Dios vivo, y se dice que reedificará el Templo*. Przekład francuski, por. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 62.

Hierarchiczną strukturę tej grupy podkreśla wysokość poszczególnych figur oraz tzw. miejsce w szeregu. Na pierwszym planie stoją trzy osoby, w tym dwaj królowie. Najwyższy wzrostem posiada koronę cesarską, która w środku ma dodatkowo spiczasty kaptur koloru czerwonego, zdobiony złotymi ornamentami, a jego płaszcz jest zielony podobnie jak płaszcz Kubilaja. Drugi posiada koronę bez wewnętrznego kaptura, podobną do korony Antychrysta, Aleksandra Macedońskiego i Kubilaja, zaś okrywający go płaszcz ma kolor głębokiego błękitu, podobnie jak płaszcz Antychrysta i Aleksandra Wielkiego. Ostatni z eksponowanej trójki nosi na głowie biret, a kolor jego płaszcza odpowiada barwie pomarańczowej tuniki Antychrysta. Obok nich stoi sześć osób znacznie niższych, wśród których da się wyróżnić cztery kobiety i dwóch mężczyzn, przy czym ci ostatni stoją bliżej fałszywego proroka. Ogółem lajkat jest reprezentowany przez 9 postaci. Z kolei po lewej stronie Antychrysta stoją osoby duchowne. Na ich czele znajduje się dwóch dostojników z pastorałami w ręku. Pierwsza postać, ubrana w zielony płaszcz (jak Kubilaj i pierwszy z królów) z mitrą na głowie, to biskup. Za nim stoi druga, której za nakrycie głowy służy kapelusz kardynalski. Za nim stoją trzy mniszki w czarnych habitach, których wizerunki nie ustępują wysokością wspomnianym wyżej hierarchą. Dwie z nich wyciągają ręce, jakby chciały sięgnąć po złociste owoce fałszywego cudu Antychrysta, przywodząc w ten sposób wspomnienie gestu Ewy. Między hierarchami a mniszkami stoi trzech mnichów w białych szatach, którzy wzrostem ustępują wyraźnie zarówno tym pierwszym, jak i mniszkom. Jednak mniszki zostały *de facto* umieszczone na trzecim planie, za biskupem, kardynałem i zakonnikami. W ten sposób autor tego rysunku wprowadził podwójną hierarchię wśród prezentowanych postaci. Białe szaty mnichów mogą też sugerować, że zostali oni nieświadomie wciągnięci przez hierarchów w orszak Antychrysta. Ogółem duchowieństwo świeckie i zakonne reprezentuje tutaj 8 figur.³²⁶ Enklawę Antychrysta można też widzieć nieco inaczej. Przedstawiono tutaj bowiem swoisty hołd trzech króli połączony z hołdem pasterzy [...] Kościoła. Łącznie czciciele Antychrysta to 17 postaci, z czego 10 to mężczyźni, a 7 stanowią kobiety. Z ich ubiorów wynika jasno, że są to przedstawiciele wyższych klas społecznych. Sens tego rysunku był niewątpliwie czytelny przynajmniej dla ludzi z kręgu autora atlasu. W swej warstwie najbardziej oczywistej jest to ironiczny, przeniesiony w scenerię toposu o tzw. zamkniętych ludach obraz społeczeństwa Europy południowej, widziany oczyma żydowskich kartografów z Majorki, będącej wówczas częścią Królestwa Aragonii. Autor tworzy graficzny schemat społeczno-polityczny na bazie antycznego toposu literackiego. Jest to niewątpliwie daleko idące *novum*. Kartografia stała się narzędziem nowej formy wypowiedzi (a może tylko brak nam dziś ogniw pośrednich). Z jej pomocą można było projektować na daleki północno-wschód tematy drażliwe a nawet niebezpieczne. Co więcej, enklawa ta ma łączność z resztą ekumeny przez bramę szatańskiego

³²⁶ Por. Sáenz-López Pérez, *La representación de Gog y Magog*, s. 270-271.

miasta-twierdzy. Czyciele Antychrysta mają zatem możliwość oddziaływania jako wilki w owczej skórze, bałwochwalcy w strojach godnych wszelkich zaszczytów i szacunku luminarzy ortodoksji. Karykatura timokracji katolickiej i graficzna ironia o interkonfesyjnym charakterze w postaci łatwego do przyswojenia mnemotechnicznego schematu stanowi istotę tej majorkańskiej graficznej satyry. Abraham Cresques zamienił *implicite* termin *inclusi Iudaei* na *inclusi principes Christianorum*.

Jest jednak i druga enklawy tejże klauzury: ściśle zamknięte terytorium Goga, położone bardziej na północ od enklawy Antychrysta (ryc. 49A i B). W obrębie tego obszaru umieszczono dwie legendy. Pierwsza z nich brzmi: **GOG I MAGOG**. Spółgłoski mają kolor czerwony, samogłoski niebieski. Jest to powszechnie stosowany sposób podpisywania krain geograficznych w „Atlasie Katalońskim”, rodzaj graficznej masory. Drugi napis jest objaśnieniem pierwszego: *Lo gran senyor princep de Gog e de Magog. Aquest exirà en temps d'Antechrist ab molta gent*³²⁷. Przestrzeń enklawy jest zdominowana przez postać Goga. Wyobrażono go jako dosiadającego pięknego wierzchowca władcę w koronie cesarskiej, która w środku ma spiczasty kaptur koloru czerwonego, podobnie jak korona pierwszego z królów podziwiających cuda Antychrysta. Gog podobnie jak Antychryst, Aleksander Macedoński i drugi z królów wielbiących Antychrysta jest odziany w płaszcz w kolorze głębokiego błękitu, zaś w prawej ręce, podobnie jak Kubilaj, trzyma berło w kształcie lilii. Nad postacią Goga rysownik umieścił baldachim, błękitny na zewnątrz i purpurowy w środku. W ten sposób podkreślono wyjątkową pozycję tej osobistości. Po prawej i lewej stronie Goga są widoczne dwie grupy jego wasali. Ich wysokość jest mniejsza od najmniejszych nawet adoratorów Antychrysta, co sugeruje, że stoją od nich niżej w hierarchii społecznej. Niektórzy z nich niosą włócznie. Nad każdą z grup powiewa chorągiew, na której widnieje skorpion, symbol szatana. Oba orszaki składają się z ludzi ubranych w skromne suknie wierzchnie przepasane w biodrach. Na głowach mają spiczaste czapki, wykonane być może z filcowanego runa owczego. Kolory ich ubrań (błękit, zieleń i pomarańcz) korespondują z ubraniami wierzchnimi Goga, Antychrysta, Aleksandra i Kubilaja³²⁸.

Porównanie obu enklaw klauzury północno-wschodniej Azji pokazuje podobieństwa i różnice. Oto zarówno Antychryst jak i Gog posiadają swych stronników w postaci dwóch towarzyszących im grup. Jednak o ile czycielami Antychrysta są wyższe klasy społeczne, o tyle czyciele Goga wywodzą się z nizin. Ci pierwsi mają łączność z resztą ekumeny, ci drudzy są skazani

³²⁷ Tekst legendy za: tamże, s. 267. Tekst ten w wersji oryginalnej cytuje także Margriet Hogvliet (*Pictura et Scriptura*, s. 225). Przekład hiszpański, por. Sáenz-López Pérez, *La representación de Gog y Magog*, s. 267, nota 18: *El gran señor príncipe de Gog y Magog. Éste aparecerá en tiempos del Anticristo con mucha gente*. Przekład francuski, por. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 62; Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident*, s. 227.

³²⁸ Por. Sáenz-López Pérez, *La representación de Gog y Magog*, s. 265-267.

na zamknięcie do czasów ostatecznych. Łatwo dostrzegalny podział społeczeństwa na trzy stany (możni, duchowieństwo i stan trzeci) jest elementem refleksji społecznej autora mapy. Błądzenie możnych i duchowieństwa, którzy przecież powinni być przewodnikami chrześcijan, to kolejny element jego przesłania. Całkowite odseparowanie się dwóch pierwszych stanów, to znów ciekawe spostrzeżenie kartografa. Wieczna bezsilność stanu trzeciego, który jako pozbawiony przywódców jest skazanego na wieczne kierownictwo Goga, to następne przesłanie twórcy kartogramu. Nieprzypadkiem przeniesiono ten oprawiony w skaliste łańcuchy górskie dyptych na krańce ekumeny, podkreślając w ten sposób stopień odejścia europejskiego chrześcijaństwa od jego religijno-ideowych korzeni. Nie musiał już autor tego dzieła dopisać *hic sunt inclusi christiani*. Przedstawił to jednak graficznie w sposób tak wymowny, jak tylko może to zrobić ktoś, kto jasno dostrzega problem, lecz nie może otworzyć o nim mówić.

Przy analizie tego fragmentu atlasu warto zwrócić uwagę na jego orientację oraz na jej konsekwencje. „Atlas Kataloński” jest, jak wiadomo, zorientowany na północ, a niemal wszystkie winiety i bardzo dużo legend w Europie oraz wszystkie bez wyjątku winiety i legendy północnej i północno-wschodniej Azji są odwrócone. Aby się z nimi zapoznać czytelnik mapy musi ją odwrócić, a zatem musi zorientować atlas ku południowi. W ten sposób klauzura północno-wschodniej Azji, która przy północnym zorientowaniu atlasu znajduje się w jego prawym, górnym narożniku (ryc. 49A), po przeorientowaniu na południe widnieje w lewym, dolnym narożniku kartogramu (ryc. 49B-E). Zmienia to całkowicie układ scen przed oczyma widza. Topem klauzury jest wówczas nie jadący na koniu Gog, lecz analizowany wyżej chiasm graficzny: Aleksander Macedoński - Kubilaj — szatan - posągi trębaczy (ryc. 49E). Wówczas też cała graficzna koncepcja klauzury północno-wschodniej Azji staje się *de facto* czytelna. Autor atlasu założył zatem, że dopiero odwrócenie jego dzieła pozwoli czytelnikowi zrozumieć tę scenę. W ten sposób szczególnej wymowy nabiera południowa orientacja mapy oraz związany z nią lewy, dolny narożnik. Ironia zawarta w tym kodzie kartograficznym jest oczywista. Operowanie wertykalne dwoma stronami świata, północą i południem, i horyzontalne stroną prawą i lewą, które pogłębiają reorientację odczytu treści mapy, są dalszą częścią (swoistą drugą warstwą) ironii graficznej zakodowanej w „Atlas Kataloński”.

Należy również zwrócić uwagę na nowatorską strukturę graficzną samej klauzury północno-wschodniej Azji, jaką w swym atlasie zaproponował Abraham Cresques. Na mapach analizowanej na początku niniejszego opracowania pierwszej grupy (ryc. 1-7) klauzura ta była jednoenklawowa, choć możliwość odstępstwa od tej reguły sugerowała delikatnie tzw. mapa św. Hieronima do Starego Testamentu (ryc. 1 i 8A-C). Zarys nowego podejścia do tej kwestii widniał również na kartogramach Lamberta z Saint-Omer (ryc. 47A-B). Jednak dopiero mapa Henryka z Moguncji zwana też mapą z Sawley (ryc. 19.

28A-B. 46A i tab. III/1) zawiera *explicite* graficzną ideę podwójnej klauzury, którą to koncepcję jako graficzny topos przejęli autorzy mapy z Ebstorf (ryc. 22. 33F. 46B i tab. III/2), Hereford (ryc. 23. 38A-B. 46C i tab. III/3) i Koblencki (ryc. 44C. 45D. 46D i tab. III/4). Powrotem do jednoenkławowej klauzury były mapy Pietro Vesconte (por. ryc. 48A i C). Autor „Atlasu Katalońskiego” dokonał swego rodzaju twórczej syntezy obu wspomnianych wyżej graficznej koncepcji klauzury północno-wschodniej Azji, dzieląc ją na dwie enklawy. W ten sposób podwójna klauzura została zastąpiona klauzurą dwuenkławową. W dalszych dziejach kartografii koncepcja ta otrzymała status graficznego toposu i będzie przez długi czas konkurować, jak zostanie to niżej pokazane, z koncepcją Pietro Vesconte.

Ryc. 49A

Ryc. 49B

Ryc. 49C

Ryc. 49D

Ryc. 49E

Ryc. 49A-E: Siedziba Goga i Antychrysta w *Atlasie Katalońskim*³²⁹

Duże podobieństwo do schematu klauzury północno-wschodniej klauzury Azji z „Atlasu Katalońskiego” zdradza przynajmniej kilka zachowanych kartogramów pochodzących z XV i z początku XVI wieku. Są to: tzw. mapa Sallustiusza z Genewy (1420-1450) (ryc. 40)³³⁰, mapa z Modeny (1450-1460) (ryc.

³²⁹ Źródło kopii: Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 371, tab. 15.

³³⁰ Źródło oryginału: Genewa, Bibliothèque Publique et Universitaire, Ms Lat. 54 (Inv. 133), fol. 34^v (średnica oryginału: 125 mm; data powstania: 1420-1450). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 71 (31, 11). Tekst legend mapy: Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 103; Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 141-143.

51A-C)³³¹, „Mapa Borgia” (ok. 1460) (ryc. 52)³³², datowana na rok 1500 mapa Juana de la Cosa (ryc. 56A-C)³³³, która jednak z powodu specyficznego przedstawienia analizowanej tutaj klauzury zostanie omówiona na końcu niniejszego bloku kartogramów, oraz ogromna mapa typu ptolemejskiego – planisfera Martina Waldseemüllera (ryc. 53)³³⁴, która była częścią wstępu („Cosmographiae introductio”) do traktatu „Universalis cosmographia” wydanego w roku 1507.

Należy również odwołać się do dwóch kartograficznych dzieł Gerarda Merkatora (5 III 1512 - 2 XII 1594), a ściślej do planisfery z roku 1569 (ryc. 54A-C)³³⁵ i do planisfery opublikowanej tuż po jego śmierci w roku 1595 (ryc. 55A-C)³³⁶. Mapy te bowiem zamykają okres, w którym klauzura dwuenkla-

³³¹ Źródło oryginału: Modena, Biblioteca Estense, C.G.A. 1 (średnica oryginału: 1130 mm; data powstania: 1450-1460). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 217-221 (52, 12) i tab. XXXIII (W). Tekst legend mapy: Kretschmer, *Die Katalanische Weltkarte der Biblioteca Estense zu Modena*, s. 65-111 i 191-218.

³³² Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Borgiano XVI (Galeria) (średnica oryginału: 630 mm; data powstania: ok. 1460). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 239-241 (53, 1) i tab. XXIX (V). Tekst legend mapy: Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 97-103; Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 149-150.

³³³ Źródło oryginału: Madryt, Museo Naval, CE257 (wielkość oryginału: 960 x 1830 mm; data powstania: 1500).

³³⁴ Źródło oryginału: Waszyngton, Congress Library [jej facsimile stanowi część stałej ekspozycji w Treasures Gallery (Jefferson Building)] (wielkość oryginału: ok. 1300 x ok. 2350 mm; data powstania: 1507). Mapa ta składa się z 12 prostokątnych drzeworytów (4 na długość i 3 na szerokość), z których każdy ma w przybliżeniu wymiary: 420 x 610 mm. Mapa jako całość ma około 1300 mm szerokości i 2350 mm długości. Przedstawiony w tekście artykułu wycinek mapy znajduje się w pierwszym rzędzie od góry (drugi prostokąt od prawej).

³³⁵ Źródło oryginału: G. Mercator, *Nova et aucta orbis terrae descriptio ad usum navigantium emendate accommodata*, Duisburgi 1569. Mapa ta składała się z 18 sekcji, z których każda miała wymiary 400 x 330 mm (do tego dochodził 20 mm brzeg). Sekcje te ułożone w trzech rzędach (po sześć sekcji w każdym rzędzie) tworzyły kompletną mapę świata. Analizowany tutaj fragment to szósta sekcja w pierwszym rzędzie od góry, a zatem sekcja znajdująca się w prawym górnym rogu mapy. Jedyne oryginalne egzemplarze mapy zachowały się w Bazylei: Universitätsbibliothek Basel, Kartenslg AA 3-5 (wielkość oryginału: 2120 x 1350 mm). Kopia wykonana przez samego Merkatora tuż po roku 1569 znajduje się dziś w Rotterdamie: Maritiem Museum Rotterdam, Inv. num. K3981 (wielkość oryginału: 2170 x 1440 mm). Trzecia mapa to kopia sporządzona w XIX wieku w Paryżu: Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, GE A-1064 (Res) (wielkość oryginału: 2000 x 1330 mm). Czwarty (oryginalny) egzemplarz mapy znajdował się do roku 1945, kiedy to uległ zniszczeniu skutkiem działań wojennych, w Stadtbibliothek we Wrocławiu, por. A. Heyer, *Drei Mercator-Karten in der Breslauer Stadt-Bibliothek*, „Zeitschrift für Wissenschaftliche Geographie” 7 (1890) 379-389. 474-487. 507-528 [reprint: „Acta Cartographica” 1 (1967) 215-262]. Tekst legend mapy: *Text and Translations of the Legends of the Original Chart of the World by Gerhard Mercator, Issued in 1569*, „Hydrographics Review” 9 (1932) nr 2, 7-45. Tekst legend można też łatwo odczytać z paryskiej kopii mapy zamieszczonej w internecie, por. nota 361.

³³⁶ Źródło oryginału: G. Mercator, *Septentrionalium terrarum descriptio*, [Duisburg 1595] (średnica oryginału: 340 mm). Jest to pojedyncza mapa, wykonana techniką miedziorytniczą i wydana już po śmierci wielkiego kartografa. Jest ona przechowywana w wielu bibliotekach, m.in. w: Drezno, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, Inv.-Nr.: SLUB/KS

wowa była ważnym elementem graficznym dalekiego wschodu. Trzeba przy tym mieć świadomość rozwoju horyzontu geograficznego i kartograficznego na przestrzeni czasu jaki upłynął od roku 1375. Te z górą dwa stulecia musiały wycisnąć swe piętno na sposobie widzenia klauzury północno-wschodniej Azji, mimo że głównym punktem zainteresowań ówczesnych geografów i kartografów był w drugiej połowie tego okresu głównie kontynent amerykański. W konsekwencji analiza wyżej wymienionych map będzie starać się pokazać ewolucję graficznego schematu dwuenklawowej klauzury północno-wschodniej Azji.

Ryc. 50

Ryc. 51A

Ryc. 51B

Ryc. 51C

Ryc. 52

Ryc. 53

Ryc. 50: Mapa Sallustiusza z Genewy³³⁷; ryc. 51A-C: Mapa z Modeny³³⁸; ryc. 52: Mapa Borgia³³⁹; ryc. 53: Planisfera Waldseemüllera³⁴⁰

Tzw. mapy Sallustiusza z Genewy (ryc. 50) jest zorientowana na wschód, podobnie jak mapa Pietro Vesconte (ryc. 48A-C), do której jest w pewnej mierze podobna. Tutaj jednak klauzura północno-wschodniej Azji jest podzielona

A267 (Tab. geogr. A 1512) = www.deutschefotothek.de/documents/obj/90060256/df_dk_0009576 [dostęp: 20 XII 2015]. Tekst legendy mapy: ich treść może być łatwo odczytana z niżej cytowanej kopii, por. nota 364.

³³⁷ Źródło kopii: Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, tab. 66.

³³⁸ Źródło kopii: Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, s. 74, ryc. 10.

³³⁹ Źródło kopii: tamże, s. 74, ryc. 11.

³⁴⁰ Źródło kopii: Wendt, *Skarby kartografii*, s. 90-91. Inna kopia kolorowa: U. Schneider, *Die Macht der Karten. Eine Geschichte der Kartographie vom Mittelalter bis heute*, Darmstadt 2012³, 34-35, ryc. 20. Kopia czarno-biała: G. Grosjean, R. Kinauer, *Kartenkunst und Kartentechnik vom Altertum bis heute*, Bern und Stuttgart 1970, 50-51; P. Gautier Dalché, *La Géographie de Ptolémée en Occident (IVe-XVIe siècle)*, Terrarum Orbis 9, Turnhout 2009, 438-439, ryc. XXI.1; Schüler, *Die Geschichte der Kartographie*, s. 46-47.

na trzy enklawy. Najdalej na północy znajduje się enklawa, wewnątrz której widnieje legenda: *Magogi*³⁴¹. Jest ona szczelnie zamknięta (również od strony oceanu) pasmami górskimi. Graniczy z nią otwarta od strony oceanu enklawa określona jako *Gogi*³⁴². Trzecia enklawa także otwarta od strony oceanu mieści w sobie legendę: *Judei inclusi*³⁴³. Żaden z wymienionych tu elementów klauzury nie posiada winiet, w tym budowli bramnej stanowiącej łącznik z resztą ekumeny. W ten sposób graficzny schemat dwuenklawowej klauzury zaproponowany przez twórcę „Atlasu Katalońskiego” zaczął niejako żyć własnym życiem.

Mapa z Modeny, zorientowana ku północy, jest w analizowanym tutaj aspekcie niemal kopią „Atlasu Katalońskiego”. Obszar północno-wschodniej Azji został tu bowiem także całkowicie otoczony górami i podzielony na dwie części (ryc. 51A). W tej części, gdzie „Atlas Kataloński” przedstawia konną postać Goga, mapa z Modeny ma tylko długą legendę: *Montayes de caspis dins les guals alaxandre viu □ arbres que les saines tochaüe fins alcell e aquí □ cuida morir sino que satanas logita . asi □ es goch e magoch e ay diuerses generacions □ aue non duptan de manjar tota carn crua □ aquesta generacio que vindra antixst' e la lur fi sera foch*³⁴⁴. Natomiast w drugiej części, w obrębie której „Atlas Kataloński” przedstawia postać Antychrysta, mapa

³⁴¹ Tekst legendy za: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 142. Joachim Lelewel (22 III 1786 - 29 V 1861) odczytał ten termin jako *Magogc – Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 103. Termin ten można by też odczytać jako *Magogt*.

³⁴² Tekst legendy za: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 142. Por. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 103: *Gogc*. Termin ten, analogicznie do pojęcia *Magogt*, można odczytać jako *Gogt*.

³⁴³ Tekst legendy za: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 142. Por. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 103.

³⁴⁴ Tekst legendy za: Kretschmer, *Die Katalanische Weltkarte der Biblioteca Estense zu Modena*, s. 202-203. Przekład niemiecki, por. tamże, s. 202-203: *Die Kaspischen Berge, in denen Alexander der Grofse Bäume sah, dessen Wipfel bis zum Himmel reichten, und hier mußte er sterben, wenn nicht Satan (sein Leben) verlängerte. Hier wohnt Gog und Magog und verschiedene Völker, welche kein Bedenken tragen, rohes Fleisch zu essen. Dieses Volk wird kommen mit dem Antichrist, und es wird schließlich durch Feuer vernichtet werden.* Trzeba zaznaczyć, że oryginalny tekst legendy jaki podaje Sandra Sáenz-López Pérez (*La representación de Gog y Magog*, s. 274) różni się w detalach od cytowanej w tekście niniejszego artykułu lekcji Konrada Kretschmera i brzmi: *Montaynes de Caspis dins les quals Alexandre viu arbres que les simes tochauen fins al cell, e aquí cuida morir; sino que Satanas l'on gita; asi es Goch e Magoch e a-y diuerses generacions que no duptan de manjar tota carn crua; aquesta la generacio que vindra Antichrist la lur fi sera foch.* Przekład hiszpański, por. tamże, s. 274, nota 48: *Montes de Caspio, donde Alejandro vió árboles que alcanzaban el cielo y aquí creyó morir; de no ser por Satanás que le sacó de allí; aquí se encuentran Gog y Magog, y varios pueblos que no vacilan en comer carne cruda; de este pueblo vendrá el Anticristo y su fin será por el fuego.* Jeszcze inaczej odczytuje ten sam tekst Margriet Hoogvliet (*Pictura et Scriptura*, s. 225, nota 272): *Montaynes de caspis dins les quals alaxandre viu arbres que les simes tochauen fins alcell. e aquí cuyda morir sino que satanas longita asi es goch e magoch eay diuerses generacions que noduptyan demanjar tota cran crua aquesta lageneracio que vindra antriuist lalur fi sera foch.*

z Modeny jest pozbawiona zarówno rysunków jak i legend³⁴⁵. Jedyńm wyjątkiem jest rodzaj warownego kasztelu lub donżonu, który z jednej strony strzeże tej enklawy, z drugiej zaś stanowi jedyne przejście, łączące ją z resztą ekumeny (ryc. 51B). Już poza barierą gór widać postać trębacza, dmącego w dwie trąby (ryc. 51C), której towarzyszy następująca legenda: *Aquestas figures feu alaxandre □ de matal com vench an les montays □ de caspis e feu artifiosement qui sonaũe a tots dents en aquesta manera □ ancloch les geraracions gog e magog*³⁴⁶. Warto przypomnieć, że „Atlas Kataloński” przedstawia dwa zwrócone ku zachodowi posągi trębaczy, z których każdy dmie w jeden instrument. Również posąg z tek mapy jest zwrócony ku zachodowi, sprawiając wrażenie, że dźwięk jego trąb jest słyszany na obszarach całej reszty ekumeny. Z kolei wspomniany wyżej kasztel jest zwrócony na południowy-zachód, podobnie jak warownia z „Atlasu Katalońskiego”. Generalnie strona graficzna klauzury Goga i Magoga przedstawia się na mapie z Modeny bardzo skromnie w porównaniu z atlasem, z którym przecież jest wyraźnie spokrewniona. Również ona jest bowiem zorientowana ku północy, łączy Aleksandra Macedońskiego z szatanem oraz z zamknięciem krwiożerczych ludów Goga i Magoga, a także z osobą Antychrysta. Wszystko to jednak dzieje się na poziomie literackiego toposu, bez sugestywnych obrazów widocznych na mapie Abrahama Cresquesa. W konsekwencji legendom tym jest bliżej do logiki rozpatrywanych wyżej map średniowiecznych niż do koncepcji „Atlasu Katalońskiego”. Może to być dowód na to, że graficzna ironia zawarta w dziele żydowskiego twórcy atlasu była w pełni zrozumiała dla współczesnych i potomnych, którzy starali się osłabić siłę jej wymowy. W konsekwencji również konieczność odwrócenia mapy, czyli jej reorientacja ku południowi, celem odczytania cytowanych wyżej legend, a tym samym przemieszczenie się klauzury z prawego górnego rogu w lewy dolny róg mapy, została bardzo ograniczona w swej wymowie. Przyczynił się do tego dodatkowo kolisty kształt mapy.

Z kolei „Mapa Borgia” (ryc. 52), zorientowana na południe i podkreślająca graficznie terytorialną przewagę Europy nad pozostałymi dwoma kontynentami, w odniesieniu do klauzury północno-wschodniej Azji stosuje bardzo daleko idącą modyfikację schematu znanego z „Atlasu Katalońskiego”. Jest ona przedstawiona jako prostokąt, którego granice lądowe tworzą góry, natomiast granice morskie mają charakter otwarty. Klauzura jest podzielona w dwie zbliżone powierzchnią enklawy: południową i północną. W obrębie każdej z nich widnieją tylko dwa drzewa i dwie winiety miast. Dodatkowo enklawa

³⁴⁵ Margriet Hoogvliet (*Pictura et Scriptura*, s. 225, nota 272) przeoczyła ten fakt i błędnie podała, że „[...] sur la carte du monde catalane de Modène [...] on voit Alexandre en personne enfermant Gog et Magog avec l'assistance du diable”.

³⁴⁶ Tekst legendy za: Kretschmer, *Die Katalanische Weltkarte der Biblioteca Estense zu Modena*, s. 203. Przekład niemiecki, por. tamże, s. 203: *Diese Figuren errichtete Alexander von Metall, als er in die kaspischen Berge kam, und er führte sie so kunstvoll aus, dass sie mit allen Zähnen knirschten. So schloss er die Völker Gog und Magog ein.*

południowa posiada trzecią winietę: rodzaj wieży zlokalizowanej w południowo-zachodnim narożniku, która styka się nieznacznie z jej zachodnią górską granicą. Nie ma ona jednak cech łącznika pomiędzy enklawą południową a resztą ekumeny, jak to miało miejsce w przypadku „Atlasu Katalońskiego” i mapy z Modeny. Należy ją zatem uznać za swoisty relikw kasztelu-bramy widocznego na mapie Pietro Vesconte (ryc. 48C i tab. VI/2-3), „Atlasie Katalońskim” (ryc. 49D i tab. VI/4), mapie genueńskiej (ryc. 41C i tab. VI/8) i mapie z Modeny (ryc. 51B i tab. VI/11). Ponadto każda enklawa została zaopatrzona w legendę. Legenda „południowa” brzmi: *Provincia Gog, in qua fuerunt Judei inclusi tempore Artaxerxis regis Persarum*³⁴⁷. Z kolei enklawa północna zawiera następujący tekst: *Magog. in istis duabus sunt gentes magni ut gigantes, pleni omnium malorum morum. Quos Judeos Artaxor rex collegit de omnibus partibus Persarum*³⁴⁸. O roli Artakserksesa w zamknięciu 10 plemion żydowskich wspominał już Orozjusz³⁴⁹. Tekst legend „Mapy Borgia” wydaje się nawiązywać właśnie do jego opisu, pomijając przy tym zupełnie rolę Aleksandra w stworzeniu miejsca odosobnienia Goga i Magoga. Ich przysłowiowe okrucieństwo zostało zaś zredukowane do zwrotu: *pleni omnium malorum morum*. Poza tym, biorąc pod uwagę graficzną konstrukcję mapy, klauzura tzw. ludów zamkniętych nie znajduje się na północno-wschodnich rubieżach Azji, lecz na dalekim wschodzie tego kontynentu. W ten sposób autor mapy poszedł jeszcze dalej w ewentualnej neutralizacji koncepcji zawartej w „Atlasie Katalońskim”.

Ewolucję tę kontynuuje planisfera Waldseemüllera (ryc. 53), dzieło Martina Waldseemüllera (1472/1475 - 16 III 1520) z roku 1507³⁵⁰. Na jego ogromnym, zorientowanym ku północy dziele kartograficznym typu ptolemejskiego została wydzielona górami niewielka część Azji, leżąca na północnych krańcach tego kontynentu. Od reszty lądu oddzielają ją łańcuchy górskie, które jednak nie występują na wybrzeżach północnego oceanu. Klauzura jest podzielona na dwie niejednakowej wielkości enklawy. Mniejsza z nich jest pusta, natomiast w obrębie większej umieszczono krótką legendę: *Judei clausi*³⁵¹.

³⁴⁷ Tekst legendy za: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 149. Por. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 97; Marinelli, *Gog e Magog*, s. 204; Kretschmer, *Eine neue mittelalterliche Weltkarte der vatikanischen Bibliothek*, s. 382, nota 5; tenże, *Die Katalanische Weltkarte der Biblioteca Estense zu Modena*, s. 204-205, nota 3; Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 101.

³⁴⁸ Tekst legendy za: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 149. Por. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 97-98; Marinelli, *Gog e Magog*, s. 204; Kretschmer, *Eine neue mittelalterliche Weltkarte der vatikanischen Bibliothek*, s. 382, nota 5; tenże, *Die Katalanische Weltkarte der Biblioteca Estense zu Modena*, s. 204-205, nota 3; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 225, nota 274; Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 101.

³⁴⁹ Por. nota 104. 112. 376 i 392.

³⁵⁰ Por. nota 334.

³⁵¹ Tekst legendy został odczytany z planisfery. Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 102, nota 3; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 227.

W tym przypadku zwraca uwagę przede wszystkim zmiana położenia dwuenklawowej klauzury. Zlokalizowano ją na tzw. wysokiej północy, a jedyna znajdująca się w jej obrębie legenda odwołuje się bardzo lapidarnie do 10 plemion Królestwa Północnego. W ten sposób można uchwycić jedną z linii ewolucji schematu analizowanej tutaj dwuenklawowej klauzury między rokiem 1375 a 1507. Na linii tej obok „Atlasu Katolońskiego” znajdują się: mapa z Modeny, „Mapa Borgia”, tzw. mapa Sallustiusza z Genewy i dopiero co omówiona planisfera Waldseemüllera.

*

Do przedstawionej wyżej logiki dwuenklawowej klauzury nawiązuje także grafika dużo późniejszych, zorientowanych ku północy map Gerarda Merkatora. Warto zauważyć, że mapy te, mimo iż są dziełem jednego autora, powstały w odstępnie 26 lat. To ćwierćwiecze wystarczyło, aby klauzura azjatycka została na nich przedstawiona na dwa różne, choć pokrewne sposoby. Pierwsza z map (ryc. 54A-C) powstała w roku 1569. Lokalizuje ona dwuenklawową klauzurę na najdalszych północno-wschodnich rubieżach Azji tak, że klauzura ta zajmuje ogromny kresowy obszar tego kontynentu. Od reszty Azji oddzielają ją góry, określone mianem *Belgian mons*³⁵². Góry dzielą też klauzurę na dwie wspomniane wyżej enklawy (ryc. 54A). Enklawa północna, która, jak widać, jest znacznie większa od południowej, posiada barierę górską również wzdłuż wschodnich wybrzeży morskich, natomiast enklawa południowa ma całkowicie wolny dostęp do oceanu. Wewnątrz obu terytoriów klauzury znajduje się wiele legend.

Najważniejsza legenda enklawy północnej brzmi: *Mongul quae a nostris Magog dicitur*³⁵³. Drugorzędne zaś legendy odnoszą się do poszczególnych regionów rzeczony enklawy. Idąc od jej północno-wschodniego cypla po południowo-zachodni narożnik na styku czterech łańcuchów górskich spotyka się następujące regiony: *Tabin promontorium Plinio*, *Bargu campestris quorum incolae vocantur Mecriti, Carli, Ciorza, Sumongul, Iekmongul, Melair* i *Motrik*. Enklawa ta posiada też jezioro zwane *Coras lacus*, do którego *grosso modo* od południa wpływają trzy rzeki, jednak tylko środkowa posiada nazwę: *Tartar flu[vius]*. Z kolei z północnej części jeziora wypływa anonimowa rzeka, uchodząca do północnego oceanu. W enklawie tej narysowano też pięć bardzo schematycznych winiety miast: nad brzegiem jeziora widnieją winiety *Catacora* i *Tainingin*; nad górnym biegiem rzeki Tartar jest położona *Tartar villa*; natomiast nad najbardziej na zachód leżącą rzeką, która zasila jezioro, są winiety *Carocoran* i *Mongul*. Ponadto w bezpośrednim sąsiedztwie winiety *Carocoran* znajduje

³⁵² Tekst wszystkich cytowanych tutaj legend tej mapy został odczytany z zamieszczonej w internecie paryskiej kopii powyższego kartogramu, por. nota 361. Na temat *Belgian mons*, por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 103.

³⁵³ Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 103; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 227, nota 287; Gerritsen, *Gog and Magog in Medieval and Early Modern Western Tradition*, s. 9.

się *Alchai mons in quo regum Tartarie sepulcra sunt*. Na obszarze tej enklawy zaznaczono również graficznie dość rozległe, choć anonimowe tereny leśne.

Z kolei enklawa południowa posiada tylko trzy legend. Najważniejsza z nich brzmi: *Vng quae a nostris Gog dicitur*³⁵⁴. Dwa następne teksty są objaśnieniami do dwóch rysunków, które wkomponowano w pasma górskie, tworzące granice tego obszaru. Pierwszy tekst odnosi się do winiety kasztelu narysowanego na styku gór oddzielających klauzurę od reszty Azji, czyli *Belgian mons*, i pasma górskiego rozdzielającego obie enklawy (ryc. 54B i tab. VI/15), objaśniając, że jest to: *Castrum in quo praesidia collocauerat Vutcham contra irruptionem Tartarorum*. Z kolei drugi tekst objaśnia sylwetki dwóch trębaczy, stojących na jednym ze szczytów bariery górskiej rozgraniczającej obie enklawy na wysokości *Tartar villa*, czyli w górnym biegu *Tartar flu[vius]* (ryc. 54C). Według tej legendy: *Hic in monte collocati sunt duo tubicines aerei, quos verisimile est Tartaros in perpetuam vindicatae libertatis memoriam eo loci posuisse, qua per summos montes in tutiora loca commigrarunt*³⁵⁵. Ponadto podobnie jak pierwsza z omawianych enklaw również i ta posiada oznaczone graficznie duże obszary leśne. Warto zauważyć, że ostatnia z przytoczonych tutaj legend nawiązuje w sposób oczywisty do znanych z „Atlasu Katalońskiego” (ryc. 49E) i z „mapy Modeńskiej” (ryc. 51C) posągów Aleksandra. Jednak nie pada tu imię wielkiego zdobywcy, a sam tekst legendy nie przedstawia posągów trębaczy jako strażników klauzury, lecz jako swoiste *votum* wzniesione przez Tatarów, którzy w tym właśnie miejscu mieli wydostać się z dotychczasowego zamknięcia. Tekst ten wydaje się być dalekim echem anegdoty jaką przytoczył, wspomniany już wyżej³⁵⁶, Riccoldo da Monte di Croce: *Ipsi autem montes qui dividebant eos (scil. Tartaros) inter desertum et provinciam habitabilem, erant inaccessibiles nisi per quendam locum, ubi erat fortilicium maximum [...]. Cum autem ibi aliquis appropinquaret, tantus audiebatur quasi equorum et hominum et maxime strepidus tubarum, quod omnis audiens territus fugiebat. Hoc autem erant artificio venti. Quidam autem ex Tartaris, intendens venacioni, secutus est canes persequentes leporem. Lepus vero directe fugit ad fortilicium, et intravit, fugiens canes. Venator autem [...] intrans neminem invenit. Et locum lustrans et fictionem tumultus inveniens rediit ad suos et petiit fieri principes, si illos cum omni securitate transduceret. Et sic transierunt*³⁵⁷. Z kolei powyższy opis sforsowania gór przez Tartarów wiedzio-

³⁵⁴ Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 103; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 227, nota 287; Gerritsen, *Gog and Magog in Medieval and Early Modern Western Tradition*, s. 9.

³⁵⁵ Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 103; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 227, nota 287; Gerritsen, *Gog and Magog in Medieval and Early Modern Western Tradition*, s. 9, nota 3.

³⁵⁶ Por. nota 315.

³⁵⁷ Ricoldus de Monte Crucis, *Liber Peregrinacionis*, s. 119 (XI 3-10). Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 84; Gerritsen, *Gog and Magog in Medieval and Early Modern Western Tradition*, s. 12-13.

nych przez zającą przypomina opis przejścia Hunów wiedzionych przez łańce przez Błota Meockie, zawarty w dziele Jordanesa (zm. po 552)³⁵⁸. W ten sposób historia dziejów tzw. ludów zamkniętych zatoczyła koło. Klauzura została opuszczona, a ci którzy ją opuścili to nie eschatologiczny wróg z północy, lecz ludzie z krwi i kości. To co pozostało z dawnego toposu literackiego to wyraźna sugestia na temat ich barbarzyństwa, analogicznego do tego jakie prezentowali Hunowie. Barbarzyństwo to jest zresztą wyeksponowane już w samej nazwie tego ludu – Tartarzy (= Piekielnicy)³⁵⁹. Należy też podkreślić, że posąg trębaczcy nie są zwrócone w stronę ekumeny, jak na dwóch wymienionych wyżej kartogramach, lecz w stronę wschodnich wybrzeży oceanu. Zatem dźwięk ich trąb nikogo nie ostrzega, lecz jest fanfarami na cześć odzyskanej przez Tartarów wolności. Z drugiej strony wolność ta została ograniczona do przejścia z enklawy północnej do południowej, czyli z gorszych do lepszych warunków klimatycznych. Dostęp bowiem do ekumeny jako takiej blokuje im nadal łańcuch górski zwany *Belgian mons*. Pozycją ryglową tej blokady jest wspomniane *castrum*, będące Pseudo-Wrotami Kaspiskimi. Gerard Merkator zachował zatem dawny graficzny topos dotyczący naturalnej (bądź też opatrnościowej) bariery, separującej Tartarów od reszty świata, oraz jej słabego punktu – budowli bramnej wzniesionej przez człowieka. Znaczenie i rola tego kaszteleu ulegały jednak wyraźnej zmianie, jeśli porównać je z mapami Pietro Vesconte (ryc. 48C i tab. VI/2-3). Jest to miarą zmian zarówno w zakresie wiedzy geograficznej, jak i mentalności mieszkańców Europy między rokiem 1320 a 1569. Tradycyjne toposy graficzne i literackie zostały niejako wypchnięte na kresy coraz bardziej wydłużającej się na wschód Azji. Jednocześnie aparat pojęciowy pozostał pod silnym wpływem przekazu weneccjanina Marko Polo, widoczny chociażby w użyciu terminów *Mongul* i *Vng*, które w kartografii utrwalił inny weneccjanin, Fra Mauro³⁶⁰.

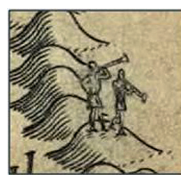
Ryc. 54A

Ryc. 54B

Ryc. 54C

Ryc. 54A-C: Planisfera Merkatora (1569)³⁶¹

³⁵⁸ Jordanes, *Getica*, ed. Th. Mommsen, MGH AA V/1, Berolini 1882, s. 89, 20 - 90, 4 (XXIV 123-124) (= PL 69, 1268D), tłum. Zwolski, s. 112. Por. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus*, s. 282.

³⁵⁹ Por. nota 118. 269.

³⁶⁰ Por. nota 424.

³⁶¹ Źródło kopii: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b7200344/f5.item> [dostęp: 31 XII 2015].

Druga planisfera Mercatora (ryc. 55A-C) z roku 1595, której tytuł brzmi „Septentrionalium terrarum descriptio”³⁶², może być traktowana jako pewna późna gałąź powyższej linii ewolucji dwuenklawowej klauzury północno-wschodniej Azji. Planisfera ta z jednej strony łączy elementy grafiki mapy Pietro Vesconte (ryc. 48A i C) z elementami „Atlasu Katalońskiego” (ryc. 49A i E), z drugiej zaś posługuje się zupełnie nową geo-kartograficzną wizją północnych obszarów ekumeny, co nadaje jej zupełnie inną rangę poznawczą. G. Merkator zlokalizował na północno-wschodnich krańcach Azji przylegającą do oceanu i do *El streto de Anian* oraz zamkniętą z trzech stron górami enklawę, wewnątrz której umieścił znaną już legendę: *Ung quae a nostris Gog dicitur* (ryc. 55B). Otaczające ją góry noszą także dobrze znaną nazwę *Belgian mons*. Na południe od tych gór zaznaczono winietą miasto *Zinga*, zaś w południowo-zachodnim narożniku enklawy znajduje się winieta miasta określonego jako *Marmaca* (tab. VI/17), co przywodzi na myśl omawiany już wcześniej kasztel-bramę, łączącą tę enklawę z resztą zamieszkałej ziemi. Z kolei jej północno-zachodni kórner zajmuje rysunek dwóch posągów trębaczy (ryc. 55C) opatrzonego legendą: *Tubicines aerei*. Przypomnieć wypada, że figury te występują zarówno w „Atlasie Katalońskim” (ryc. 49E) i na mapie z Modeny (ryc. 51C), jak i na mapie tegoż G. Merkatora z roku 1569 (ryc. 48C)³⁶³. Ponadto w pasmo górskie zamykające ten obszar od północy wkomponowano trzy drzewa, zaś wewnątrz enklawy w bezpośrednim sąsiedztwie pasma południowego widnieje także grupa kilku (siedmiu) drzew. Przypomina to z jednej strony grafikę „Atlasu Katalońskiego” (ryc. 49A-C), z drugiej zaś drzewa wkomponowane w analizowaną wyżej klauzurę na mapie genueńskiej (ryc. 41B). Za enklawą Goga, bez dostępu do oceanu znajduje się śródlądowa enklawa podpisana jako *Mongul. Mongul ats (= alias) Magog*. Enklawa ta, otoczona od wschodu, południa i zachodu przez *Belgian mons*, posiada na północnym-zachodzie otwarty pasaż, który pozwala na swobodną łączność u innymi obszarami Azji. Pasażem tym płyną dwie anonimowe rzeki. Nad rzeką „północną” znajduje się znana już winieta miasta *Tartar villa*. Nad rzeką „południową” narysowano także winietę miasta, które bądź symbolizuje całą enklawę *Mongul*, bądź też jego nazwa jest tożsama z nazwą tej enklawy. Wreszcie w paśmie górskim, które zamyka rzeczony terytorium od południa, umieszczono trzecią winietę miasta, określonego jako *Ghien* (tab. VI/16), gdzie znajdują się również źródła wspomnianej wyżej rzeki „południowej”. W konsekwencji planisfera Merkatora z roku 1595 odwraca schemat dwuenklawowej klauzury północno-wschodniej Azji. Enklawy nie leżą bowiem tutaj jedna obok drugiej

³⁶² Por. nota 336.

³⁶³ Por. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 61, nota 115: „Encore au XVIIIe siècle on ne négligeait pas ces trompettes: *hic in monte collocati sunt duo tubicines aerei*, dit la carte de l’atlas de Frédérik de Wit, *quos verissimile est Tartaros in perpetuam vindicatae libertatis memoriam, eo loci possuisse, qua per summos montes in tutiora loca commigrarunt*”. Por. Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 227, nota 287.

w bezpośrednim sąsiedztwie oceanu, lecz jedna za drugą tak, że enklawa Magoga jest otwartym obszarem śródlądowym. Z kolei wkomponowanie dużej ilości pasm górskich w północno-wschodnie obszary Azji należy uznać za wyraz stanu wczesnonowożytnej wiedzy na temat tej części Azji. Podobnie też wypada spojrzeć na sygnalizowane wyżej zalesienie, czy winiety miast. „Septentrionalium terrarum descriptio” należy zatem traktować jako próbę przewyciężenia dawnego obrazu północno-wschodnich kresów Azji. Autor tej koncepcji nie zrywa jednak z pewnymi elementami tradycji, stąd owa koegzystencja *nova i vetera*. W ten sposób można *grosso modo* uchwycić szerszą linię ewolucji schematu analizowanej tutaj klauzury między rokiem 1320 a 1595. Natomiast w porównaniu z mapą z roku 1569 uderza fakt całkowitego wyeliminowanie pewnych legend z tego obszaru. Zniknęły przede wszystkim teksty na temat spiżowych posągów, odzyskanej wolności Tartarów oraz funkcji Pseudo-Wrót Kaspjskich. Zabiegi te odrywają planisferę z roku 1595 od tradycyjnego toposu literackiego i graficznego, uwidaczniając dobrze rozwój horyzontu kartograficznego epoki.

Ryc. 55A

Ryc. 55B

Ryc. 55C

Ryc. 55A-C: Planisfera Merkatora (1595)³⁶⁴

*

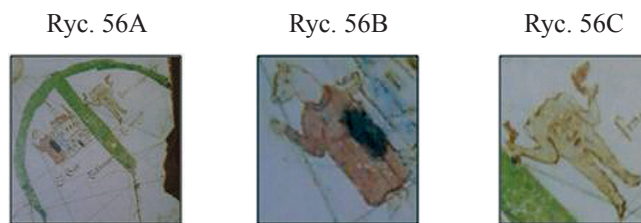
Istnieje też inna linia ewolucji tejże dwuenklawowej klauzury, którą dobrze ilustruje portolana zwana mapą Juana de la Cosa (ryc. 56A-C). Juan de la Cosa (ok. 1450 - 28 II 1510), pilot w czasie dwóch pierwszych wypraw Krzysztofa Kolumba (ok. 1450 - 20 V 1506), przedstawił na niej góry w sposób niezwykle schematyczny, w kształcie półkola podzielonego niepełną średnicą. Ten kształt można porównać do napiętej kuszy. Schemat ten umieścił autor mapy w północnej części swego kartogramu. Po prawej stronie quasi-średnicy widnieje mityczna postać ludzka bez głowy, co sygnalizuje jej przynależność do rasy Blemmijów (ryc. 56C), oraz dwie legendy: *R.* [= Rey] *Magot* i *Sin cabeça según algun[os]* (ryc. 56A)³⁶⁵. Trudno natomiast określić co postać ta trzyma w dłoniach³⁶⁶. Wydaje się, że są to trofea kanibalistycznej

³⁶⁴ Źródło kopii: Goss, *Kartenkunst. Die Geschichte der Kartographie*, s. 86-87, ryc. 4.1. Por. tamże, s. 94, ryc. 4.8.

³⁶⁵ Tekst legend za: Sáenz-López Pérez, *La representación de Gog y Magog*, s. 276. Por. Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 227. Por. też Marinelli, *Gog e Magog*, s. 205.

³⁶⁶ Zdaniem Sandry Sáenz-López Pérez (*La representación de Gog y Magog*, s. 276) postać ta „aparece exhibiendo unos brotes dorados en sus manos”.

uczty – fragmenty ludzkiego ciała. Po lewej zaś stronie wspomnianej linii demarkacyjnej widnieje psiogłowiec (ryc. 56B) na tle potężnej budowli bramnej, flankowanej wieżami. Brama otwiera się jednak nie w stronę ekumeny, lecz na północne pustkowia. Również ta część schematu posiada dwie legendy: *R.* [= Rey] *Got* i *Rostrican*. To ostatnie pojęcie odnosi się wprost do postaci psiogłowca.³⁶⁷ Warto zauważyć, że *de facto* budowla bramna jest tutaj zbędna, ponieważ zarówno enklawa Goga jak i Magoga są obszarami otwartymi na północ i na północny-wschód. Istotnym *novum* jest także fakt, że postacie biblijnego wroga z północy przybrały kształt legendarnych istot monstrialnych (psio-głowca i bez-głowca³⁶⁸), wchodząc tym samym w wymiar fikcyjnego toposu literackiego³⁶⁹. Ta linia ewolucji dwuenklawowego schematu klauzury jest zapewne tą, która z geo-kartograficznego punktu widzenia była z góry skazana na szybkie wymarcie. Należy ją uznać raczej za graficzny żart, niż za głos w dyskusji nad istnieniem klauzury azjatyckiej.

Ryc. 56A-C: Mapa Juana de la Cosa (1500)³⁷⁰

* * *

Równoległe ze schematem dwuenklawowej klauzury północno-wschodniej Azji, która coraz bardziej przesuwa się w stronę północy, funkcjonował jednoenklawowa schemat tejsze klauzury, którego bezpośrednich korzeni należy doszukiwać się na mapach Pietro Vesconte (por. ryc. 48A-C). Dobrymi przykładami są w tym przypadku następujące mapy typu ptolemejskiego: planisfera Rosselliego (ok. 1490/1492) (ryc. 57)³⁷¹, planisfera Contarini-Rosselli (1506)

³⁶⁷ Tekst legendy za: tamże. Por. Marinelli, *Gog e Magog*, s. 205.

³⁶⁸ Por. Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 227.

³⁶⁹ Postać blemmja na północy ekumeny znajduje się także na mapce towarzyszącej dziełu Jeana Mansela (ok. 1400 - ok. 1473), *La Fleur des Histoires*. Źródło oryginału: Bruksela, Bibliothèque Royale de Belgique, Ms 9260, fol. 11^r (wielkość folium: 380 x 280 mm; datacja: 1460-1470). Tekst legendy mapy: Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 289 (Appendice I). Źródło kopii: tamże, s. 379, ryc. 23.

³⁷⁰ Źródło kopii: Goss, *Kartenkunst. Die Geschichte der Kartographie*, s. 72, ryc. 3.16. Również kopia kolorowa: Schneider, *Die Macht der Karten*, s. 94-95, ryc. 57.

³⁷¹ Źródło oryginału: Florencja, Biblioteca Nazionale Centrale, Landau-Finaly, Carte Rossellii, C. 1 (wielkość oryginału: 375 x 523 mm; data powstania: ok. 1490/1492). Por. Destombes, *Mappe-mondes A.D. 1200-1500*, s. 253 (57, 14). Por. też Campbell, *The Earliest Printed Maps*, s. 70-78 i [s. 183], ryc. 42. Należy dodać, że istnieją jeszcze trzy kopie tej planisfery: 1) Greenwich, National Maritime Museum, G201:1/53 (wielkość oryginału: 370 x 420 mm; data powstania: ok. 1508), 2)

(ryc. 58)³⁷² i planisfera Ruyscha (1508) (ryc. 59)³⁷³. Zachowało się bardzo wiele kopii tej ostatniej mapy. Donald L. McGuirk doliczył się ich 64, a przypuszcza, że jest ich około setki³⁷⁴. Jednak przykłady jednoenkławowej klauzury nie ograniczają się chronologicznie do map z początku XVI wieku. Spotyka się je, jak to zostanie niżej zasygnalizowane, również u schyłku wieku XVII. Generalnie więc można uznać, że mapy inspirowane dziełami Pietro Vesconte funkcjonowały w obiegu kartograficznym dłużej niż mapy inspirowane dziełem Abrahama Cresquesa.

Pierwsza z wspomnianych wyżej map jest dziełem Francesca Rosselli (1445 - ok. 1513). Przedmiotowa klauzura została tutaj zlokalizowana na północy i ma kształt zbliżony do trójkąta, którego boku tworzą dwa pasma wysokich gór. Podstawą tej figury jest wolnodostępne wybrzeże północnego oceanu, podobnie jak to było na wyżej analizowanych mapach (por. ryc. 48A i C i 52-55). Wewnątrz tego obszaru widnieje napis: *Judei clausi*. Druga z kolei mapa jest dziełem F. Rosselliego i Giovanniego M. Contarini (zm. ok. 1507). Znajdująca się na niej klauzura, którą od strony lądu tworzą tradycyjnie łańcuchy górskie, przypomina swym kształtem półkole. Jej północną granicę stanowi otwarte wybrzeże oceanu. Umieszczona zaś wewnątrz legenda brzmi: *Judei clausi*. Trzecim przykładem jest mapa wykonana przez Johannesa Ruyscha (ok. 1460 - 1533). Posiada ona na północnych obszarach Azji, stykające się z oceanem i zamknięte półkolistym łańcuchem górskim terytorium, którego mieszkańcy są określani mianem *Judei inclusi*³⁷⁵. Natomiast na południe od tej klauzury autor mapy umieścił terminy *Gog* i *Magog*, przy czym obszar na którym one się znajdują, choć pocięty pasmami gór, nie jest jednak strefą zamkniętą. Zaznaczyć też trzeba, że w tym przypadku nic nie wskazuje na to, aby J. Ruysch starał się sugerować graficznie, że ludy Goga są strażnikami *Judeos inclusos*, ponieważ dzieli ich zbyt duża odległość.

Chicago, Arthur Holzheimer Collection, [bez sygnatury] (wielkość oryginału: 205 x 345 mm; data powstania: ok. 1508), 3) Zwickau, Ratsschulbibliothek, [bez sygnatury] (wielkość oryginału: 195 x 345 mm; data powstania: ok. 1508). Tekst legend mapy: ich treść może być łatwo odczytana z niżej cytowanej kopii, por. nota 377.

³⁷² Źródło oryginału: Londyn, British Library, Maps C.2.cc.4 (wymiar oryginału: 420 x 630 mm; datacja: 1506). Tekst legend mapy: *A Map oft he World. Designed by Gio. Matteo Contarini. Engraved by Francesco Rosselli* [A facsimile of the map, with introduction and index names] (ed. by J.A.J. de Villiers and F.P. Sprent), London 1924; E. Heawood, *A Hitherto Unknown Map oft he World of A.D. 1506*, „Geographical Journal” 62 (1923) nr 4, 279-293. Por. Campbell, *The Earliest Printed Maps*, s. 70. 78 i 218-219. Tekst legend mapy: ich treść może być łatwo odczytana z niżej cytowanej kopii, por. nota 378.

³⁷³ Źródło oryginału: Minneapolis, University of Minnesota. James Ford Bell Library, 1508rsm. gif (wielkość oryginału: 550 x 400 mm; datacja: 1508). Tekst legend mapy: ich treść może być łatwo odczytana z niżej cytowanej kopii, por. nota 379.

³⁷⁴ D.L. McGuirk, *Ruysch World Map: Census and Commentary*, „Imago Mundi” 41 (1989) 133-141.

³⁷⁵ Por. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, s. 102, nota 3.

Ten jednoenklawowy schemat klauzury, pochodzący z przełomu XV i XVI w., ma zasadniczo cztery cechy wspólne: 1) zamknięci barierą gór są zawsze *Judei*; 2) enklawa posiada wolny dostęp do oceanu północnego; 3) enklawa ta jest zawsze zlokalizowana na północnych a nie na północno-wschodnich rubieżach Azji; 4) w górach zamykających klauzurę nie ma żadnego pasażu, który umożliwiałby łączność z resztą Azji. Jednocześnie analizowane tutaj w charakterze przykładów planisfery, wszystkie zorientowane ku północy, zdradzają znaczny postęp w znajomości geografii Azji w stosunku do map, które powstały w wieku XIV, a przede wszystkim w stosunku do mapy Pietro Vesconte (por. ryc. 48A-C). W ten sposób ich autorzy łączą elementy tradycji sięgającej Orozjusza³⁷⁶ ze wczesnonowożytnym, rozszerzonym obrazem Azji.

Ryc. 57

Ryc. 58

Ryc. 59

Ryc. 57: Planisfera Rosselliego³⁷⁷; ryc. 58: Planisfera Contarini-Rosselli³⁷⁸;
ryc. 59: Planisfera Ruyscha³⁷⁹

Jak już wyżej wspomniano mapy jednoenklawowe, inspirowanego dziełami Pietro Vesconte przetrwały w tradycji kartograficznej bardzo długo. Zmianom ulegały natomiast treści legend wpisywanych w ten obszar. Dobrym tego przykładem jest mapa Rossiego-Sansona (ryc. 60)³⁸⁰, która ujrzała światło dzienne w roku 1687. Jest to zatem kartogram bardzo późny. Jego twórcami są Giovanni Giacomo de Rossi (1627 - 1691) i Guillaume Sanson (1633 - 1703). Ich dzieło jest godne uwagi z jeszcze jednego powodu, a mianowicie dlatego, że mimo iż przedstawia tylko jedną enklawę, *de facto* posiada wiele cech map Merkatora (ryc. 54A-C i 55A-C), co widać przede wszystkim na poziomie

³⁷⁶ Por. nota 104. 112. 349 i 392.

³⁷⁷ Źródło kopii: Campbell, *The Earliest Printed Maps*, [s. 183], tab. 42.

³⁷⁸ Źródło kopii: Goss, *Kartenkunst. Die Geschichte der Kartographie*, s. 74, ryc. 3.18. Inna kopia: Schneider, *Die Macht der Karten*, s. 86, ryc. 52.

³⁷⁹ Źródło kopii: Goss, *Kartenkunst. Die Geschichte der Kartographie*, s. 74, ryc. 3.19. Inna kopia: Gautier Dalché, *La Géographie de Ptolémée en Occident (IIe-XVIe siècle)*, s. 428-429, ryc. XVII. Por. tamże, s. 435, ryc. XX.1.

³⁸⁰ Źródło oryginału: *L'Asia. Nuouamente corretta, et accresciuta, secondo le relationi più moderne da Guglielmo Sansone Geografo di S-M-Christ^{ma}. E data in luce, da Gio. Giacomo de Rossi, in Roma, nella sua Stamperia alla Pace, l'Anno 1687* (wielkość oryginału: 560 x 405 mm; data powstania: 1687). Użyty tutaj egzemplarz mapy jest przechowywany w: Wenecja, Biblioteca Nazionale Marciana, sygn.: 285.c.44.

treści legend³⁸¹, które opisują ten obszar. I tak od północy i wschodu granicą klauzury jest *Oceano Setentrionale*, a ściślej jego fragment nazwany tutaj *Mar di Tartaria*. Od zachodu obszar ten ogranicza rzeka określona jako *Peisida R.* Natomiast od południa granicą są dwa łańcuchy górskie: *Alchai M. alias Belgian* i *Cocaia Mons*. Jeśli chodzi o samą klauzurę, to warto zwrócić uwagę na fakt, że jej najdalej ku północy wysunięte tereny leżą już za *Cerchio del Polo Artico*. Obszar ten przecina tylko jedna rzeka: *Tartar fl[uvius]*. Sama klauzura nosi nazwę *Moal alias Mongal et Magog* i dzieli się na cztery regiony: 1. *Bargu, Planities cuius Incolae Meditae forte Metrit*; 2. *Su-Moal alias Tartar*; 3. *Merkat*; 4. *Ieka-Moal alias Iagog et Gog*. Na terytorium tym nie ma żadnej winiety, czy też innego graficznego elementu. Obraz klauzury jest więc uproszczony w porównaniu do map Merkatora, a rozbudowany w zestawieniu z wyżej analizowanymi panisferami (ryc. 57-59). Legendy mapy zostały tutaj użyte w charakterze czysto rutynowych formuł, mających niejako zapełnić północno-wschodnich narożnik kartogramu. Z drugiej strony mapa ta pokazuje ogromną żywotność tradycyjnej terminologii kartograficznej.

Ryc. 60: Mapa Azji Rossiego-Sansona (1687)³⁸²

* * *

Obok przedstawionych wyżej grup kartogramów, na podstawie których można zasadnie mówić o ewolucji graficznego obrazu klauzury północno-wschodniej Azji szczególnie między rokiem 1320 a 1595 (a nawet 1687), zachowało się kilka XV-wiecznych map, których twórcy u progu epoki wielkich odkryć geograficznych starali się pogodzić tradycyjny średniowieczny a nawet późnoantyczny obraz rzeczony klauzury z nowymi intuicjami geo-kartograficznymi. U podstaw ich koncepcji leżą zatem zarówno takie kartogramy jak tzw. mapa św. Hieronima do Starego Testamentu (ryc. 1 i 8A), mapa Henryka z Moguncji (ryc. 28A-B. 46A i tab. III/1), mapa z Ebstorf (ryc. 33F. 34. 46B

³⁸¹ Tekst wszystkich cytowanych tutaj legend tej mapy został odczytany z zamieszczonej niżej mapy, por. nota 382.

³⁸² Źródło kopii: www.geographicus.com/P/AntiqueMap/Asia-rossi-1697 [dostęp: 24.02.2016].

i tab. III/2), mapa z Hereford (ryc. 38A-B. 46C i tab. III/3) i mapa z Koblencji (ryc. 45D. 46D i tab. III/4), jak i obraz ekumeny zaproponowany przez Pietro Vesconte (ryc. 48C i tab. III/5). Jednak schematyczne ujęcie zaproponowane przez tego ostatniego mogło razić wielu kartografów. Wrażenie takie mógł pogłębić „Atlas Kataloński”, który dodatkowo wykorzystał schemat Pietro Vesconte jako punkt wyjścia do polityczno-religijnej polemiki, dewaluując niejako kartograficzne osiągnięcie weneccjanina. W tej sytuacji należało zaproponować pewne nowe, czy raczej eklektyczne rozwiązania, które starały się połączyć dorobek średniowiecza z intuicjami kartograficznymi Pietro Vesconte. Propozycje te można również traktować jako swego rodzaju łącznik między wracającą do łask ptolemejską koncepcją świata a toposem graficznym wypracowanym głównie w XII i XIII w.

Klasycznymi przykładami jest w tym przypadku sześć kartogramów XV-wiecznych autorów: zorientowana na wschód mapa Andrea Bianco z roku 1436 (ryc. 61A-C)³⁸³, również zorientowana na wschód mapa Giovanni Leardo datowana na rok 1442 (ryc. 62A-C)³⁸⁴, mapa Andreasa Walspergera wykonana w 1448 i zorientowana na południe (ryc. 63A-C)³⁸⁵, mapa Fra Mauro ukończona w roku 1459 i również zorientowana na południe (ryc. 64A-D)³⁸⁶, także zorientowana na

³⁸³ Źródło oryginału: Wenecja, Biblioteca Nazionale Marciana, Ms Fondo Ant. It. Z 76 (4783), fol. 10^r (średnica oryginału: 250 mm; data powstania: 1436). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 247 (54, 16). Tekst legendy mapy: Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 84-89; Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 144-145. Fragmenty tekstu legendy mapy: Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident* (hasła w porządku alfabetycznym).

³⁸⁴ Źródło oryginału: Weronia, Biblioteca Civica (Comunale), Ms 3119 (średnica oryginału: 215 mm; wielkość folium pergaminu: 534 x 281 mm; data powstania: 1442). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 208-209 (52, 7). Istnieją jeszcze dwa egzemplarze mapy Giovanniego Leardo: 1. Vicenza, Biblioteca Civica Bertoliana, sygn. 598 A. (średnica oryginału: 214 mm; wielkość folium pergaminu: 347 x 312 mm; data powstania: 1448). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 209-210 (52, 8); 2. Milwaukee, University of Wisconsin-Milwaukee Libraries. American Geographical Society Collection, sygn. 050 A-1452 (średnica oryginału: 385 mm; wielkość folium pergaminu: 730 x 600 mm; data powstania: 1452-1453). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 210-212 (52, 9) i tab. XXX (EE). Fragmenty tekstu legendy mapy: Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident* (hasła w porządku alfabetycznym).

³⁸⁵ Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms Pal. Vat. Lat. 1362b (średnica oryginału samej mapy: 425 mm; wielkość folium pergaminu: 587 x 750 mm; data powstania: 1448). Tekst legendy mapy: Kretschmer, *Eine neue mittelalterliche Weltkarte*, s. 371-406. Fragmenty tekstu legendy mapy: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 147-148; Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident* (hasła w porządku alfabetycznym); Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 212-214 (52, 10) i tab. XXXI (FF).

³⁸⁶ Źródło oryginału: Wenecja, Biblioteca Nazionale Marciana (średnica oryginału: 1960 mm; data powstania: 1459). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 223-226 (52, 14) i tab. XXXV (HH). Tekst legendy mapy: Falchetta, *Fra Mauro's World Map*, passim. Fragmenty tekstu legendy mapy: Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident* (hasła w porządku alfabetycznym).

południe mapa z Zeitz, która powstała w roku 1470 (ryc. 65A-D)³⁸⁷, oraz anonimowa, zorientowana na północ, tzw. anonimowa ptolemejska mapa watykańska, datowana bardzo nieprecyzyjnie na wiek XV (ryc. 66)³⁸⁸.

Do tych sześciu map należy dodać mapę Tartarii z wydanego w roku 1570 w Antwerpii (1 wyd. niemieckie, użyte w niniejszym opracowaniu – 1572) atlasu flamandzkiego kartografa Abrahama Orteliusa (14 IV 1527 - 28 VI 1598) (ryc. 67)³⁸⁹, ponieważ mapę tę można uznać za rodzaj podsumowującego ujęcia tego graficznego toposu, bez względu na późniejsze przykłady jego przywołania.

*

Mapa Andrea Bianco lokalizuje analizowaną tutaj klauzurę na najdalej na wschód wysuniętym półwyspie Azji (ryc. 61A i tab. III/6). Jest on dłuższy od znajdującego się nieco niżej, a zatem na południe od niego, drugiego półwyspu azjatyckiego, na którym kartograf umieścił biblijny raj. Na cyplu tego półwyspu znajduje się krótka legenda: *Gog Magog*. Pod nią zaś narysowano wysoką górę z obronnym kasztelem na szczycie. W ten sposób wskazano jednoznacznie, że warownia ta jest siedzibą ludów Goga, co przywodzi na myśl legendę *Castrum Gog et Magog*³⁹⁰ z mapy Pietro Vesconte (ryc. 48C i tab. VI/2-3). U stóp tej góry trzy postacie, z których pierwsza trzyma w prawej ręce długi kij (wędrowca), stoją przed tronującym monarchą. Władca ma na głowie koronę cesarską, w lewej ręce trzyma berło, a całą postać spowija złota szata. Jego tron stoi na skalistym wzniesieniu lub głazie, który zamyka owym wędrowcom drogę, a na opoche tej wyryty jest napis: *Alesandro*. Warto zauważyć, że jego cesarska korona przypomina bardzo tę jaką posiada on na paralelnym fragmencie „Atlasu Katalońskiego” (ryc. 49D). Z kolei za plecami władcy następane dwie legendy służą objaśnieniu tej sceny. Pierwsza, znajdująca się tuż za jego tronem, głosi: *de tribus iudeoron*. Natomiast druga wpisana w zieloną toń oceanu stanowi jej uzupełnienie: *chest Alasander gie ne*

³⁸⁷ Źródło oryginału: Zeitz, Stiftbibliothek, Ms Hist. Fol. 497 (2° Ms Chart. 105an), fol. 48r (wielkość oryginału: 570 x 440 mm; data powstania: 1470). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 247 (54, 17). Tekst legend mapy: Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, tab. 69 (na tej bardzo dobrej kopii mapy są dobrze czytelne łacińskie legendy).

³⁸⁸ Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Urbinata, Cod. Urb. Lat. 274, fol. 75v-76r (wielkość oryginału: 445 x 300 mm; data powstania: XV w.). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 248 (55, 45). Tekst legend mapy: *Atlas. The Bulgarian Lands in the European Cartographic Tradition (3rd-19th centuries)*, Sofia 2008, 75-76 (I.13). Na tej dobrej kopii mapy są czytelne niektóre łacińskie legendy.

³⁸⁹ Źródło oryginału: Abraham Ortelius, *Tartariae sive Magni Chami Regni typus*, w: tenże, [Theatrum Orbis Terrarum], Nuernberg 1572, fol. 47a^v-47b^r (wielkość oryginału: 450 x 330 mm). Jest to pierwsze niemieckie wydanie tego atlasu. Jego egzemplarz jest przechowywany m.in. w: Weimar, Die Herzogin Anna Amalia Bibliothek, sygn.: Kt 700-42 L. Tekst legend mapy: *Abraham Ortelius, Theatrum Orbis Terrarum. Gedruckt zu Nuernberg durch Johann Koler Anno MDLXXII. Mit einer Einführung und Erläuterungen von U. Schneider*, Darmstadt 2012³, 104-105 – na tej kopii mapy są dobrze czytelne jej łacińskie legendy.

³⁹⁰ Por. nota 302.

*roccon ecartaira*³⁹¹. Zatem owi wędrowcy to *Iudei*, których Aleksander zamknął skalnymi ścianami gór. W ten sposób po raz kolejny powraca echo tradycji zasugerowanej przez Orozjusza³⁹². Obok dalekowschodniej klauzury mapa ta wspomina także tradycyjne Wrota Kaspijskie, lokalizując je między Morzem Czarnym a Morzem Kaspijskim i określając terminem *Porte de fero* (ryc. 61B i tab. IV/5)³⁹³, znanym już z mapy Pietro Vesconte (ryc. 48B i tab. V/5). Warto też zauważyć pewne bardzo dalekie podobieństwo półwyspu Goga i Magoga z tej mapy do usytuowania *Gog gentes* na tzw. mapie św. Hieronima do Starego Testamentu (ryc. 1). Z drugiej strony na mapę Andrea Bianco warto również spojrzeć nieco inaczej. Widnieją na niej bowiem aż 23 wizerunki królów, a przed tronującą na tle winiety Jerozolimy Madonną widać Trzech Króli, z których jeden klęcząc oddaje hołd Nowonarodzonemu (ryc. 61C). Scena ta nie stanowi centrum mapy, lecz znajduje się w jej centralnej strefie. Można powiedzieć, że mapa ta jest nie tyle mapą w sensie geograficznym, co próbą schematycznego przedstawienia rozmieszczenia najważniejszych monarchii ekumeny w aspekcie dia- i synchronicznym. W swym założeniu ma podkreślać fakt, że prawdziwym i jedynym acz niekoronowanym królem jest Chrystus. Ten chrystocentryzm mapy Andrea Bianco sugeruje kilka możliwości interpretacji sceny przedstawiającej górską fortecę Goga i Magoga oraz Aleksandra wraz z przedstawicielami 10 pokoleń Izraela. Jednak w kontekście niniejszych rozważań można tylko zasygnalizować bogactwo treści mapy Bianco, ponieważ w przeciwnym razie należało by poświęcić tym historyczno-teologicznym zagadnieniom odrębne studium. Z punktu widzenia prezentowanych tutaj analiz ważny jest półwysep, na którym Aleksander zamknął 10 plemion Królestwa Północnego oraz twierdza Goga i Magoga wzniesiona na szczycie wysokiej góry o stromych stokach. To rozwiązania graficzne z jednej strony przywołuje obraz podwójnej klauzury z map średniowiecznych, z drugiej zaś przypomina warownię z mapy Pietro Vesconte. Ten graficzny eklektyzm ma wiele cech świadomej archaizacji, ponieważ celem mapy Bianco nie jest przedstawienie obrazu ekumeny jako takiej, lecz rozwój Królestwa Bożego na ziemi. W tym kontekście 10 pokoleń Królestwa Północnego oraz biblijny wróg z północy zostali ulokowani na ich właściwym miejscu, a twierdza Goga na wysokiej północy wisi jak przysłowiowy miecz Damoklesa nad bałwochwalczymi plemionami samarytańskich apostatów.

³⁹¹ Tekst legendy za: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 144: „*Alesandro. Gog Magog. de tribus iudeoron. Daneben im Meere: chest Alasander gie ne roccon ecartaira, welche Alexander einst in Felsen einschloss*”. Por. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 87: „L’Asie [...] avance par une péninsule jusqu’aux dernières extrémités de l’orient. Dans cette péninsule est *Gog Magog chest Alexander gie ne roccon ecartaire*, qu’Alexandre jadis dans des rochers encarcera, *de tribus iudeoron; des tribus de juifs [...]*”. Por. też Hallberg, *L’Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l’Occident*, s. 228.

³⁹² Por. nota 104. 112. 349 i 376.

³⁹³ Tekst legendy za: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 144. Por. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 88: „*porto de fero* (Derbent)”.

Ryc. 61A

Ryc. 61B

Ryc. 61C

Ryc. 61A-C: Mapa Andrea Bianco (1436)³⁹⁴

Podobnie jak mapa Andrea Bianco również mapa Giovanniego Leardo jest zorientowana na wschód, jednak klauzura ludów zamkniętych nie znajduje się tutaj na wysuniętym daleko ku wschodowi półwyspie, lecz została zlokalizowana na wschodnich kresach Azji i stanowi tym samym integralną część tego kontynentu. Na mapie Giovanniego Leardo istnieją jednak dwa warianty schematu tej klauzury. Pierwszy z nich widnieje na egzemplarzu mapy przechowywanym w Biblioteca Civica w Weronie (ryc. 62A), drugi natomiast na kartogramie znajdującym się w bibliotece University of Wisconsin-Milwaukee (ryc. 62B). Wersja mapy z Weroni wykonana w roku 1442 lokalizuje analizowaną tutaj klauzurę po północnej stronie biblijnego raju. Obszar ten otaczają od zachodu i północno-zachodu wysokie góry, od południa zaś raj oraz terytorium Indii przedstawione w formie winiet silnie ufortyfikowanych miast. Natomiast granicę wschodnią stanowi ocean. Wewnątrz klauzury umieszczono krótki tekst: *Montagne de og e magog doue so serate molte tribus de iudei*³⁹⁵. Obszar ten jest całkowicie odseparowany od reszty ekumeny. Mapa zawiera też Wrota Kaspijskie, określone mianem *porte de fero*³⁹⁶, które znajdują się rzecz by można na właściwym miejscu, czyli nad Morzem Kaspijskim (tab. V/6). Wersja mapy z Milwaukee natomiast wykonana między rokiem 1452 a 1453 posiada znacznie bardziej rozbudowany graficznie schemat klauzury, w którym można dopatrzeć się pewnym elementów symbolicznych. W tej wersji mapy bowiem obszar ten jest zamknięty (również od strony oceanu) przez dziesięć potężnych gór, z których każda ma kształt trzystopniowej piramidy. Wewnątrz umieszczono następującą legendę: *Provincia de og magog doue sono serati molti tribus de Judei. Montes Anibi*³⁹⁷. Z kolei po południowo-zachodniej stronie klauzury czytelnik mapy odnajduje dwa znajome elementy (ryc. 62C): 1) bardzo schematycznie naszkicowane posągi trębaczy

³⁹⁴ Źródło kopii: commons.wikimedia.org/wiki/file:Biancomap.jpg [dostęp: 30.03.2014].

³⁹⁵ Tekst legendy został odczytany z kopii mapy, por. nota 401.

³⁹⁶ Tamże.

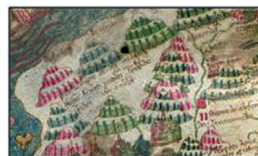
³⁹⁷ Tekst legendy został odczytany z kopii mapy, por. nota 402. Ivar Hallberg (19 VI 1870 - 3 V 1936) (*L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident*, s. 228 i 263) podaje następujący tekst tej legendy: *Provincia di Gog e Magog dove sono serate molte tribu di judei*. Z kolei Marcel Destombes (27 VII 1905 - 26 XI 1983) (*Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 209 = 52, 9) zamieścił tylko początek tego tekstu: *Provincia de og magog*.

(por. ryc. 49E, 51C, 54C i 55C)³⁹⁸ opatrzone legendę *Statoe de Alesandro*; 2) również schematyczną budowlę bramną podpisaną *porte de fero* (tab. VI/7)³⁹⁹. Ta wersja mapy przywołuje zatem elementy znane z „Atlasu Katalońskiego” (ryc. 49A i D-E) i mapy z Modeny (ryc. 51B-C). Ponadto mapa zawiera także tradycyjne Wrota Kaspijskie widoczne między Morzem Czarnym a Morzem Kaspijskim (tab. V/7), opatrzone legendą *porte ferree*⁴⁰⁰. Porównanie tych dwóch wersji mapy pokazuje dość daleko idące rozbieżności w jej graficznej treści na przestrzeni około 10 lat. W pierwszej wersji autor kartogramu zdaje się bardziej nawiązywać do koncepcji średniowiecznej, gdzie klauzura ma kształt mandorli (por. ryc. 18, 20-22 i 40). Natomiast druga wersja wydaje się ulegać do pewnego stopnia logice grafiki „Atlasu Katalońskiego” (ryc. 49A-E), choć uległość ta nie ma nic wspólnego z naśladownictwem i nie pozbawia mapy cech oryginalności.

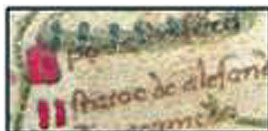
Ryc. 62A

Ryc. 62B

Ryc. 62C

Ryc. 62A-C: A. Mapa Giovanni Leardo (1442)⁴⁰¹; B-C. Mapa Giovanni Leardo (1452-1453)⁴⁰²

*

Trzecia z prezentowanych tutaj map jest dziełem benedyktyna Andreego Walspergera (ur. ok. 1415) z roku 1448. Mapa ta jest, jak już wyżej wspomniano, zorientowana na południe, podobnie jak analizowana wcześniej „Mapa Borgia” (ryc. 52). Tutaj na północno-wschodnich rubieżach Azji znajduje się ogromna dwuenklawowa klauzura, której właściwy schemat, głównie ze względu na jego bardzo nieregularny, specyficzny kształt, umyka jednak często oku badacza (ryc. 63A). W rzeczywistości chodzi o ogromny półwysep,

³⁹⁸ Por. nota 315, 346 i 355.

³⁹⁹ Tekst legendy został odczytany z kopii mapy, por. nota 402.

⁴⁰⁰ Tamże.

⁴⁰¹ Źródło kopii: Goss, *Kartenkunst. Die Geschichte der Kartographie*, s. 37, ryc. 2.7.

⁴⁰² Źródło kopii: www.wdl.org/en/item.6763 = World Digital Library [dostęp: 27.12.2015].

który od strony północno-zachodniej opływa *mare oceanum septentriomale magnum inhabitabile*⁴⁰³, a od południowego wschodu *mare occidentale indorum minus habens in se serpentes camelos attrahentes*⁴⁰⁴, przy czym to ostatnie wdziera się bardzo głęboko w głąb kontynentu azjatyckiego (morza są tu zawsze zaznaczone kolorem zielonym). Z kolei sam półwysep posiada od strony oceanu, czyli od strony północno-wschodniej rodzaj płytkiej zatoki, określonej mianem *mare minus caspium* (ryc. 63B i tab. III/7)⁴⁰⁵, która sprawia, że posiada on od strony oceanu dwa duże cyple. Pierwszy z nich jest zorientowany na południowy wschód, a od reszty półwyspu oddzielają go góry. W ten sposób powstała niejako naturalnie pierwsza niewielka enklawa (ryc. 63B), we wnętrzu której umieszczono następującą legendę: *gog et magog* [w kolorze czerwonym]. *terra russorum judeorum conclusorum inter montes caspios* [w kolorze czarnym]⁴⁰⁶. Drugi cypl jest zorientowany na północny zachód i wyrasta w niego sylwetka kanibala, nad którego głową widoczna jest legenda w kolorze czarnym: *Andropofagi manducant carnes hominum*⁴⁰⁷. Cypl ten jest również początkiem drugiej znacznie większej enklawy, która rozciąga się z północnego zachodu na południe. Po prawej stronie ludożercy napisano kolorem czerwonym: *Cenocephali habent capita canum*⁴⁰⁸. Ponad tą legendą widoczny jest wygięty łukowato łańcuch gór. Północno-zachodnia część tego pasma zbliża się mocno do wybrzeży *mare oceanum septentriomale magnum*, lecz nie dochodzi do samego brzegu tego akwenu. Powoduje to, że od tej strony półwysep (i owa druga enklawa) pozostają nieodkryte (ryc. 63B). Natomiast południowa część rzeźbionego łuku górskiego styka się z Morzem Kaspijskim (ryc. 63A), które tutaj jest opisane jako *mare persicum siue hyrcanum uel bacuianorum*⁴⁰⁹. To między tym pasmem górskim a wchodzącym głęboko w Azję *mare occidentale indorum minus* rozpościera się owa druga enklawa klauzury. Wewnątrz niej znajdują się jeszcze dwie czerwonego koloru legendy: 1. *Pigmei pugnantes cum gruibus*⁴¹⁰; 2. *chircania* (Hyrcania)⁴¹¹.

⁴⁰³ Tekst legendy za: Kretschmer, *Eine neue mittelalterliche Weltkarte*, s. 383.

⁴⁰⁴ Tekst legendy za: tamże, s. 384.

⁴⁰⁵ Tekst legendy za: tamże, s. 383. Por. Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident*, s. 263.

⁴⁰⁶ Tekst legendy za: Kretschmer, *Eine neue mittelalterliche Weltkarte*, s. 381. Por. Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident*, s. 263; Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 213. Por. też Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 147.

⁴⁰⁷ Tekst legendy za: Kretschmer, *Eine neue mittelalterliche Weltkarte*, s. 381. Por. Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident*, s. 32; Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 213. Por. też Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 147; *Anthropophagi manducant carnes hominum*.

⁴⁰⁸ Tekst legendy za: Kretschmer, *Eine neue mittelalterliche Weltkarte*, s. 380. Por. Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident*, s. 177. Por. też Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 147.

⁴⁰⁹ Tekst legendy za: Kretschmer, *Eine neue mittelalterliche Weltkarte*, s. 384.

⁴¹⁰ Tekst legendy za: tamże, s. 382.

⁴¹¹ Tekst legendy za: tamże, s. 386. Por. Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la car-*

Natomiast południowa i południowo-wschodnia granica tej enklawy znajduje się w miejscu, gdzie trzy akweny morskie maksymalnie zbliżają się do siebie: od południa jest to *mare magnum indorum*, od północy *mare occidentale indorum minus*, od zachodu zaś *mare persicum siue hyrcanum*. To w tym trójkącie trzech mórz (ryc. 63C) widnieją dwa toponimy wraz z winietami: *turris lapidea*⁴¹² oraz miasto pokreślone mianem *asila magna*⁴¹³. Podobnie jak wspomniana wyżej północno-zachodnia granica drugiej enklawy tak i jej południowe zamknięcie nie jest pełne. Enklawa ta pozostaje zatem obustronnie niedomknięta. Takie graficzne rozwiązania sugeruje pewną hierarchię okrucieństwa mieszkańców enklaw. Najbardziej niebezpieczne są ludy Goga, czyli *russi* i *judei* zablokowani górami w pierwszej, mniejszej enklawie klauzury. Enklawa ta nie posiada żadnego przejścia, które łączyło by ją z drugą enklawą. Tę zaś zamieszkują kanibale, psiogłowcy, pigmeje i Hyrkanowie. Ci jako mniej niebezpieczni dla pozostałych ludów ekumeny nie są od nich całkowicie odcięci, co zostało jednoznacznie wyrażone graficznie przy pomocy dwóch pasaży: północno-zachodniego i południowego. Pierwszy z nich prowadzi do Scytii, a zamieszczona tam legenda głosi: *Scitarum gentes semper vagantur*⁴¹⁴. To nawiązanie do klasycznego toposu o nieuchwytnych Scytach-nomadach nie jest tutaj przypadkowe. Uzasadnia ono bowiem istnienie północno-zachodniego pasażu, ponieważ ludy enklawy nie są w stanie dopaść i zaszkodzić stale przemierzającym się koczownikom, którzy na dodatek posiadają swój własny topos literacki, charakteryzujący ich jako równie bezwzględnych okrutników. W konsekwencji można by powiedzieć, że prawdziwą barierą skutecznie rozdzielającą obie hordy barbarzyńców jest wzajemny strach, bazujący na tradycyjnej złej sławie. W przeciwieństwie do pasażu północno-zachodniego pasaż południowy jest strzeżony przez *turris lapidea* i nieznane miasto – *asila magna*, między którymi mającą ledwo dostrzegalne kontury góry (ryc. 63C). Pojęcie *turris lapidea* (oczywiście po grecku) pojawia się u Ptolemeusza (ok. 100 - ok. 170)⁴¹⁵. Owa „kamienna wieża” miała znajdować w kraju Saków, na zachód od Sogdiany, a zatem w głębi Azji. Sam Andreas Walsperger w tekście zamieszczonym pod mapą pisze: *Item in hac presenti figura continetur mappa mundi siue descriptio orbis geometrica, facta ex cosmographya ptholomey*

tographie de l'Occident, s. 253: „[...] à l'E. de Mare Hyrcanum se trouve un pays dont on a lu le nom comm étant *Chircama* ou *Chircania* [...]”. Por też Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 147: *Hircania*.

⁴¹² Tekst legendy za: Kretschmer, *Eine neue mittelalterliche Weltkarte*, s. 397. Por. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 147.

⁴¹³ Tekst legendy za: Kretschmer, *Eine neue mittelalterliche Weltkarte*, s. 386.

⁴¹⁴ Tekst legendy za: tamże, s. 380. Por. Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 147: *Scyitarum gentes semper vagantes*.

⁴¹⁵ Ptolemaeus, *Geographia* I 11, 4 edidit C.F.A. Nobbe, t. 1-2, Lipsiae 1843-1845 [reprint: Hildesheim 1990] t. 1, 23, 23-24. 27; tamże I 11, 6, s. 24, 15; tamże I 12, 1. 2, s. 25, 9-10. 25; tamże I 12, 3, s. 26, 3; tamże I 12, 8-10, s. 27, 10. 12. 16; tamże VI 13, 2, t. 2, s. 121, 14. Por. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* XXIII 6, 60, ed. W. Seyfarth, vol. 1: *Libri XIV-XXV*, Leipzig 1978, 318, 15-16, tłum. I. Lewandowski, Warszawa 2001, t. 1, s. 471.

*proportionabiliter secundum longitudes et latitudes et diuisiones climatum. Et cum uera et integra cartha nauigationis marium*⁴¹⁶. Pozostaje kwestią otwartą czy i w jaki sposób autor mapy korzystał z kartograficznych dokonań Ptolemeusza oraz z map morskich, jak to wyżej deklaruje⁴¹⁷. Faktem jest, że przywołuje pojęcie *turris lapidea*, spotykane często u Ptolemeusza, które nie występuje na innych analizowanych tutaj mapach. Z drugiej zaś strony mapy te posiadają często winiety wieży lub większego kompleksu obronnego w południowo-zachodnim narożniku klauzury, czyli prawie dokładnie tam, gdzie Andreas Walsperger zlokalizował ptolemejską *turris lapidea* (ryc. 63C i tab. VI/6). Można stąd wnosić, że przynajmniej od czasów Pietro Vesconte (ryc. 48C i tab. VI/2-3) owa ptolemejska idea funkcjonowała *implicito* w kartografii zachodnioeuropejskiej, jednak wplataną w różne konteksty ideologiczne nie miała szans zaistnieć jako samodzielny toponim.

Generalnie mapa Walspergera zawierająca schemat dwueklawowej klauzury północno-wschodniej Azji, przywołuje wiele dobrze znanych toposów literackich i graficznych, które na przestrzeni wieków tworzyły obraz tej części ekumeny. Pewnym *novum* tej mapy jest niespotykane dotąd rozczłonkowanie trzech kontynentów.

Ryc. 63A

Ryc. 63B

Ryc. 63C

Ryc. 63A-C: Mapa Andreego Walspergera (1448)⁴¹⁸

Ogromna mapa Fra Mauro, kameduły z klasztoru San Michele in Isola (znanego też pod nazwą San Michele di Murano), znajdującego się na położonej między Wenecją a Murano wyspie San Michele, która służyła jako cmentarz⁴¹⁹, jest zorientowana podobnie jak „Mapa Borgia” (ryc. 52) i mapa Walspergera (ryc. 63A) na południe. Jednak w przeciwieństwie do „Mapy Borgia”, która posiada dwueklawową klauzurę północno-wschodniej Azji i wydaje się

⁴¹⁶ Tekst legendy za: Kretschmer, *Eine neue mittelalterliche Weltkarte*, s. 376. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 212: *Item in hac presenti figura continetur mappa mundi sive descriptio orbis geometrica facta ex cosmographya ptolomey proporcionabiliter secundum longitudes et latitudes et divisiones climatum. Et cum uera et integra cartha nauigationis marium.*

⁴¹⁷ Konrad Kretschmer (*Eine neue mittelalterliche Weltkarte*, s. 377) uważa, że nie wskazuje na to, aby autor tego kartogramu korzystał z jakiegś mapy Ptolemeusza, czy też z portolany.

⁴¹⁸ Źródło kopii: Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, tab. 65.

⁴¹⁹ Por. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 282.

traktować kwestię tzw. ludów zamkniętych bardzo serio⁴²⁰, Fra Mauro (ok. 1385 - ok. 1460) wyraźnie odszedł od tej tradycji. Odejście to nie dokonało się jednak na poziomie toposu graficznego, lecz we wkomponowanej w ten topos deklaracji słownej. Fra Mauro narysował zgodnie z uświęconą niemal tradycją duży półwysep na północno-wschodnich krańcach Azji (ryc. 64A i tab. III/8). Półwysep ten ma kształt trójkąta, którego południowy wierzchołek stanowi warowna brama zaopatrzona w brzę-kratownicę (ryc. 64B i tab VI/9). Ten jedyny wykonany ludzką ręką element jednoeklawowej klauzury jest łącznikiem między interierem półwyspu a resztą ekumeny, ponieważ niemal ze wszystkich pozostałych stron otacza go morze, a wzdłuż jego wybrzeży ciągną się nieprzerwanie łańcuchy gór. Tylko niewielki odcinek północno-zachodniego boku trójkąta, będący przedłużeniem zatoki oceanu do owej warownej bramy, stanowi pasmo górskie. Ta naturalna morsko-górska bariera sugeruje opatrnościowy charakter klauzury. Natomiast ręką ludzką wzniesiona brama dopełniła tylko zamiysł Opatrzności. Swym schematycznym trójkątnym kształtem półwysep ten przywodzi na myśl miejsce odosobnienia ludów Goga przedstawione przez Lamberta z Saint-Omer w „Liber Floridus” (ryc. 47A). Z kolei całkowite otoczenie półwyspu barierą górską i zamknięcie go od południa bramą można traktować jako dalekie echo lądowego zamknięcia drugiej klauzury na mapie z Sawley (ryc. 28A-B. 46A i tab. III/1), mapie z Ebstorf (ryc. 33F. 46B i tab. III/2), mapie z Hereford (ryc. 38A-B. 46C i tab. III/3) oraz częściowo na niedokończonyj mapie z Koblencji (ryc. 45C. 46D i tab. III/4), ponieważ ta ostatnia mapa posiada wzniesiony przez człowieka mur po stronie wschodniej. Z drugiej jednak strony zachodzą dwie zasadnicze różnice między owymi czterema mapami a planisferą Fra Mauro: 1) tamte mapy przedstawiają schemat podwójnej klauzury; 2) drugą klauzurę zamyka na nich potężny mur obronny opatrzony blankami, w którym nie ma żadnej bramy, a zatem uwięzione za drugą klauzurą ludy nie mają szansy wyjścia z izolacji. Fra Mauro odszedł od tego graficznego toposu. Jednak, co ważniejsze, umieścił tuż przy barierze górskiej stanowiącej północny bok trójkąta dwie następujące legendy: 1) w kolorze czarnym przy samym północnym boku trójkąta: *Mongul. Questo per la più parte è habitado per zente tartara (Mongul. For the most part, this is inhabited by Tartars)*⁴²¹; 2) z kolei znajdująca się nad nią legenda w kolorze czerwonym brzmi: *De qui è vulgo che questi populi*

⁴²⁰ Marcel Destombes (*Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 226-227) przytacza opinię, którą Roberto Almagià (17 VI 1884 - 13 V 1962) zawarł w swej pracy opublikowanej w roku 1944 (*Monumenta cartographica Vaticana*, t. 1: *Planisferi, carte nautiche e affini dal secolo XIV al XVII esistenti nella Biblioteca Apostolica Vaticana*, Città del Vaticano 1944, 32-41), w myśl której *Mapa Borgia* powstała przed rokiem 1455 w atelier Fra Mauro w klasztorze San Michele di Murano. Tenże M. Destombes cytuje też niejako dla równowagi tezę, którą Giuseppe Caraci (23 XII 1893 - 28 IX 1971) wysunął w roku 1953 (*The Italian Cartographers of the Benincasa and Freducci Families and so-called Borgia Map of the Vatican Library*, „*Imago Mundi*” 10 (1953) 23-45), iż *Mapa Borgia* powstała po roku 1455 i jest dziełem jednego z członków rodziny Freduccich, kartografów z Ankony.

⁴²¹ Tekst legendy za: Falchetta, *Fra Mauro's World Map*, s. 685 (*2755).

reclusi per Alexandro in questo paexe de hung e mongul deriva el nome suo da hi do' paexi ditti, i qual tra nui se chiama gog e magog, a la qual opinion io non credo (Here it is said that these peoples were enclosed by Alexander in these lands of Hung and Mongul and that they derive their name from those two lands, which amongst us are called Gog and Magog. But I do not believe this opinion)⁴²². Legendy te, jak widać, powtarzają ideę o Tartarach, czyli Piekielnikach, zamieszkujących kraj Goga i Magoga, oraz o Aleksandrze, jako twórcy analizowanej tutaj klauzury. Jednak najważniejsze zdanie brzmi: [...] *a la qual opinion io non credo* (But I do not believe this opinion)⁴²³. Zatem Fra Mauro zdecydowanie odrzuca cały powyższy topos literacki, a wkomponowany w mapę topos graficzny można rozumieć jako swego rodzaju polemikę z toposem literackim: oto Fra Mauro dopuszcza możliwość istnienia półwyspu zamkniętego górami i morzem, u którego nasady wzniesiono bliżej nieokreślone fortyfikacje, lecz nie przyjmuje literackiej interpretacji tego topograficznego fenomenu. Jest to zatem pewna próba zdroworozsądkowego rozgraniczenia między toposem literackim a toposem graficznym, z których każdy może odtąd żyć własnym życiem. Z drugiej strony wenecki mnich oddaje w pewnym sensie milczący hołd weneckiemu podróżnikowi Marco Polo, który łączył z tym właśnie obszarem terminy *Ung* i *Mongul*⁴²⁴, jednak jako wkład własny odrzuca przyjęty przez Marco Polo tradycyjny topos literacki. Jest to

⁴²² Tekst legendy za: tamże, s. 685 (*2752).

⁴²³ Tezę tę powtarza Fra Mauro również w innym tekście zamieszczonym na mapie: *Alguni scrive che a le radici del monte caspio over pocho lutan sono quei populi i qual come se leçe sono seradi per Alexandro Macedo. Ma certo questa opinion manifestamente è erronea [...]. Perhò concludo che questi populi siano molto lutani dal monte caspio e siano [...] ne la extremità de la terra tra grieco e tramontana e sono circondadi da monti asperimi e dal mar ocean quasi da tre bande, e questi sono soto el regno de tenduch e sono chiamati ung e mongul, i qual el vulgo dice gog e magog extimando che questi sia quei che diebano usir de li al tempo de antichristo. Ma certo questo error è adevenuto per alguni che tirano la sacra scriptura al suo sentimento. [...]. (Some write that on the slopes of Mount Caspian, or not far from there, live those peoples who, as one reads, were shut in by Alexander the Macedonian. But this opinion is certainly and clearly mistaken [...]. I conclude that these peoples are very far from Mount Caspian and are [...] at the extreme limit of the world, between the north-east and the north, and they are enclosed by craggy mountains and ocean on three sides. They are to the north of the kingdom of Tenduch and are called the Ung and the Mongul, which people know as Gog and Magog and believe that they will emerge at the time of the Antichrist. But certainly this mistake is due to the way some force the Sacred Scriptures to mean what they want them to mean. [...])* – tamże, s. 617 i 619 (*2403).

⁴²⁴ Por. tamże, s. 684 (*2752): „The inscription appears to the north-eastern edge of the map, [...], which in fact corresponds to the Chinese-Mongol regions just beyond the 40th parallel. Excluding the reference to Alexander, which is a commonplace in the tradition of Gog and Magog, the note draws closely on the following passage in Marco Polo: *E vi sono due regioni dove questi regnano, che nelle nostre parti chiamano Og e Magog, ma quelli che ivi abitano lo chiamano Ung e Mongul, in ciascuno de' quali è una generazione de gente: in Ung sono Gog, e in Mongul sono Tartari* (G.B. Ramusio, *Dei viaggi di messer Marco Polo gentil'huomo venetiano*, w: tenże, *Delle navigationi et viaggi*, vol. 2, In Venetia 1583, 16D = I 53). [...]”. Por. Gerritsen, *Gog and Magog in Medieval and Early Modern Western Tradition*, s. 10 i nota 4. Por. też nota 360.

prawdopodobnie wynikiem rozwoju horyzontu geograficznego, którego obraz w renesansowej Wenecji musiał bardzo dynamicznie ewoluować. W ramach tejże klauzury funkcjonuje też trzecia legenda (w kolorze czarnym i czerwonym), umieszczona znacznie bliżej bramy zamykającej ten obszar: *Paexe dito hung. Questi do 'paexi son soto el regno de tenduch (Land called Hung. These two lands are under the kingdom of Tenduch)*⁴²⁵. Owo *regno de tenduch* znajduje się na zachód od wspomnianej bramy i jest przez Piero Falchettę utożsamiane z szeroko rozumianym pograniczem chińsko-mongolskim⁴²⁶, a towarzyszy mu następująca legenda: *Regno tenduch. Parme qui difficile a creder che Alexandro vignisse tanto avanti (Kingdom of Tenduch. It is difficult for me to believe that Alexander came this far)*⁴²⁷. W jej treści ponownie uwidacznia się sceptycyzm Fra Mauro odnośnie wiary w zasięg podbojów Aleksandra Macedońskiego. Istnieje jednak także głębszy aspekt tego zagadnienia. Oto zarówno system podwójnej klauzury, jak i system zakładający istnienie dwu-enklawowej klauzury północno-wschodniej Azji stwarzał ewidentną graficzną trudność w zakresie lokalizacji Wrót Kaspjskich. Problem ten, mało istotny na poziomie średniowiecznego horyzontu geograficznego, zaczął dawać o sobie znać w miarę rozszerzania się tego widnokregu i połączenia go z powracającym do łask ptolemejskim obrazem świata. Pojawia się wówczas potrzeba rozwiązania problemu podwójnych Wrót Kaspjskich. Zagadnienie to sygnalizowała już tzw. mapa św. Hieronima do Starego Testamentu, uwzględniająca w formie graficznej i tekstualnej *Caspie porte* i *Caspie porte, ut quidem dicunt* (ryc. 8B-C; tab. IV/1 i VI/1)⁴²⁸. Z kolei Pietro Vesconte pod wpływem relacji XIII-wiecznych podróżników, Wilhelma Rubruka⁴²⁹ i Marco Polo⁴³⁰, i rozwoju refleksji geo-kartograficznej wprowadził dystynkcję między *Porte ferree*, czyli Wrotami Kaspjskimi *sensu stricto*, a *Castrum Gog et Magog* (ryc. 48B-C; tab. V/5 i VI/2-3)⁴³¹. W ten sposób dystynkcja ta weszła, choć w sposób nie końca konsekwentny, do kartograficznego krwioobiegu. Z drugiej strony ptolemejski termin *turris lapidea*⁴³² podsunął rozwiązanie graficzne i tekstualne sugerujące tożsamość owej wieży z Pseudo-Wrotami Kaspjskimi, które zostało wprowadzone na mapie Walspergera (ryc. 63C; tab. VI/6) i na mapie z Zeitz (ryc. 65D; tab. VI/13). Fra Mauro także użył *explicite* pojęcia *turris lapidea*, lecz graficznie zlokalizował ją w głębi Azji tak, aby nie sugerowało to w żaden sposób jej związku z analizowaną tutaj klauzurą (ryc. 64D; tab. VI/10)⁴³³.

⁴²⁵ Tekst legendy za: Falchetta, *Fra Mauro's World Map*, s. 683 (*2748).

⁴²⁶ Tamże, s. 681 (*2744).

⁴²⁷ Tekst legendy za: tamże.

⁴²⁸ Por. nota 23-24.

⁴²⁹ Por. nota 304-305.

⁴³⁰ Por. nota 308.

⁴³¹ Por. nota 302.

⁴³² Por. nota 415.

⁴³³ Tekst legendy za: Falchetta, *Fra Mauro's World Map*, s. 463 (*1451). Por. też tamże, s. 462 (*1451) – komentarz.

Natomiast pojęcia *Porte de fer(r)o* zostało użyte przez weneckiego kamedułę w czterech różnych kontekstach topograficznych: 1) winieta potężnej twierdzy w dolinie Nilu (fortyfikacje znajdują się na obu brzegach rzeki oraz w samym jej nurcie, tworząc rodzaj zapory) wraz z legendą w kolorze czerwonym: *Porte de fero. Con queste porte se farave el nilo andar per terra de negri e pocho in egypto (Iron Gates. These gates serve to make the Nile flow through the lands of the negroes, with only a small part going into Egypt)*⁴³⁴; 2) winieta w formie półpierścienia nad korytem Dunaju (w jego środkowym biegu) i legenda: *Porte de fero*⁴³⁵; 3) w głębi Azji nieco powyżej ogromnej winiety Samarkandy (dziś w Uzbekistanie) są dwie dość skromne winiety twierdz, które blokują pasaż między górami a rodzajem rozległego starorzecza. Winietom tym towarzyszy czarno-czerwona legenda: *Porte de fero. Questa vale è serada da do' forteze, le qual se chiama porte de fero (Iron Gates. This valley is held closed by two fortresses, which are called Iron Gates)*⁴³⁶; 4) między wschodnimi stokami Kaukazu a Morzem Kaspijskim znajduje się duża winieta silnie ufortyfikowanej twierdzy, która całkowicie blokuje pasaż między górami a morzem. Twierdza ta posiada od strony morza dwie wyraźnie zaznaczone bramy (jedna z nich otwiera się na wschód, czyli wprost na akwen morski, druga zaś na północ). Winięcie tej towarzyszy napisana na czerwono legenda: *Porte de ferro* (ryc. 64C)⁴³⁷. Ten krótki tekst dopełnia znacznie obszerniejsza czerwona legenda umieszczona w kartuszu w zachodniej części Morza Kaspijskiego: *Queste porte, le qual ne la lengua de questi sono dite derbent çoè porte de ferro e questo per esser inexpugnabile, sono anchor dite porte chaspie perché a voler passar questo monte chaspio è necessità passar per queste porte, le qual per tuto se dice chaspie (These gates in the language of the people of this place are called Derbent – Iron Gates – because they are impregnable. They are also called the Caspian Gates because, if you want to pass these Caspian mountains, you have to go by these gates, which are therefore called Caspian)*⁴³⁸. Swego rodzaju rozszerzeniem tej legendy jest część równie obszernego tekstu w kolorze czerwonym, który znajduje się na północ od Kaukazu: *El monte chaspio el qual è qui de sopra comença nel mar de ponto e tira per levante al mar hircano, el*

⁴³⁴ Tekst legendy za: tamże, s. 267 (*403). Por. tamże, s. 266 (*403): „[...] The drawing shows a lock with four walls between small towers at the sides of the river; perhaps this is intended to depict the fortress of Buhen, the pivot of the line of fortresses built to defend the kingdom of Egypt at the time of the twelfth dynasty (19th-18th cent BC)”.

⁴³⁵ Tekst legendy za: tamże, s. 561 (*2094). Por. tamże, s. 560 (*2094): „Still used today, this name indicates the narrow gorge through which the Danube flows between Orsova and Turnu-Severin, on the Rumanian-Serb border”.

⁴³⁶ Tekst legendy za: tamże, s. 615 (*2388). Por. tamże, s. 614 (*2388): „[...] these (gates of iron) [...] were to be found in the Bajsun-Tau range of mountains, on the route that led from Termiz or Termez on the river Amu Darja (in the border territory between Uzbekistan and Afghanistan) to Samarkand. [...]”.

⁴³⁷ Tekst legendy za: tamże, s. 633 (*2464).

⁴³⁸ Tekst legendy za: tamże, s. 609 (*2360).

*qual ancora è dito caspio perché a quele rive è le porte de fero, cusì dite per esser inexpugnabile, per le qual se convien passar chi vol passar quel monte el qual è altissimo e largo çornade 20 e longo molto più. In questo sono 30 nation diverse sì de lengue come de fede, et habitano nel dito monte, ne le qual per tuti over per la più parte de quelli habitanti se lavora feramenti e arme e tute cosse necessarie a l'arte militar. [...]. (The Caspian Mountains shown above start at the Sea of Pontus and extend eastwards as far as the Hyrcanian Sea, which is also called the Caspian because [sic] near those coasts there are the Gates of Iron, which are named thus because they are impregnable. It is through them that one has to pass if one wants to go through these mountains, which are very high, extend in depth for the distance of twenty day's travelling, and spread for many more days in length. In these mountains there are 30 peoples of different language and faith. They live up in the mountains, where the inhabitants – or, at least, most of them – work iron and make weapons and all that is necessary for the military art. ...)*⁴³⁹. W ten sposób Fra Mauro dał, rzec by można, pełny przegląd kwestii topograficznych związanych z pojęciem *Porte de fer(r)o*. Warto zauważyć, że autor mapy nigdy nie odnosi tego terminu do owej budowli bramnej (ryc. 64B i tab. VI/9), która zamyka omawiany wyżej półwysep (ryc. 64A). Brama ta pozostaje bezimienna, a rola Aleksandra w tym względzie zanegowana. Z kolei termin *Portae Caspiae* został użyty tylko raz w kontekście przytoczonego wyżej ekskursu etymologicznego odnoszącego się do Wrót Kaspijkich *sensu stricto*⁴⁴⁰. Generalnie Fra Mauro używa pojęcia *Porte de fer(r)o*, jakby chcąc nawiązać do nowszej tradycji, zapoczątkowej w tym względzie przez Pietro Vesconte. Z drugiej strony analizowana tutaj anonimowa brama posiada wyraźnie narysowaną bronę-kratownicę. Dla każdego widza było zaś oczywiste, że jest to element architektury obronnej wykonany z żelaza. Brak legendy rekompensuje zatem sam rysunek. Fra Mauro odchodząc od toposu literackiego dopuszcza możliwość istnienia podobnej architektury obronnej w różnych miejscach ekumeny.

Ponadto w obrębie trójkątnego półwyspu znajdują się winiety pięciu miast. Największa z nich przylega do północnej granicy górskiej półwyspu i odnosi się do miasta *Campit*⁴⁴¹. Pozostałe cztery winiety miast zostały rozmieszczone wokół anonimowego jeziora ulokowanego w centralnej części półwyspu. Są to: *Capituer* (druga co do wielkości winieta)⁴⁴², *Sangi* (winieta mniejsza od *Capituer*)⁴⁴³, *Ezina*⁴⁴⁴ i *Mechrit* (najmniejsza z pięciu winiet)⁴⁴⁵. Piero Falchet-

⁴³⁹ Tekst legendy za: tamże, s. 635 (*2480).

⁴⁴⁰ Por. nota 438.

⁴⁴¹ Tekst legendy za: Falchetta, *Fra Mauro's World Map*, s. 685 (*2756). Por. tamże, s. 684 (*2752) – komentarz; s. 694 (*2815) – komentarz.

⁴⁴² Tekst legendy za: tamże, s. 683 (*2749). Por. tamże, s. 694 (*2815) – komentarz.

⁴⁴³ Tekst legendy za: tamże, s. 685 (*2754). Por. tamże, s. 684 (*2754) – komentarz.

⁴⁴⁴ Tekst legendy za: tamże, s. 683 (*2751). Por. tamże, s. 682 (*2751) – komentarz.

⁴⁴⁵ Tekst legendy za: tamże, s. 685 (*2753). Por. tamże, s. 680 (*2741) – komentarz.

ta w komentarzach załączonych to tych toponimów wskazuje na ich związki z toponimami zawartymi w relacji Marco Polo.

Góry otaczające półwysep noszą nazwę *Mons habet*⁴⁴⁶. dopełnieniem tej lapidarnej legendy jest umieszczona w kartuszu czerwona inskrypcja znajdująca się na wodach zatoki, po północno-wschodniej stronie półwyspu: *Alguni credono che questi monti siano i monti caspij, ma questa opinion non è vera (Some think that these mountains are the Caspian Mountains; but this opinion is not correct)*⁴⁴⁷. Jest to kolejny dowód sceptycyzmu autora mapy w stosunku do dawnego toposu literackiego.

Z kolei dwom zatokom, tworzących wraz z górami dwa (północno-wschodni i północno-zachodni) boki trójkąta, Fra Mauro poświęcił długą, również czerwonym kolorem napisaną legendę, którą wraz z kartuszem wkomponował w wody oceanu po północnej stronie półwyspu: *Questi do' colfi sono pericolosi da navegar per alguni pessi, li qual forano i navilij cum certa spina che i hano sopra la schena. Li è ancor un'altra sorte come angusigole, i qual cum el suo becho durissimo come el ferro passano ogni legno, perhò quelli che navega se acosta al teren per fuzir el pericolo, e questo ho habuto da homini degni de fede (These two gulfs are very dangerous for sailors because of certain fish, which puncture the ships with a spike they have on their backs. There is also another sort, like eels, that have a beak which is as hard as iron and can pass through any wood. Thus those who sail here keep close to the coast to avoid danger. And I have this from men worthy of credence)*⁴⁴⁸. Aby niejako wzmocnić graficznie treść tej legendy autor mapy narysował na wodach północno-zachodniej zatoki kilka dużych schematycznie przedstawionych ryb.

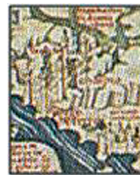
Ryc. 64A

Ryc. 64B

Ryc. 64C

Ryc. 64D

Ryc. 64A-D: Mapa Fra Mauro (1459)⁴⁴⁹

Rozczłonkowaniem lądów bardzo podobnym do mapy Walspergera charakteryzuje się mapa z Zeitz (ryc. 65A-D), również zorientowana na południe, która powstała w roku 1470. Także grafika klauzury północno-wschodniej Azji przypomina tę z mapy Walspergera. Jednak sama klauzura jest nie dwu- lecz trójenklawowa (ryc. 65A). Znajduje się ona, podobnie jak na wyżej

⁴⁴⁶ Tekst legendy za: tamże, s. 681 (*2743).

⁴⁴⁷ Tekst legendy za: tamże, s. 683 (*2750).

⁴⁴⁸ Tekst legendy za: tamże, s. 715 (*2907). Por. tamże, s. 714 (*2907) – komentarz.

⁴⁴⁹ Źródło kopii: egzemplarz mapy dołączony do: Falchetta, *Fra Mauro's World Map*.

analizowanej mapie, na potężnym półwyspie zajmującym północno-wschodnie kresy Azji. Półwysep otaczają trzy anonimowe akwenty morskie, których nazwy można uzupełnić na podstawie mapy Walspergera. Podobnie też jak na tej mapie półwysep ten posiada od strony oceanu, czyli od strony północno-wschodniej rodzaj płytkiej zatoki, która sprawia, że od strony tegoż oceanu ma on dwa duże cyple. Cypel północno-wschodni (ryc. 65B i tab. III/10) jest całkowicie zamknięty od strony lądu anonimową barierą gór, tworząc tym samym pierwszą enklawę klauzury, a w jego wnętrzu naszkicowano kontury sześciu postaci w spiczastych czapach. Ich twarze są zwrócone na południowy-zachód, czyli w stronę niedostępnej dla nich ekumeny, a tło wokół tych sylwetek tworzy kratownica z czerwonych linii, symbolizująca więzienie (?). Po drugiej stronie pasma górskiego widnieje czerwona legenda: *Gog et magog. Judei russi hic sunt inclusi*⁴⁵⁰. Cypel północno-zachodni (ryc. 65C) jest również odseparowany od strony lądu pasmem górskim oznaczonym jako *Yperborei montes*. Góry te nie tworzą jednak nieprzebytej bariery, ponieważ po zachodniej stronie enklawy ich łańcuch nie dochodzi do samych wybrzeży oceanu, podobnie jak miało to miejsce na mapie Walspergera. Mieszkańcy tego obszaru mają też, podobnie jak ci z cypla północno-wschodniego, wolny dostęp do oceanu. W ten sposób powstał graficzny obraz drugiej, lecz tym razem niedomkniętej enklawy, w którą wpisano następującą legendę: *hic sunt cenophali habentes capita canina*. Legenda ta wyjaśnia pośrednio nieszczelność enklawy, jako że z jednej strony literacki topos psiołłowców nie zawiera elementów *stricte* barbarzyńskich, z drugiej zaś otwarcie ich enklawy na zachód to droga na przysłowiowe „pustkowia scytyjskie”, a zatem *de facto* droga do nikąd. Granice trzeciej enklawy wytyczają od północy i północnego wschodu pasma górskie, blokujące dwie omówione wyżej enklawy, natomiast od zachodu jest to łuk *Yperborei montes*, które docierają aż do Morza Kaspijskiego, określonego tutaj jako *hircanum siue caspium mare*. Od południowego wschodu natomiast rolę naturalnej zapory pełni głęboko wcięta w głąb lądu zatoka oceanu (ryc. 65A). Swoistym przedłużeniem tej zatoki są *Imaus montes*, na szczytach których wznosi się ptolemeuszowa *Turris lapidea ubi itur in Indiam* (ryc. 65D i tab. VI/13). W ten sposób znana już z poprzednich map „kamienna wieża” blokuje częściowo pasaż pomiędzy *hircanum siue caspium mare*, a wspomnianą anonimową zatoką oceanu. W konsekwencji trzecia enklawy jest od południowego zachodu równie nieszczelna jak enklawa psiołłowców od zachodu, co przypomina bardzo rozwiązanie zastosowane nieco wcześniej przez Andreasa Walspergera. Jej mieszkańcami są dwie diametralnie różne grupy etniczne. Pierwszą opisuje wykonana czerwonym tuszem legenda, widoczna w północnej części enklawy (ryc. 65C): *hic homines manducant carnes hominum*. Natomiast napisany czarnym tuszem tekst zamieszczony na południe od niej, czyli bliżej wyjścia z enklawy głosi: *hic pigmei pugnant cum*

⁴⁵⁰ Wszystkie legendy tej mapy są odczytane przez autora niniejszego opracowania bezpośrednio z mapy, por. nota 387.

gruibus (ryc. 65D). W ten sposób autor mapy najgroźniejszych barbarzyńców odesłał niejako w głąb półwyspu, a wysoki stopień zagrożenia z ich strony podkreślił czerwonym kolorem odnoszących się do nich legend.

Zarówno legendy jak i grafika mapy przypomina bardzo, co warto raz jeszcze podkreślić, kartogram Andreasa Walspergera. Natomiast hierarchia zła oraz położenie akcentu na naturalne bariery, tworzące poszczególne enklawy, jest elementem wprowadzonego znacznie wcześniej graficznego toposu. Na szczególną uwagę zasługuje wspomniana wyżej grupa sześciu postaci zamkniętych w enklawie Goga. Owe ludzkie białe cienie ukazane z profilu nie posiadają żadnych graficznych atrybutów okrucieństwa. Ich zakryte powiekami oczy i beznamiętny wyraz twarzy wyrażają raczej skrucę niż zuchwałość. Mimo to nie ma dla nich żadnej drogi wyjścia z zamknięcia, choć potencjalnie możliwość taką mają nawet ludożercy z sąsiedniej enklawy. Autor mapy zawarł bez wątpienia w tym rysunku idee dobrze znane ludziom swoich czasów. Dziś jednak wymykają się one jednoznacznej interpretacji. Pewna jest tylko hierarchizacja zbrodni i kary, która daje niektórym nadzieję opuszczenia klauzury na północno-wschodnich kresach ekumeny.

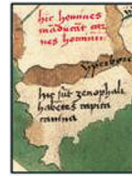
Ryc. 65A

Ryc. 65B

Ryc. 65C

Ryc. 65D

Ryc. 65A-D: Mapa z Zeitz⁴⁵¹

Kolejna mapa z tej serii to tzw. anonimowa ptolemejska mapa watykańska (ryc. 66 i tab. III/11), datowana mało precyzyjnie na wiek XV, choć można przypuszczać, że powstała ona raczej pod koniec tego stulecia. Jak wszystkie mapy typu ptolemejskiego i ta jest zorientowana ku północy. Mapa lokalizuje analizowaną tutaj klauzurę dokładnie na północno-wschodnich rubieżach Azji, nadając jej formę półwyspu zbliżonego kształtem do trójkąta, którego krawędzie zajmują łańcuchy gór, a wewnątrz widoczne jest jezioro. W ten sposób jednoenklawowa klauzura opatrzona legendą *Goga Magoga* przypomina do pewnego stopnia półwysep z mapy Fra Mauro. Ponieważ jednak łańcuch gór widnieje tutaj również od strony lądu, stąd półwysep ten ma znamiona całkowitej niedostępności ze względu na bariery naturalne. Obok pewnego graficznego podobieństwa tego półwyspu do dopiero co analizowanych klauzur, warto również zaznaczyć, że schemat ten ma elementy graficznej logiki klauzury Goga widoczne na starszych o około trzy stulecie mapach

⁴⁵¹ Źródło kopii: Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, tab. 69.

Lamberta z Saint-Omer do „Liber Floridus” (ryc. 47A). Rzecz jasna, że w tym przypadku nie może być mowy o czerpaniu wzorów. Uderzająca jest jednak tendencja do stosowania w historii kartografii podobnych schematów graficznych dla przedstawienia idei całkowitej separacji danego obszaru. Topos literacki jest już tylko pretekstem do graficznego przedstawienia idei dalekich i trudno dostępnych obszarów północno-wschodniej Azji.

Ryc. 66: Tzw. anonimowa „ptolemejska” mapa watykańska⁴⁵²

W kontekście przedmiotowego półwyspu warto przyjrzeć się również jednej z map zamieszczonych w atlasie Abrahama Orteliusa. Dzieło to uchodzi powszechnie za pierwszy nowożytny atlas świata. Ukazało się po raz pierwszy po łacinie w roku 1570 i do roku 1612 miało 42 wydania w 7 językach. Już pierwsze wydanie posiadało mapę *Tartaria sive Magni Chami Regni typus*⁴⁵³. W roku 1572 ukazało się pierwsze wydanie niemieckiego atlasu, którym posłużono się w niniejszej pracy ze względu na jego dostępność. Sam Abraham Ortelius nie był zachwycony niemieckim wydaniem, które uważał za edycję piracką⁴⁵⁴. Mapa Tartarii, odpowiadający obszarom północno-wschodniej Azji, jest zorientowana ku północy. Tutaj właśnie umieścił A. Ortelius ogromny półwysep (ryc. 67 i tab. III/12), którego cypel leży za kręgiem polarnym. Na półwyspie zamieszkuje kilka ludów. U jego nasady, a zatem na południu półwyspu widnieją namioty dwóch ord: *Chiesanorum horda* i *Mecritorum horda*⁴⁵⁵. Nieco wyżej koczuje pod namiotami *Vsezucanorum horda*, a nad *Turb lacus*, z którego wypływa *Turb fl[uuius]*, mieszka *Turborum horda*. Z kolei na zachód od niej ma swe siedziby *Ciremissorum horda*. Jednak na-

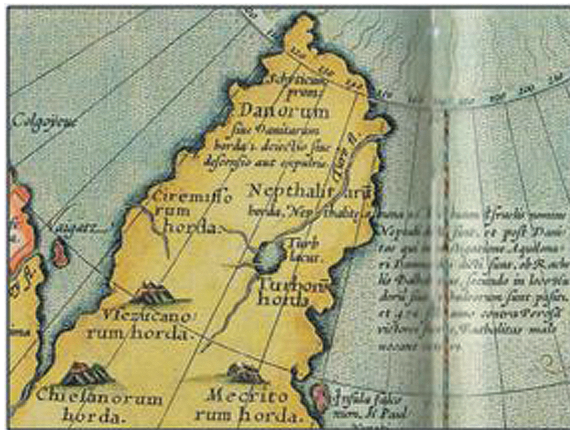
⁴⁵² Źródło kopii: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 75-76 (I.13).

⁴⁵³ Por. Gerritsen, *Gog and Magog in Medieval and Early Modern Western Tradition*, s. 17.

⁴⁵⁴ Por. Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, s. 8.

⁴⁵⁵ Bardzo blisko pasa wybrzeża będącego częścią terytorium należącego do *Mecritorum hordam* znajduje się oznaczona różowym kolorem wyspa: *Insula falconum, M Paul: Veneti*. Ostatnie trzy wyrazy w pełnym brzmieniu to: *Marci Pauli Veneti*. A. Ortelius w swej graficznej dygresji na temat *Wyspy Sokolów* powołuje się zatem na Marko Polo.

jważniejsze z punktu widzenia niniejszych rozważań legendy znajdują się między tymi ostatnimi ordami a *Schyiticum prom[onturium]*, czyli Przylądkiem Scytyjskim, który jest najdalej na północ wysuniętą częścią rzeczonoego półwyspu. Pierwsza z nich brzmi: *Danorum siue Danitarum horda i[d est] deiectio siue descensio aut expulsio*. Druga zaś zawiera następujące objaśnienie: *Nepthalarum horda. Nepthalitae ab una 10. Tribuum Israelis nomine Neptali dicti sunt, et post Danitas qui in castigatione Aquilonari Danmarchi dicti sunt, ob Rachelis Balhah ius, secundo in loco Hudorum siue Iehudeorum sunt positi, et 476. sal[utis] anno contra Perosam Victores fuere, Euthalites male uocant ceteri*.⁴⁵⁶ Ten ostatni tekst, który wspomina Bilhę (tu: *Balhah*), niewolnicę Racheli podarowaną tej ostatniej przez Labana (Rdz 29, 29), wskazuje jednoznacznie, że *Dani* i *Nepthalitae* to potomkowie Dana i Neftalego, których Bilha urodziła Jakubowi w zastępstwie bezdzietnej wówczas Racheli (Rdz 30, 1-8). Jest to zatem nawiązanie do idei *Iudei inclusi*, które przewija się przez wiele analizowanych wyżej map. Warto w tym miejscu zdać sobie sprawę z faktu, że idea ta wraz z atlasem Abrahama Orteliusa funkcjonowała również w XVII wieku. Poza tym należy także podkreślić, że mapa Orteliusa to tylko eminentny przykłady żywotności tej idei, co sygnalizuje celowość przeanalizowania pod tym kątem wielu innych map z tego okresu a nawet z XVIII wieku. Zadanie to wykracza jednak poza ramy chronologiczne niniejszego opracowania.

Ryc. 67: Atlas Orteliusa, mapa *Tartaria sive Magni Chami Regni typus*⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ Legendy te przytacza w swym dziele dominikanin Tomaso Malvenda (1566 - 7 V 1628), por. T. Malvenda, *De Antichristo libri undecim*, Romae 1604, 294 (V 16). Por. też Marinelli, *Gog e Magog*, s. 205-206, nota 42.

⁴⁵⁷ Źródło kopii: Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, s. 104-105.

W kontekście dopiero co analizowanej grupy map, na których klauzura północno-wschodniej Azji ma kształt dużego półwyspu warto pokusić się o swego rodzaju systematykę tychże półwyspów. Pierwsze ślady kartograficzne tego rozwiązania są widoczne na tzw. mapie św. Hieronima do Starego Testamentu (ryc. 1 i 8A), której oryginał jest datowany *grosso modo* na rok 400, a kopia na wiek XII; na mapie z Albi (ryc. 3 i 13) z IX wieku; na *Cottonianie* (ryc. 4 i 14), wykonanej około roku 1030; i na tzw. *Globus Terre* oraz na tzw. hemisferycznej mapie świata zamieszczonych w „Liber Floridus” Lamberta z Saint-Omer (ryc. 47A-B), którego oryginał powstał ok. roku 1120. Schematy te zostały rozwinięte graficznie i znacznie wzbogacone literacko w końcu XII i w XIII wieku (ryc. 46A-D i tab. III/1-4). Reminiscencje tego typu schematyzacji są widoczne jeszcze na mapach Pietro Vesconte (por. ryc. 48A.C i tab. III/5), które powstały około roku 1320. Po tej dacie schemat ten jakby odszedł w zapomnienie, aby powrócić na niektórych mapach w wieku XV (tab. III/6-11). Wreszcie, głównie dzięki atlasowi Abrahama Orteliusa (ryc. 67 i tab. III/12), schemat ten zaistniał jeszcze w kartografii 2 poł. XVI i 1 poł. XVII wieku. Jednak ostatecznie kartograficzne ujęcie północno-wschodnich rubieży Azji zaproponowane przez Gerarda Merkatora (ryc. 54A i 55A) wyparło schemat półwyspu, jak na to wskazuje chociażby przykład mapy Azji Rossiego-Sansona (ryc. 60) z roku 1687. Jednak jak tego dowodzi niniejsze zestawienie (por. tab. III) schemat półwyspu, którego pierwociny są dla współczesnych badaczy uchwytnie już na tzw. mapie św. Hieronima do Starego Testamentu, przetrwał wiele stuleci i przynajmniej do przełomu XIII i XIV w. uchodził za standardowy sposób graficznego przedstawiania części klauzury północno-wschodniej Azji. Z kolei jego nanoszenie na niektóre mapy w XV w. może sugerować, że ich autorom chodziło bądź o pewną archaizację swym kartogramów, bądź o podkreślenie szacunku dla kartograficznej tradycji, a może o jedno i drugie. W ten sposób topos graficzny dodawał swoistego uroku toposowi literackiemu i *vice versa*. Ostatnim wielkim epigonem tego nurtu wydaje się być Abraham Ortelius.

1. Mapa Henryka z Moguncji (Mapa z Sawley) (1110/1180)	2. Mapa z Ebstorf (ok. 1300)	3. Mapa z Hereford (1276/1305)	4. Mapa z Koblencji (po 1300)
			

5. Mapa Pietro Vesconte (ok. 1321)	6. Mapa Andrea Bianco (1436)	7. Mapa Andreaea Walspergera (1448)	8. Mapa Fra Mauro (1459)
			
9. Mapa wenecka ze Stambułu (ok. 1460) ⁴⁵⁸	10. Mapa z Zeitz (1470)	11. Anonimowa ptolemejska mapa z Watykanu (XV wiek)	12. Mapa Tartarii Abrahama Orteliusa (1570/1572)
			

Tab. III: „Półwyspy Goga i Magoga” (zorientowane dla ujednolicenia na południe)

* * *

Niniejsza rozprawa jest próbą przeanalizowania 44 map, które powstały między rokiem 400 a 1687, pod kątem ewolucji schematu klauzury północno-wschodniej Azji. Owa klauzura jest jednym z charakterystycznych, choć nie zawsze dostrzeganych schematów na mapach zarówno średniowiecznych jak i wczesnonowożytnych. W obrębie tego graficznego schematu lokalizowano dwa tradycyjny toposy literackie: topos określany mianem *inclusae nationes* oraz topos zwany *Portae Caspiae*. Przeprowadzone wyżej analizy dowodzą, że na bazie powyższych toposów literackich wykształcił się na gruncie kartografii specyficzny topos graficzny. Jednak topos ten nie miał charakteru statycznego. Na przestrzeni wieków ulegała zmianie tak jego strony treściowa jak i graficzna. W konsekwencji można mówić o trzech typach klauzury północno-wschodniej Azji: 1) prostej klauzurze jednoeklawowej, mającej kształt kwadratu, mandorli, prostokąta lub trójkąta; 2) podwójnej klauzurze, z których pierwsza ma kształt mandorli lub trójkąta, a druga rombu lub

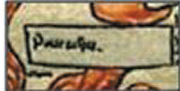
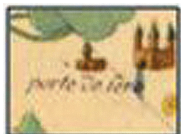
⁴⁵⁸ Źródło oryginału: Stambuł, Topkapi Saray Kutuphane, nr 1827 (dawniej nr 2757 i nr 49.360) (wielkość oryginału: 700 x 850 mm; data powstania: ok. 1460). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 228-229 (52, 16) i tab. XXXVI (II). Por. też tamże, s. 229: „Fragment d’une mappemonde circulaire sur peau de vélin, inscrite dans un cadre carré à bordure décorative formée de rinceaux bleu et or. La carte a été dessinée le Sud en haut et le fragment restant, qui mesure environ 700 sur 850 mm., représente le quart Nord-Est de la mappemonde, qui devait mesurer complète 1700 sur 1700 mm”. Fragmenty tekstu legendy mapy: tamże, s. 228.

kwadratu; 3) klauzurze dwuenklawowej. Pozycją ryglową klauzury były początkowo Wrota Kaspijskie, które mogły mieć różne kształty (tab. IV i V). Jednak w miarę rozwoju horyzontu geograficznego, szczególnie w aspekcie położenia Morza Kaspijskiego, w XIII i na początku wieku XIV zaczęto rozumieć, że *Portae Caspiae* nie korespondują z zamknięciem północno-wschodniej klauzury Azji. Świadomość tego faktu kazała kartografom wprowadzić rozróżnienie między Wrotami Kaspijskimi jako takimi a zamknięciem analizowanej tutaj klauzury. Konsekwencją tego ostatniego rozwiązania było wprowadzenie schematu Pseudo-Wrót Kaspijskich (tab. VI) w formie budowli obronnej: kasztelu lub warownej bramy. W ten sposób owe pseudo-wrota stały się z kolei toposem dla następnych generacji kartografów. Jednocześnie klauzura azjatycka ulegała, poczynając od początku XIV w. stałemu przesuwaniu w kierunku wschodnim, co z kolei było konsekwencją narastania wiedzy geograficznej na temat wielkości obszaru Azji jako takiej. Najwięcej wniosły tutaj mapy morskie i mapy typu ptolemejskiego. Obok nich funkcjonowały mapy, których celem nadrzędnym była nie wiedza geograficzna, lecz teologia geografii, czyli próba zrozumienia istoty świata jako dzieła Boga. W ten sposób wiedza oparta na faktach, którą można by określić mianem wiedzy egzystencjalnej, stanęła w szranki z wiedzą esencjalną, czyli wiedzą, która za cel stawiała sobie nie poznanie istniejącej ekumeny jako takiej, lecz poznanie istoty sensu istnienia tejże ekumeny. Wiele mówi o tym przeprowadzona wyżej analiza winiet znajdujących się na tychże mapach. Dopiero ten rodzaj analizy pozwala zrozumieć logikę, jaka kierowała autorami map, których celem było poznanie istoty ekumeny, a ściślej poznanie istoty jej północno-wschodnich rubieży. Z XIV w. pochodzi też rodzaj map, które można uznać za graficzną próbę pogodzenia kartograficznego egzystencjalizmu z esencjalizmem, a serie tych kartogramów otwierają mapy Pietro Vesconte.

*

Uzupełnieniem powyższych wywodów niech będą trzy tabele (tab. IV-VI), ujmujące diachronicznie graficzną ewolucję schematu Wrót i Pseudo-Wrót Kaspijskich. Pierwszy schemat Wrót Kaspijskich ma charakter naturalnego pasaży bądź między dwoma pasmami górskimi (tab. IV/1 i 3-4), bądź między Morzem Czarnym a Morzem Kaspijskim (tab. IV/2 i 5). Warto przy tym zwrócić uwagę na fakt, że już mapa Gwidona z Pizy, pochodząca z roku 1119, lokalizuje to słynne przejście we właściwym miejscu. Tymczasem mapy umieszczające je pomiędzy łańcuchami gór, daleko odchodzą od tej precyzji. Ten fakt można tłumaczyć przedstawioną wyżej dystyncją między kartograficznym egzystencjalizmem a esencjalizmem, który funkcjonował, jak z poniższej tabeli wynika, bez względu na rzeczywistą wiedzę geograficzną epoki i był zależny przede wszystkim od epistemologicznego stanowiska samego kartografa lub też środowiska, w którym przyszło mu działać. Warto również zauważyć, że tzw. mapa św. Hieronima do Starego Testamentu i mapa Andrea Bianco posiadają zarówno naturalne Wrota Kaspijskie zlokalizowane bądź

między pasmami górskimi (tab. IV/1), bądź w tradycyjnej strefie wspomnianego wyżej międzymorza (tab. IV/5), jak i Pseudo-Wrota Kaspijskie umieszczone w obrębie klauzury północno-wschodniej Azji (tab. VI/1 i 5).

1. Mapa św. Hieronima do Starego Testamentu (400, kopia = XII w.)	2. Mapa Gwidona z Pizy ⁴⁵⁹ (1119)	3. Mapa Henryka z Moguncji = Mapa z Sawley (1110/1180)	4. Mapa z Ebstorf (ok. 1300)
			
5. Mapa Andrea Bianco (1436)			
			

Tab. IV: Graficzne schematy Wrót Kaspijskich na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych

Druga tabela (tab. V) ilustruje rozumienie pojęcia *Portae Caspiae* jako wzniesionej ręką ludzką obronnej budowli bramnej, przypisywanej w większości przypadków Aleksandrowi Macedońskiemu, która miała wytrzymać nawałę barbarzyńców napierających na nią z terenów północno-wschodniej Azji. Geograficznie poprawne usytuowanie tej budowli ma miejsce w pięciu przypadkach (tab. V/5-9), gdzie została ona zlokalizowana między Morzem Czarnym a Morzem Kaspijskim. W czterech wcześniejszych przypadkach (tab. V/1-4) lokalizacja Wrót Kaspijskich jest oderwana od realnego kontekstu geograficznego, mieści się jednak w logice ówczesnej konwencji kartograficznej, uznającej Morze Kaspijskie za zatokę północnego oceanu i konsekwentnie umieszczającej Wrota Kaspijskie w jego sąsiedztwie. Warto też podkreślić, że mapa Giovanni Leardo (1452/53) (tab. V/7), tzw. mapa genueńska (tab. V/8) i mapa Fra Mauro (tab. V/9) posiadają budowlę bramną nie tylko w charakterze Wrót Kaspijskich, lecz także w roli Pseudo-Wrót Kaspijskich (tab. VI/7-9).

⁴⁵⁹ Źródło oryginału: Bruksela, Bibliothèque Royale Albert Ier, Ms. 3897-3919, fol. 53^v (średnica oryginału: 130 mm; data powstania: 1119). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 48 (25, 2). Tekst legendy mapy: Miller, *Mappaemundi*, III. Heft, s. 55-56; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 137. Źródło kopii: Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, tab. 27.

<p>1. Wiktoryńska mapa ekumeny (XI/XII w.)</p> 	<p>2. Mapa z Psalterza Londyńskiego (ok. 1260)</p> 	<p>3. Rotulus z Vercelli (ok. 1270)</p>
<p>4. Mapa z Hereford (1276/1305)</p>	<p>5. Mapa Pietro Vesconte (ok. 1320)</p>	<p>6. Mapa Giovanni Leardo (1442)⁴⁶⁰</p>
		
<p>7. Mapa Giovanni Leardo (1452/1453)⁴⁶¹</p>	<p>8. Tzw. mapa genueńska (1457)</p>	<p>9. Mapa Fra Mauro (1459)</p>
		

Tab. V: Winiety jako schematy Wrót Kaspjskich na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych

Trzecia tabela (tab. VI) przedstawia schematy Pseudo-Wrót Kaspjskich, które są najbardziej rozpowszechnioną formą tego pasażu. Tylko w przypadku tzw. mapa św. Hieronima do Starego Testamentu (tab. VI/1) mają one charakter naturalnego przejścia. W pozostałych 16 przypadkach są to zawsze bądź silnie ufortyfikowane kasztele (tab. VI/3-5 i 14-17), bądź warowne wieże zaopatrzone w bramy (tab. VI/2.6.8 i 11-13) lub tylko bramy obronne (tab. VI/7 i 9). Dwie z tych warownych wież bramnych (tab. VI/6 i 13) są określone mianem *turris lapidea*, przez co nawiązują do terminu użytego przez Ptolemeusza, a lokalizowanego przezeń w Azji centralnej⁴⁶². Trzecia wieża, która także posiada

⁴⁶⁰ Por. nota 384.

⁴⁶¹ Źródło oryginału: Milwaukee, University of Wisconsin-Milwaukee Libraries. American Geographical Society Collection, sygn. 050 A-1452 (średnica oryginału: 385 mm; wielkość folium pergaminu: 730 x 600 mm; data powstania: 1452-1453). Źródło kopii: www.wdl.org/en/item/6763 - World Digital Library [dostęp: 27.12.2015]. Por. nota 384.

⁴⁶² Por. nota 415.

tę Ptolemeuszową nazwę, znajduje się na mapie Fra Mauro (tab. VI/10), jednak wieża ta nie ma nic wspólnego z Pseudo-Wrotami Kaspijskimi. Wenecki kameduła umieścił ją w Azji centralnej, tak jak podaje tekst Ptolemeusza. Z drugiej strony w roli Pseudo-Wrót Kaspijskich występują na wielu mapach warowne wieże zaopatrzone w bramy (tab. VI/2.8 i 11-12), które, mimo że nie posiadają podpisu *turris lapidea*, nawiązują swą grafiką dość jednoznacznie do tego właśnie terminu. Serię tę raczej nieprzypadkowo rozpoczynają mapy Pietro Vesconte (por. tab. VI/2), a kontynuują w znacznie bardziej graficznie rozwiniętej formie mapy wykonane w XV w. (tab. VI/8 i 11-12). Fakt ten można zapewne wiązać ze wspomnianym wyżej odrodzeniem geo- i kartografii Ptolemeusza w tym okresie. Wprowadzenie do kartografii *turris lapidea* miało być może lepiej podkreślić rozróżnienie pomiędzy klasycznymi Wrotami Kaspijskimi, lokalizowanymi tradycyjnie na Kaukazie, a domniemanymi wrota klauzury północno-wschodniej Azji, o których wspominał już Wilhelm Rubruk⁴⁶³. W ten sposób starano się pogodzić nowe odkrycia geograficzne w Azji z tradycyjnym schematem północno-wschodnich rubieży tego kontynentu.

1. Mapa św. Hieronima do Starego Testamentu (400, kopia = XII w.)	2. Mapa Pietro Vesconte ⁴⁶⁴ (po 1320)	3. Mapa Pietro Vesconte ⁴⁶⁵ (1321)
		
4. Atlas Kataloński (1375)	5. Mapa Andrea Bianco (1436)	6. Mapa Walspergera (1448) <i>turris lapidea</i>
		

⁴⁶³ Por. nota 305.

⁴⁶⁴ Źródło oryginału: Londyn, British Library, Add. Ms 27376, fol. 187^r-188^r (średnica oryginału: 350 mm; datacja: po 1320). Źródło kopii: https://en.wikipedia.org/wiki/Pietro_Vesconte [dostęp: 12 XII 2015]. Winiety pochodzące z innych kopii map Pietro Vesconte, niż ta która widnieje na ryc. 48A-C, przedstawiono wyżej dlatego, że na kopii „watykańskiej” (por. nota 300-301) rzeczona winieta jest bardzo niewyraźna.

⁴⁶⁵ Źródło oryginału: Oxford, Bodleian Library, Ms Tanner 190, fol. 203^v-204^r (średnica oryginału: 265 mm; datacja: 1321). Źródło kopii: E. Edson, E. Savage-Smith, *Medieval Views of the Cosmos. Picturing the Universe in the Christian and Islamic Middle Ages*, Oxford 2004, 72, ryc. 36; E. Edson

7. Mapa Giovanni Leardo (1452/3) ⁴⁶⁶	8. Tzw. mapa genueńska (1457)	9. Mapa Fra Mauro (1459)
		
10. Mapa Fra Mauro (1459) <i>turris lapidea</i>	11. Mapa z Modeny (1450-1460)	12. Mapa Borgia (ok. 1460)
		
13. Mapa z Zeitz (1470) <i>turris lapidea</i>	14. Mapa Juana de la Costa (1500)	15. Planisfera Merkatora (1569)
		
16. Planisfera Merkatora (1595) (miasto: Ghien)	17. Planisfera Merkatora (1595) (miasto: Marmarea)	
		

Tab. VI: Schematy Pseudo-Wrót Kaspjskich na mapach
średniowiecznych i wczesnonowożytnych

***

Analiza powyższych toposów graficznych na 44 mapach, które powstały na przestrzeni niemal 1000 lat, musi być traktowana z pewną rezerwą, choćby ze względu na stosunkowo ubogi materiał źródłowy. Z drugiej strony źródła

– E. Savage-Smith, A.-D. von den Brincken, *Der mittelalterliche Kosmos. Karten der christlichen und islamische Welt*, tłum. Th. Ganschow, Darmstadt 2011², 73, ryc. 53. Por. też nota 300.

⁴⁶³ Por. nota 384 i 461.

te ukazują wyraźną ciągłość używanych schematów graficznych, co świadczy o dość wysokim poziomie reprezentatywności analizowanego zbioru źródeł. Zbiór ten cechuje wyraźna ewolucja, zależna od rozwoju horyzontu geograficznego epoki. Do map o kluczowym znaczeniu dla owej ewolucji należą trzy kartogramy: 1) tzw. mapa św. Hieronima do Starego Testamentu (ryc. 1 i 8A-C); 2) dwie mapy z „Liber Floridus” Lamberta z Saint-Omer (ryc. 47A-B); 3) mapy Pietro Vesconte (por. ryc. 48A-C i tab. VI/2-3). Do nich należy dodać mapy Gerarda Merkatora (ryc. 54A-C i 55A-C) oraz atlas Abrahama Orteliusa (ryc. 67). Pierwszy z wymienionych tutaj flamandzkich kartografów otwiera, podobnie jak około 250 lat wcześniej Pietro Vesconte, nowe horyzonty, drugi zaś zamyka pewną epokę w refleksji kartograficznej nad klauzurą północno-wschodniej Azji. Natomiast zupełnie wyjątkowe miejsce należy przyznać Abrahamowi Cresquesowi, które „Atlas Kataloński” (ryc. 49A-E) wywołał w historii tej refleksji spory ferment, uchwytany z dziejach kartografii na przestrzeni około dwóch stuleci. Na wspomnianą zaś ewolucję w aspekcie holistycznym fundamentalny wpływ miało odrodzenie geografii ptolemejskiej.

Ważnym elementem powyższych analiz są także winiety miast, które korespondują z urbanistycznym i społeczno-politycznym duchem czasów, w których powstały. Jednak w kontekście niniejszych rozważań ważna jest nie tylko urbanistyczna czy społeczno-polityczna strona przedmiotowych winiet. W wielu przypadkach ważniejsze jest ich graficzne rozlokowanie w obrębie analizowanej tutaj klauzury. Zwrócenie uwagi na ten właśnie aspekt pozwala często wnikać głębiej w wewnętrzną logikę danej mapy.

Obok elementów graficznych ważną rolę odgrywają rzecz jasna teksty legend, które pochodzą ze swoistego kanonu łacińskich autorów antycznych i wczesnośredniowiecznych. Kanon ten należy jednak rozszerzyć głównie o dwa ważne źródła: dzieła Wilhelma z Rubruk i Marco Polo, pamiętając przy tym, że obok nich powstały w XIII w. również inne ważne relacje dominikańskich i franciszkańskich misjonarzy-podróżników. Na ich kanwie z kolei musiała też powstać bogata tradycja ustna, którą w dużych centrach handlowych i politycznych stale pomnażały przekazy kupców i żeglarzy. To te literackie i oralne źródła znalazły swe odzwierciedlenie w grafice ówczesnych map.

THE ENCLOSED AREA OF NORTH-EAST ASIA ON THE MEDIEVAL AND EARLY MODERN WORLD MAPS

(Summary)

The present article explores 44 medieval and early modern world maps. The subject of research are three graphic topoi, that evoke the image of the biblical and historical enemy from the north: Gog and Magog, Caspian Gates (*Portae Caspiae*) and the inclosed nations (*inclusae nationes*). These topoi were localized

in north-east Asia. For this reason the title of the article includes the concept of the enclosed area of north-east Asia. There are also analyzed vignettes of the cities, which are located on the territory of the enclosed area. The aim of the article is to show the changes which over several centuries have occurred within the interpretation of these three topoi. This evolution has been closely associated with the expansion of geographical horizon of Europeans. Geopolitical and historical changes were also an important factor of this evolution. All these elements have an impact on the way of looking at the enclosed area of north-east Asia. Important factor was also philosophy and theology. Slows fear of the enemy from the north gave way to curiosity, and curiosity prompted the Europeans to get to know this part of Asia. Graphical topos has been replaced by geographical knowledge, that has been transferred to the maps.

Key words: Gog and Magog, the Inclosed Nations, Caspian Gates, Medieval and Early Modern World Maps.

Słowa kluczowe: Gog i Magog, ludy zamknięte, Wrota Kaspijskie, mapy średniowieczne i wczesnonowożytne.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- [ABRAHAM ORTELIUS], [*Theatrum Orbis Terrarum*], Nuernberg 1572.
 Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum. Gedruckt zu Nuernberg durch Johann Koler Anno MDLXXII. Mit einer Einführung und Erläuterungen von U. Schneider*, Darmstadt 2012³.
- L'Asia. Nuouamente corretta, et accresciuta, secondo le relationi più moderne da Guglielmo Sansone Geografo di S.M-Christ^{ma}. E data in luce, da Gio. Giacomo de Rossi, in Roma, nella sua Stamperia alla Pace, l'Anno 1687.*
- AMBROSIUS, *Exameron*, w: idem, *Opera omnia*, pars I, CSEL 32/1, rec. K. Schenkl, Vindobonae 1887, 3-261 (= PL 14, 133A-288D), tłum. W. Szoldrski: *Ambroży, Hexameron*, PSP 4, Warszawa 1969.
- AMMIANUS MARCELLINUS, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, vol. 1: *Libri XIV-XXV*, ed. W. Seyfarth, tłum. I. Lewandowski: *Ammianus Marcellinus, Dzieje rzymskie*, t. 1-2, Biblioteka Antyczna, Warszawa 2001-2002.
- AUGUSTINUS, *De civitate Dei*, ed. E. Hoffmann, CSEL 40/1-2, Vindobonae 1899-1900 (= CCL 47-48; PL 41, 13-804), tłum. W. Kubicki: *Augustyn, Państwo Boże*, POK 11-13, Poznań 1930-1937.
- BENEDICTUS POLONUS, [*Relatio fr. Benedicti Poloni*], w: *Sinica Franciscana*, vol. I, 135-143, tłum. S. Młodecki: *Benedykt Polak, Sprawozdanie*, w: *Spotkanie dwóch światów*, s. 224-228.
- Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem*, praeparavit R. Gryson, vierte, verbesserte Auflage, Stuttgart 1994.

- C. DE BRIDIA MONACHUS, *Hystoria Tartarorum*, ed. et annotationibus instruxit A. Önnersfors, Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen 186, Berlin 1967, tłum. S. Młodecki: C. de Bridia, *Historia Tatarów*, w: *Spotkanie dwóch światów*, s. 234-254.
- Chrestomathia Straboniana*, w: *Geographi Graeci Minores*, vol. 2, 529-636.
- CLAUDIAN, *De raptu Proserpinae*, ed. by J.B. Hall, Classical Texts and Commentaries 11, Cambridge 1969.
- Cosmographia (olim Aethici dicta)*, w: *Geographi Latini Minores*, s. 71-103.
- DICUILLUS, *Liber de mensura orbis terrae*, rec. G. Parthey, Berlin 1870 [reprint: Graz 1969].
- Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*, hrsg. von H. Dörrie, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse 6/1956, Göttingen 1956.
- FLAVIUS IOSEPHUS, *Antiquitates Iudaicae*, w: idem, *Opera omnia*, vol. 4: (*Libri XVI-XX*), rec. S.A. Naber, Lipsiae 1893, 1-312, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki: Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, Poznań 1962.
- Geographi Graeci Minores*, e codicibus recognovit C. Müllerus, vol. 1-2, Parisiis 1882.
- Geographi Latini Minores*, collegit, recensuit, prolegomenis instruxit A. Riese, Heilbronn 1878 [reprint: Hildesheim 1964].
- GOTFRIDUS VITERBIENSIS, *Pantheon*, ed. J. Pistorius Nidanus, Rerum Germanicarum Scriptores II, Ratisponae 1731, 8-392.
- GUILLELMUS DE RUBRUC, *Itinerarium Willelmi de Rubruc*, w: *Sinica Franciscana*, vol. I, 164-332, tłum. M. Olszewski: Wilhelm z Rubruk, *Opis podróży*, Biblioteka Klasyków Antropologii, Kęty 2007.
- HERODOTUS, *Historiarum libri IX*, ed. H.R. Dietsch, Lipiae 1911, tłum. S. Hammer: Herodot, *Dzieje*, Warszawa 2002.
- IOANNES DE PLANO CARPINI, *Ystoria Mongalorum quos nos Tartaros appellamus*, w: *Sinica Franciscana*, vol. I, 27-130, tłum. S. Młodecki: *Spotkanie dwóch światów*, s. 116-175.
- IORDANES, *Getica*, ed. Th. Mommsen, MGH Auctores Antiquissimi V/1, Berolini 1882 [reprint: tamże 1961], 53-138 (= PL 69, 1251A-1296C), tłum. E. Zwolski: *Kasjodor i Jordanes. Historia gocka czyli scytyjska Europa*, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego 49, Lublin 1984, 91-146.
- ISIDORUS, *Etymologiae sive Origines*, PL 82, 73C - 728C.
- ISIDORUS, *Historia Gothorum Wandalorum Sueborum ad a. DCXXIV*, ed. Th. Mommsen, MGH Auctores Antiquissimi XI, Berolini 1894, 267-303 (= PL 83, 1057-1082C).
- Itinéraires de Jérusalem et descriptions de la Terre Sainte, rédigés en français aux Xe, XIIe et XIIIe siècles*, publiés par H. Michelant et G. Raynaud, Genève 1882.
- MALVENDA T., *De Antichristo libri undecim*, Romae 1604.
- Mappa mundi e codice Vat. Lat. 6018*, ed. F. Glorie, w: *Itineraria et alia geographica*, CCL 175, Turnholti 1965, 455-466.
- Mappa mundi e codice Albigensi 29*, ed. F. Glorie, w: *Itineraria et alia geographica*, s. 467-469.
- MARCO POLO, *Opisanie świata*, tłum. A.L. Czerny, Warszawa 2010⁴.
- MARTIANUS CAPELLA, *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, ed. J. Willis, Leipzig 1983.
- MATTHAEUS PARIISIENSIS, *Chronica maiora*, vol. 4: *A.D. 1240 to A.D. 1247*, ed. by H.R. Luard, Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores 57/4, London 1877.

- MERCATOR G., *Nova et aucta orbis terrae descriptio ad usum navigantium emendate accommodata*, Duysburgi 1569.
- MERCATOR G., *Septentrionalium terrarum descriptio*, [Duisburg 1595].
- OROSIUS, *Historiae adversus paganos*, ed. K. Zangemeister, w: Orosius, *Historiae adversus paganos. Liber apologeticus*, CSEL 5, Vindobonae 1882 [reprint: Hildesheim 1967] (= PL 31, 663B - 1174B).
- PETRUS COMESTOR, *Historia scholastica*, PL 198, 1053-1722A.
- PLINIUS, *Naturalis historia*, vol. 1: *Libri I-VI*, ed. K. Mayhoff, Lipsiae 1906.
- PTOLEMAEUS, *Geographia*, edidit C.F.A. Nobbe, t. 1-2, Lipsiae 1843-1845 [reprint: Hildesheim 1990].
- QUILICHINUS DE SPOLETO, *Historia Alexandri Magni nebst dem Text der Zwickauer Handschrift der Historia de preliis Alexandri Magni, Rezension I 3*, hrsg. von W. Kirsch, Živa Antika. Posebni Izdanija 4, Skopje 1971.
- RAMUSIO G.B., *Dei viaggi di messer Marco Polo gentil'huomo venetiano*, w: tenze, *Delle navigazioni et viaggi*, vol. 2, In Venetia 1583, 2-60.
- RICOLDUS DE MONTE CRUCIS, *Liber Peregrinacionis*, w: *Peregrinatores medii aevi quatuor: Burchardus de Monte Sion, Ricoldus de Monte Crucis, Odoricus de Foro Julii, Wilbrandus de Oldenborg*, rec. J.C.M. Laurent, Lipsiae 1864, 101-141.
- ROGER BACON, *The Opus maius*, ed. by J.H. Bridges, vol. 1, Oxford 1897.
- Rudimenta noviciorum sive Chronicarum et historiarum epitome*, Lubeca 1475.
- Sinica Franciscana*, vol. I: *Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*, collegit, ad fidem codicum rededit et adnotavit A. van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze 1929.
- SOLINUS, *Collectanea rerum memorabilium*, rec. Th. Mommsen, Berolini 1895.
- Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1993, 116-254.
- STRABO, *Geographica*, rec. A. Meineke, vol. 1-2, Lipsiae 1895-1899.
- VINCENTIUS BELLOVACENSIS, *Speculum historiale*, Duaci 1624 [reprint: Graz 1965].
- VITRUVIUS, *De architectura*, ed. V. Rose, Lipsiae 1899, tłum. K. Kumaniecki: Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, Biblioteka Antyczna, Warszawa 1999.

Opracowania

- AERTS W.J., *Gog, Magog, Dogheads and Other Monsters in the Byzantine World*, w: *Embodiments of Evil: Gog and Magog*, ed. by A.A. Seyed-Gohrab – F. Doufikar-Aerts – S. McGlenn, Iranian Studies Series, Leiden 2011, 23-36.
- ALMAGIÀ R., *Monumenta cartographica Vaticana*, t. 1: *Planisferi, carte nautiche e affini dal secolo XIV al XVII esistenti nella Biblioteca Apostolica Vaticana*, Città del Vaticano 1944.
- ANDERSON A.R., *Alexander at the Caspian Gate*, „Transactions of the American Philological Association” 59 (1928) 130-168.
- ANDERSON A.R., *The Arabic History of Durcanain and the Ethiopian History of Alexander*, „Speculum” 6 (1931) 434-445.
- ANDERSON A.R., *Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations*, Monographs of the Medieval Academy of America 5, Cambridge (Massachusetts) 1932.

- Atlas. The Bulgarian Lands in the European Cartographic Tradition (3rd-19th centuries)*, Sofia 2008.
- BARBER P., *The Evesham World Map: A Late Medieval English View of God and the World*, „Imago Mundi” 47 (1995) 13-33.
- BAUMGÄRTNER I., *Die Welt im kartographischen Blick. Zur Veränderbarkeit mittelalterlicher Weltkarten am Beispiel der Beatustradition vom 10. bis 13. Jahrhundert*, w: *Der weite Blick des Historikers. Einsichten in Kultur-, Landes- und Stadtgeschichte: Peter Johaneček zum 65. Geburtstag*, hrsg. von W. Ehbrecht, Köln 2002, 527-549.
- BAUMGÄRTNER I., *Visualisierte Weltenräume. Tradition und Innovation in den Weltkarten der Beatustradition des 10. bis 13. Jahrhunderts*, w: *Tradition, Innovation, Invention. Fortschrittsverweigerung und Fortschrittsbewusstsein im Mittelalter*, hrsg. von H.-J. Schmidt, Scriptorium Friburgense 18, Berlin-New York 2005, 231-276.
- BAUMGÄRTNER I., *Graphische Gestalt und Signifikanz. Europa in den Weltkarten des Beatus von Liébana und des Ranulf Higden*, w: *Europa im Weltbild des Mittelalters. Kartographische Konzepte*, hrsg. von I. Baumgärtner und Hartmut Kugler, Orbis Mediaevalis. Vorstellungswelten des Mittelalters 10, Berlin 2008, 81-132.
- BERNARD P., Briant P., Rougemont G., *Portes Persiques, Portes Caspiennes*, „Les Dossiers d'Archéologie” 227 (1997) 42-45.
- BOSWORTH A.B., *Arrian at the Caspian Gates: A Study in Methodology*, „Classical Quarterly” (N.S.) 33 (1983) 265-276.
- BOULOUX N., *Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle*, Terrarum Orbis 2, Turnhout 2002.
- BØE S., *Gog and Magog: Ezekiel 38-39 as Pre-text for Revelation 19, 17-21 and 20, 7-10*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 135, Tübingen 2001.
- BRANDES W., *Gog, Magog und die Hunnen: Anmerkungen zur eschatologischen „Ethnographie” der Völkerwanderungszeit*, w: *Visions of Community in the Post-Roman World. The West, Byzantium and the Islamic World, 300-1100*, ed. by W. Pohl – C. Gantner – R. Payne, Farnham 2012, 477-498.
- BRAUND D., *The Caspian Gates in Roman-Persian Relations in Ancient Transcaucasia*, „Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan” 32 (2000) 37-41.
- BRINCKEN A.-D. von den, *Mappa mundi und Chronographia. Studien zur imago mundi des abendländischen Mittelalters*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 24 (1968) 118-186 (= taz, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 17-81).
- BRINCKEN A.-D. von den, *Gog und Magog*, w: *Die Mongolen*, hrsg. von W. Heissig und C.C. Müller, Bd. 2, Innsbruck 1989, 27-29.
- BRINCKEN A.-D. von den, *Monumetal Legends on Medieval Manuscript Maps. Notes on designed capital letters on maps of large size (demonstrated from the problem of dating the Vercelli Map, thirteenth century)*, „Imago Mundi” 42 (1990) nr 1, 9-25 (= taz, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 375-399).
- BRINCKEN A.-D. von den, *Fines Terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*, Monumenta Germaniae Historica. Schriften 36, Hannover 1992.
- BRINCKEN A.-D. von den, *Thesaurus Coloniensis in der Vorstellung mittelalterlicher Kartographen*, w: *Thesaurus Coloniensis. Beiträge zur mittelalterlichen Kunstgeschichte Kölns, Festschrift für A. von Euw*, hrsg. von U. Krings – W. Schmitz

- H. Westermann-Angerhausen, Veröffentlichungen des Kölnischen Geschichtsvereins 41, Köln 1999, 205-217 (= taz, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 552-564).
- BRINCKEN A.-D. von den, *Roma nella cartografia medievale (secoli IX-XIII)*, w: *Roma antica nel Medioevo. Mito, rappresentazioni, sopravvivenza nella 'Respublica Christiana' dei secoli IX-XIII*, Atti della Quattordicesima Settimana Internazionale di Studio, Mendola, 24-28 agosto 1998, Milano 2001, 209-229 (= taz, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 593-611).
- BRINCKEN A.-D. von den, *Spuren einer kartographierten Monstrenwelt neben einer Kosmos-Darstellung in der Sammelhandschrift 155 der Koblenzer Stadtbibliothek (um 1300)*, w: *Bürgerbibliothek seit 1827. Jubiläumsschrift zum 175jährigen Bestehen der Stadtbibliothek Koblenz*, hrsg. von U. Theuerkauf, Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Koblenz 46, Koblenz 2002, 91-104 (= taz, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 612-622).
- BRINCKEN A.-D. von den, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, hrsg. von Th. Szabó, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Göttingen 2008.
- CAMPBELL T., *The Earliest Printed Maps 1472-1500*, London 1987.
- CAMPBELL T., *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century*, w: *The History of Cartography*, vol. 1: *Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. by J.B. Harley and D. Woodward, Chicago & London 1987, 371-463.
- CARACI G., *The Italian Cartographers of the Benincasa and Freducci Families and so-called Borgia Map of the Vatican Library*, „Imago Mundi” 10 (1953) 23-45.
- CHEKIN L.S., *Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Text, Translation, and Commentary*, Orbis Terrarum 4, Turnhout 2006.
- CHOCHEYRAS J., *Fin des terres et fin des temps d'Hésychius (Ve siècle) à Béatus (VIIIe siècle)*, w: *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, ed. by W. Verbeke – D. Verhelst – A. Welkenhuysen, Mediaevalia Lovaniensia I/15, Leuven 1988, 72-81.
- CONNOLLY D.L., *The Maps of Matthew Paris. Medieval Journey through Space, Time and Liturgy*, Woodbridge 2009.
- CORTAMBERT E., *Quelques-uns des plus anciens monuments géographiques du Moyen Âge conservés à la Bibliothèque Nationale*, „Bulletin de la Société de Géographie” 6. Ser., 14 (1877) 356-362.
- CUNEO P., *Le mura di Derbent*, „Rivista degli Studi Orientali” 59 (1985) 57-61.
- DESTOMBES M., *Mappemondes A.D. 1200-1500. Catalogue préparé par la Commission des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale*, Monumenta Cartographica Vetustioris Aevi 1, Amsterdam 1964.
- DONZEL E.J. van, Schmidt A.B., *Gog and Magog in Early Christian and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*, with a contribution by C. Ott, Brill Inner Asia Library 22, Leiden 2010.
- DOUFIKAR-AERTS F.C.W., *Dogfaces, Snake-tongues, and the Wall against Gog and Magog*, w: *Embodiments of Evil: Gog and Magog*, ed. by A.A. Seyed-Gohrab – F. Doufekar-Aerts – S. McGlenn, Iranian Studies Series, Leiden 2011, 37-52.

- Die Ebstorfer Weltkarte: kommentierte Neuauflage in zwei Bänden. Bd. 1: Atlas, Bd. 2: Untersuchungen und Kommentar*, hrsg. von H. Kugler, unter Mitarbeit von S. Glauch – A. Willing, digitale Bildbearbeitung Th. Zapf, Berlin 2007.
- EDSON E. – SAVAGE-SMITH E., *Medieval Views of the Cosmos. Picturing the Universe in the Christian and Islamic Middle Ages*, Oxford 2004.
- EDSON E. – SAVAGE-SMITH E. – BRINCKEN A.-D. von den, *Der mittelalterliche Kosmos. Karten der christlichen und islamische Welt*, tłum. Th. Ganschow, Darmstadt 2011².
- Embodiments of Evil: Gog and Magog. Interdisciplinary Studies of the „Other” in Literature and Internet Texts*, ed. by A.A. Seyed-Gohrab – F. Doufikar-Aerts – S. McGlinn, Iranian Studies Series, Leiden 2011.
- ENGLISCH B., *Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den Mappae mundi des frühen und hohen Mittelalters*, Orbis Mediaevalis 3, Berlin 2002.
- FALCHETTA P., *Fra Mauro's World Map with Commentary and Translation of the Inscriptions*, Terrarum Orbis 5, Turnhout 2006.
- FISCHER T., *Sammlung mittelalterlicher Welt- und Seekarten italienischen Ursprungs und aus italienischen Bibliotheken und Archiven*, Amsterdam 1961 [reprint wydania: Venedig 1886].
- GALICHIAN R., *Countries south of the Caucasus in Medieval Maps. Armenia, Georgia and Azerbaijan*, London 2007.
- GAUTIER DALCHÉ P., *La „Descriptio mappe mundi” de Hugues de Saint-Victor*, texte inédit avec introduction et commentaire, Paris 1988.
- GAUTIER DALCHÉ P., *Notes sur la „carte de Théodose II” et sur la „mappemonde de Théodulfe d'Orléans”*, „Geographia Antiqua” 3 (1994-1995) 91-108.
- GAUTIER DALCHÉ P., *Décrire le monde et situer les lieux au XIIe siècle: L'Expositio mappe mundi et la généalogie de la mappemonde de Hereford*, „Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité-Moyen Âge” 113 (2001) nr 1, 343-409.
- GAUTIER DALCHÉ P., *La Géographie de Ptolémée en Occident (IVe-XVIe siècle)*, Terrarum Orbis 9, Turnhout 2009.
- GERRITSEN W.P., *Gog and Magog in Medieval and Early Modern Western Tradition*, w: *Embodiments of Evil: Gog and Magog*, ed. by A.A. Seyed-Gohrab – F. Doufikar-Aerts – S. McGlinn, Iranian Studies Series, Leiden 2011, 9-21.
- GOSS J., *Kartenkunst. Die Geschichte der Kartographie*, mit einer Einführung von V. Scott, über. von E. Heinemann und R. Tiffer, Braunschweig 1994.
- GOV A., *Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed Worlds Maps: Orientalizing Ethnography in the Apocalyptic Tradition*, „Journal of Early Modern History” 2 (1998) nr 1, 61-88.
- GRAF A., *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del medio evo*, vol. 2, Torino 1883.
- GROPP G., *Die Festung Derbent zwischen Hunnen und Sasaniden*, w: *Vorträge. XIX. Deutscher Orientalistentag: vom 28. September bis 4. October 1975 in Freiburg im Breisgau*, hrsg von W. Voigt, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Supplementa III /2, Wiesbaden 1977 Teil 2, 1619-1625.
- GROSJEAN G., KINAUER R., *Kartenkunst und Kartentechnik vom Altertum bis heute*, Bern und Stuttgart 1970.
- HALLBERG I., *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident des XIIIe, XIVe et XVe siècles. Études sur l'histoire de la géographie*, Göteborg 1906.

- HANSMAN J., *Caspian Gates*, Encyclopaedia Iranica V, Londyn 1992, 61-62.
- HARVEY P.D.A., *Matthew Paris's Maps of Palestine*, w: *Thirteenth-Century England VIII. Proceedings from the Durham Conference 1999*, ed. by M. Prestwich – R. Britnell – R. Frame, Woodbridge 2001, 165-177.
- HARVEY P.D.A., *Medieval Maps of the Holy Land*, London 2012.
- HEAWOOD E., *A Hitherto Unknown Map of the World of A.D. 1506*, „Geographical Journal” 62 (1923) nr 4, 279-293.
- HEYER A., *Drei Mercator-Karten in der Breslauer Stadt-Bibliothek*, „Zeitschrift für Wissenschaftliche Geographie” 7 (1890) 379-389. 474-487. 507-528 [reprint: „Acta Cartographica” 1 (1967) 215-262].
- HOOGLIET M., *Pictura et Scriptura. Textes, images et herméneutique des mappae mundi (XIIIe-XVIe siècles)*, Terrarum Orbis 7, Turnhout 2007.
- Der Katalanische Weltatlas vom Jahre 1375*, mit einer Einführung und Übersetzungen von H.-Ch. Freiesleben, Quellen und Forschungen zur Geschichte der Geographie und der Reisen 11, Stuttgart 1977.
- KETTENHOFEN E., *Darband*, Encyclopaedia Iranica VII, Londyn 1996, 13-19.
- KLEIBER K., *Alexander's Caspian Wall: Turning-Point in Parthian and Sasanian Military Architecture*, „Folia Orientalia” 42-43 (2006-2007) 173-195.
- KOCHANEK P., *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus. Eine Auswertung der patristischen und mittelalterlichen Literatur*, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte 205, Mainz 2004.
- KOCHANEK P., *Rozeslanie Apostolów na mapie Beatusa z Burgo de Osma*, w: *Fructus Spiritus est caritas. Księga jubileuszowa ofiarowana ks. prof. F. Drączkowskiemu*, Lublin 2011, 703-745.
- KOCHANEK P., *Iluzja schematów choro- i topograficznych jako baza mnemotechnicznej portolany w starożytności*, w: *Tworzenie iluzji społecznej – wiedza w sferze publicznej*, red. J. Szymczyk – M. Zemła – A. Jabłoński, Studia nad Wiedzą 5, Lublin 2012, 73-126.
- KOCHANEK P., *Winiety metropolii Pentarchii na mapach średniowiecznych i wczesnonowoczesnych*, VoxP 34 (2014) t. 62, 213-296.
- KOLENDO J., *Sur le nom de Caspiae Portae appliqué aux cols du Caucase*, „Folia Orientalia” 24 (1987) 141-148.
- KRETSCHMER K., *Marino Sanudo der Ältere und die Karten des Petrus Vesconte*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin” 26 (1891) 352-370.
- KRETSCHMER K., *Eine neue mittelalterliche Weltkarte der vatikanischen Bibliothek*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin” 26 (1891) 371-406.
- KRETSCHMER K., *Die Katalanische Weltkarte der Biblioteca Estense zu Modena*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin” 32 (1897) 65-111. 191-218.
- KRETSCHMER K., *Die italienischen Portolane des Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, Veröffentlichungen des Instituts für Meereskunde und des Geographischen Instituts an der Universität Berlin 13, Berlin 1909.
- LAUHA A., *Zaphon. Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament*, Annales Academiae Scientiarum Fennicae B XLIX 2, Helsinki 1943.

- LECOQ D., *La Mappemonde du Liber Floridus ou La Vision du Monde de Lambert de Saint-Omer*, „Imago Mundi” 39 (1987) 9-49.
- LECOQ D., *La mappemonde d'Henri de Mayence ou l'image du monde au XIIe siècle*, w: *Iconographie médiévale. Image, texte, contexte*, sous la direction de Gaston Duchet-Suchaux, Paris 1990, 155-207.
- LECOQ D., *L'image d'Alexandre à travers les mappemondes médiévales (XIIe-XIIIe siècles)*, „Geographia Antiqua” 2 (1993) 63-111.
- LECOQ D., *Mathieu Paris: de l'itinéraire à la représentation du monde*, w: *L'oeil du cartographe et la représentation géographique du Moyen Âge à nos jours*, sous la dir. de C. Bousquet-Bressolier, Mémoires de la Section de Géographie Physique et Humaine 18, Paris 1995, 19-38.
- LELEWEL J., *Géographie du Moyen Age*, t. 1-2, Bruxelles 1852-1857 [reprint: Amsterdam 1966].
- LEWIS S., *The Art of Matthew Paris in the Chronica Majora*, California Studies in the History of Art 21, Berkeley 1987.
- A Map of the World. Designed by Gio. Matteo Contarini. Engraved by Francesco Rosselli* [A facsimile of the map, with introduction and index names] (ed. by J.A.J. de Villiers and F.P. Sprent), London 1924.
- Mapamundi. Der katalanische Weltatlas vom Jahre 1375*, hrsg. und kommentiert von G. Grosjean, Dietikon-Zürich 1977.
- MARINELLI G., *Gog e Magog. Leggenda geografica*, „Cosmos” 7 (1882-1883) 155-180. 199-207.
- MCGUIRK D.L., *Ruysh World Map: Census and Commentary*, „Imago Mundi”, 41 (1989), s. 133-141.
- MENÉNDEZ-PIDAL G., *Mozárabes y asturianos en la cultura de la alta Edad Media en relación especial con la historia de los conocimientos geográficos*, „Boletín de la Real Academia de la Historia” 134 (1954) 137-291.
- MESERVE M., *Empire of Islam in Renaissance historical Thought*, Harvard Historical Studies 161, Cambridge (Massachusetts) 2008.
- MILLER K., *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, I. Heft: *Die Weltkarte des Beatus (776 n. Chr.)*, Stuttgart 1895.
- MILLER K., *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft: *Die kleineren Weltkarten*, Stuttgart 1895.
- MILLER K., *Die Ebstorfkarte, eine Weltkarte aus dem 13. Jahrhundert*, Stuttgart und Wien 1900³.
- MILLER K., *Die Herefordkarte*, Stuttgart 1903².
- MURTAZALI G., *On the Construction Date of the Derbent Fortification Complex*, „Iran and the Caucasus” 12 (2008) nr 1, 1-15.
- PAYEN P., *Franchir, transgresser, résister autor de Tomyris et Cyrus chez Hérodote*, „Mètis” 6 (1991) nr 1, 253-281.
- PFISTER F., *Die Historia de preliis und das Alexanderepos des Quilichinus*, „Münchener Museum für Philologie des Mittelalters und der Renaissance” 1 (1912) 249-301.
- Pietro Vesconte. Seekarten*, mit einem Geleitwort von O. Mazal, Einführung von L. Paganì, Würzburg 1978.
- PLONTKE-LÜNING A., *Portae Caspiae*, Der Neue Pauly X, Stuttgart 2001, 184.

- REICHERT F., *Das Bild der Welt im Mittelalter*, Darmstadt 2013.
- RÖGER J., *Die Bergzeichnung auf den ältesten Karten. Ihr Verhältnis zur darstellenden Kunst*, München 1910.
- RÖSEL Ch., *JHWHs Sieg über Gog aus Magog: Ez 38-39 im Masoretischen Text und in der Septuaginta*, Wissenschaftlichen Monographien zum Alten und Neuen Testament 132, Neukirchen-Vluyn 2012.
- SÁENZ-LÓPEZ PÉREZ S., *La representación de Gog y Magog y la imagen del Anticristo en las cartas náuticas bajomedievales*, „Archivo Español de Arte” 78 (2005) nr 311, 263-276.
- SCHMIDT A.B., *Die „Brüste des Nordens” und Alexanders Mauer gegen Gog und Magog*, w: *Endzeiten. Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen*, hrsg. von W. Brandes und F. Schmieder, Millennium-Studien, Berlin 2008 89-100.
- SCHNEIDER U., *Die Macht der Karten. Eine Geschichte der Kartographie vom Mittelalter bis heute*, Darmstadt 2012³.
- SCHÜLER C.J., *Die Geschichte der Kartographie*, Paris 2010.
- SHEEHAN P., *Babylon of Egypt: The Archaeology of Old Cairo and the Origins of the City*, Conservation Series. American Research Center in Egypt 4, Cairo 2010.
- STAHL A.F. von, *Notes on the March of Alexander the Great from Ecbatana to Hyrcania*, „The Geographical Journal” 64 (1924) nr 4, 312-329.
- STANDISH J.F., *The Caspian Gates*, „Greece & Rome” 17 (1970) nr 1, 17-24.
- STRZELCZYK J., *Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów uczoneści geograficznej w średniowieczu*, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki 66, Wrocław 1970.
- Text and Translations of the Legends of the Original Chart of the World by Gerhard Mercator; Issued in 1569*, „Hydrographics Review” 9 (1932) nr 2, 7-45.
- TOURRAIX A., *La femme et le pouvoir chez Hérodote*, „Dialogues d’Histoire Ancienne” 2 (1976) nr 1, 369-386.
- TRIEDLER H., *Portae Caspiae*, RE XXII 1, Stuttgart 1953, 322, 42 - 333, 28.
- UHLEN R., *Die Weltkarte des Martianus Capella*, „Mnemosyna” 3 ser. 3 (1936) 97-124.
- VÁZQUEZ DE PARGA L., *Un mapa desconocido de la serie de los “Beatos”*, w: *Actas del Simposio para el estudio de los códices del “Comentario al Apocalipsis” del Beato de Liébana*, t. 1, Madrid 1978, 271-278.
- VIDIER A., *La mappemonde de Théodulf et la mappemonde de Ripoll (IXe-XIe siècle)*, „Bulletin de Géographie Historique et Descriptive” 26 (1911) 295-304.
- WALCKENAER Ch.A., *Mémoire sur les dénominations de portes Caspiennes, Caucasiennes, Sarmatiennes et Albaniennes, appliquées aux défilés de la chaîne du Caucase, et sur le Mons Caspius des systèmes géographiques d’Ératosthène et d’Hipparque*, „Mémoires de l’Institut de France. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” (Ancienne Série) 7 (1824) 210-257.
- WENDT J.A., *Skarby kartografii*, red. nauk. L. Szaniawska, Warszawa 2013.
- WESTREM S.D., *Against Gog and Magog*, w: *Text and Territory: Geographical Imagination in the European Middle Ages*, ed. by S. Tomasch and S. Gilles, The Middle Ages Series, Philadelphia 1998, 54-75.
- WESTREM S.D., *The Hereford Map: A Transcription and Translation of the Legends with Commentary*, Terrarum Orbis 1, Turnhout 2001.

- WILKE J., *Die Ebstorfer Weltkarte*, 1. Textband, Veröffentlichungen des Instituts für Historische Landesforschung der Universität Göttingen 39, Bielefeld 2001.
- WILLIAMS J., *Isidore, Orosius and the Beatus Map*, „Imago Mundi” 49 (1997) 7-32.
- ZWOLSKI E., *Kasjodor i Jordanes. Historia gocka czyli scytyjska Europa*, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego 49, Lublin 1984, 10-88.

Netografia

- <http://diglib.hab.de/mss/1-gud-lat> (Handschriftendatenbank. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel) [dostęp: 2.11.2015].
- <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b60012814/f752.image> [dostęp: 2.11.2015].
- <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b7200344/f5.item> [dostęp: 31 XII 2015].
- <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Biancomap.jpg> [dostęp: 30.03.2014].
- https://en.wikipedia.org/wiki/Pietro_Vesconte [dostęp: 12 XII 2015].
- www.atlantedellarteitaliana.com/artwork-4777.html [data dostępu: 17.07.2014].
- www.deutschefotothek.de/documents/obj/90060256/df_dk_0009576 [dostęp: 20 XII 2015].
- www.geographicus.com/P/AntiqueMap/Asia-rossi-1697 [dostęp: 24.02.2016].
- www.wdl.org/en/item/6763 - World Digital Library [dostęp: 27.12.2015].
- www.uni-lueneburg.de/hyperimage/EbsKart/start.html [data dostępu: 20.08.2014].